

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ
ИНСТИТУТИ

ЗУЛАЙҲО РАҲМОНОВА

ИШҚ, ИРФОН ВА ИРШОД

*(XII–XV АСРЛАР ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА
МУРШИД ВА МУРИД ОБРАЗЛАРИ)*

**«ТАФАККУР» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2021**

**КБК 83.3(5Ўзб)
УЎК 821.512.133.09**

Р 40

РАҲМОНОВА, ЗУЛАЙҲО

Ишқ, ирфон ва иршод [Матн] : публицистика / Зулайҳо
Раҳмонова. – Тошкент: «Tafakkur» нашриёти МЧЖ, 2021. –240 б.

Мазкур монография Шарқ мумтоз адабиётида тадқиқ ва талқин қилинган муршид ва мурид муносабатларини ёритишга бағишланган. Унда тариқатдаги таълим-тарбиянинг ўзига хос тизими, тажрибаси ва моҳиятидан илк бора кенг баҳс юритилган. Шунингдек, мавзунинг замонавий қиймати ва аҳамиятига ҳам алоҳида урғу берилган.

Китоб адабиётшунослар, олий ўқув юртларининг филология факультети талабалари, она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари, умуман, барча адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

This monograph is devoted to the study of the relationship between murshid (master) and murid (student), which has been studied and interpreted in the classical literature of the East. For the first time, the specific system, experience and essence of education in the sect are widely discussed. Special emphasis is also placed on the contemporary value and importance of the topic.

The book is intended for literary critics, students of philological faculties of higher educational institutions, teachers of native language and literature, in general, for all lovers of literature.

Масъул муҳаррир:

Иброҳим ҲАҚҚУЛ,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Нурбой ЖАББОРОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Нодир РАМАЗОНОВ,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

ISBN: 978-9943-24-000-0

© Зулайҳо Раҳмонова, 2021

© “Tafakkur” нашриёти, 2021

МУРШИДЛИК ВА МУРИДЛИК ОЛАМИ

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

*Нафсдин ҳар кимгаким бу бийм эрур,
Чора муршид оллида таслим эрур.*

*Бўйла иллатларға муршиддур табиб,
Ким халойиқ нир дерлар, эй ҳабиб.*

Алишер Навоӣ

Ҳаёт ҳамма нарсани ўзгартиради, ўзгариб одамлар назаридан ўтиб эскирганларини тарихга айлантиради. Барча ҳолат ва ҳодисларни тарих тўла пинҳон қилолмаганидек, охиригача ошкор ҳам этилмайди. Ва нималардир ҳамиша яширин қолади. Идрок ва хотира эса ақл ва тафаккур етиб боролмайдиган сирлар билан чуқур қизиқишдан тўхтамайди. Бу фикр, айниқса тасаввуф ва аҳли тариқат ҳаётига кўпроқ тегишлидир. Айтайлик, маънавий комиллик тариқига одим ташлаган солиқ фақр ҳолини яшаб фақирлик сир-саноатини кашф этгач, муҳташам бир “ғурбат” ва “ғариблик”ка юзлашади. Ғариблик сифат эътибори билан унинг ички дунёсини ўзгартирар экан, айна пайтда уни тарк ва инзивога рағбатлантиради. Шунда у моддий дунёнинг қўполлик, ёмонлик, чиркинликларидан четлашиш билан кифояланмасдан, ҳатто ўзининг башарий хусусиятларидан қутилишни ўйлай бошлайди. Кўпинча сайри сулукдан нажот излайди ҳамда дарвеш қиёфасида охири сийрат мусаффолиги ва руҳоний юксакликка эришади. Бироқ ҳаёлий осойиш ва фориғликни илоҳий ишқдан топади. Ошиқлик шавқи, эрк ва фараҳи уни

ориғлик мақомига кўтаради. Зоҳидми, ошиқми, ғариб ёки мискинми – энди унга номнинг, мақомнинг аҳамияти қолмайди. Рухдаги илоҳий эврилиш, чинакам маъруфий завқ солиқни Аллоҳнинг энг содиқ, энг хоксор қули ҳолига етказади. Аммо шоҳликдан ҳам олий убудият (қуллик) даражасини қўлга кириштиш ўз-ўзича ва осонлик билан бўлмайди, албатта. Маълумки, муршидлик ва муридлик тариқат тарбияси ҳамда таълим тизимида жуда катта мавқега эга бўлган. Зоҳид – мурид, ошиқ – мурид, мискин – мурид, ғариб – мурид, фақир – мурид... Булар забардаст пир ёки муршиднинг муҳиб ва издошлари эди. Шу боис муршидлик ва муридлик тажрибаси тасаввуфда бош масала сифатида қаралиб, пир ва муридни сўфийлик адабиётининг етакчи образи ўлароқ тадқиқ қилиш, биринчидан тасаввуф тарихи, таълим-тарбия жараёнини ёрқин, яхши билишга, иккинчидан, тасаввуф ва адабиёт, тариқат ва мадраса муносабатларига доир фикр-қарашларни хато ҳамда чалкашликлардан фориғ айланишга хизмат қилади.

Мумтоз адабиётимизнинг диний-ирфоний “қатлам”ини тадқиқ ва талқин қилишда ўзбек адабиётшунослигида кейинги йилларда нисбатан дадил одимлар ташланди. Муҳими, тасаввуф ва сўфиёна адабиёт мавзулари эркин ўрганилиб, сиёсат ва мафкура тўсиқлари четга сурилганига ишонч ҳосил бўлди. Тасаввуфшунослик майлининг ёшларда кучайиб бориши янада қувонарли. Истеъдодли тадқиқотчи Зулайхо Раҳмонованинг “XII-XIV асрлар ўзбек мумтоз адабиётида муршид ва мурид образлари” деб номланган илмий иши ушбу фикрнинг ёрқин бир далилидир.

Мавзу унда илк бора эски адабий, диний, ирфоний манбалар асосида текширилиб, халқ оғзаки ижодиёти, мумтоз ва ирфоний мерос намуналари бир бутунликда таҳлил ва талқин қилинган. Ишқ, Ирфон ва Иршод ҳақиқатлари ўзаро уйғунликда ёритилиб,

китобда уларнинг бири иккинчисига ўхшамайдиган жиҳатларига тўхталиб ўтилгани ҳам диққатга лойиқ. Зеро, ошиқлик, орифлик ва муридлик орасида ички робита, маънавий-ахлоқий алоқа мавжуд.

Китобнинг дастлабки боби пир ва Хизр образининг тарихий-ирфоний тақомилини кўрстиш, пирнинг халқ оғзаки ижодиётидаги мавқеини белгилашга бағишланган ва кўзланган мақсадга эришилган. Шу ўринда Илмий таҳлил ва талқинда жонли ва таъсирли услубдан чекинилмаганини алоҳида қайд этиш керак, деб ўйлайман.

Шарқда, айниқса, тасаввуф ва тариқатда шайх, пир ёки муршиддан сўз очилганда, ҳеч шубҳасизки, биринчилардан бўлиб Хизр (а.с.) эсланади. Чунки муршид ва тариқат мураббийларининг аксарияти Хизр (а.с.)дан сабоқ олиб, унинг йўл-йўриғига кўра илгариларига доир нақл, ривоят ва ҳикоятларнинг сони-ҳисоби йўқ.

Хизр (а.с.) шарқлик даҳо шоир ва адибларнинг айримларига маънавий сарбонлик қилганлигини ҳам унутмаслик лозим. Аттор, Румий, Яссавий, Машраб каби даҳо ижодкорларнинг ботиний ҳаётда пирларнинг пири Хизр (а.с.)илҳом ва кашфга йўл очган. Хуллас, “Хизр – маънавий-руҳоний раҳнамо”, деб аталган ва катта тайёргарлик, шунга яраша иштиёқ билан ёзилган фасл хизршуносликка қўшилган муносиб бир ҳиссадир. Уни ўқиган кишининг онг ва тафаккури тарихий маъно, ва маъруфий маълумотлар билан бойиши шубҳасиз, деб ўйлайман. Зулайҳо Раҳмонова кўп изланиб, кўп фикрлаб, бироқ кўп ёзавермайдиган маънишунослардан. Мушоҳада тарзи унинг эркин, тадқиқ усули ҳам жозибали. Қандай ёзиш, ўқувчи диққат-эътиборини нимага қаратиб, кўзланган мақсадга қай зайлда эришмоқни у яхши фаҳмлайди.

Шарқ мумтоз адабиётининг муҳташам бир асоси ҳаёт ва воқелик бўлса, иккинчиси тарих, дин ва та-

саввуф. Эски адабиётда инсонни таниш ва улуғлаш Аллоҳни билиш ва Унга суяниш билан вобаста эди. Унинг яна бир дахлсиз манбаи Пайғамбар ишқи, нубувват таълимоти бўлиб, ҳар бир ғоя, ҳар бир мавзу ва масалада унга таянилган. Бу адабиёт инсонни дунё, давр ва жамият исканжаларидан озод этиш, моддий-ижтимоий борлиқ ичида бошқа бир маънавий-маъруфий мавжудлик яратишни асосий мақсад ўлароқ белгилаган. Ундаги ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, ишқий ва дунёвий мазмун диний, ирфоний, илоҳий моҳият билан уйғунлашиб, бир-биридан ажратиб бўлмас зайлда қўшилиб кетган. Бунинг учун фаҳмлаган пир ва муршидлар таълим-тарбияда бадий ижод имкониятларидан ҳам фойдаланишган биринчи бора муваффақиятли ёритиб берилган. Ишда энг кўп эътибор қаратилган асосий масала мана шу. Бизнигча, муршид ва мурид муносабати ҳамда тажрибаларини сидқи дилдан тадқиқ қилган муаллиф ўқувчиларга бир хазина йўлини очиб берган. Муршид ва мурид муносабатидаги ўзига хосликлар, муршид ва унга ёндош тимсоллар, мурид шахсиятининг шаклланишидан баҳс юритилган фасллардаги фикр-қарашлар янгилиги билан баробар унутилган ирфоний-таълимий тажриба ва қадриятларни хотирлатиш билан ҳам аҳамиятга моликдир. Муршид мурид даргоҳига боргач, биринчи йил одамлар учун хизмат қилади. Иккинчи йил Аллоҳга хизмат, учинчи йил эса фақат қалб мувожабаси билан машғул бўлади. Қалб мувожабаси асосида ўзини ғурур, кибр, риё, манманлик, ҳасад каби офатлардан қутқазиб, кўнглини ғафлатдан поклагунча риёзат чеккан.

Умуман, ушбу китоб кейинги йилларда ёзилган ибрат ва намуна этиб кўрсатишга арзирли бир илмий-маъруфий тадқиқотдир. Ҳар бир боби ва фасли унинг пухта ишланган, таҳлил ва талқинларда парокандалик, чалғиш йўқ. Мавзу тарихий нуқтаи назар-

дан қанча аҳамиятли бўлса, замон талаблари жиҳатидан ҳам қимматлидир. Албатта, илмий-ижодий иш камчилик ва ва нуқсондан холи бўлмаганидек, мазкур китобда ҳам улар йўқ эмас. Холис ўқувчи буни ўзича илғайди ва бегараз айтади, деб умид қиламиз. Биз эса сўз охирида бошқа бир жумбоқни шарҳлаб ўтмоқчимиз. Илмга моддий манфаат, мавқе ва мансаб, шон-шуҳрат ҳирси ёки илинжи аралашдими, манаман деган олим ва олима ҳам худбинлик, дунёпарастлик офатига йўлиқади. Мозийда бу ҳақда жиддий бош қотирилиб, турли-туман фикр ва танқидий мулоҳазалар ўртага ташланган. Масалан, маломатийларга кўра, илм Аллоҳнинг бандасига инъом этадиган бир омонати эрур. Уни кўз-кўз қилиш, Навоий айтмоқчи “воситаи жоҳ”га айлантириш омонатга хиёнат деб қаралган. Бойлик, амал ва мансаб, фикрий зўравонлик, илмбозлик, илмсотарликка берилиш эса кечирилмас гуноҳ ва қабиҳлик ҳисобланган. Муршид таълим-тарбиясининг кучли ва зўрлиги, аввало, шунда бўлган. Буни қалбан ва руҳан яхши тушунади. Унинг фарзандлик, аёллик ва оналикни олималикдан паст кўрмаслиги, ҳаётий тушунчаларининг мустақкамлиги ҳам таҳсинга лойиқ.

Ҳурматли ўқувчи! Китобни ўқинг, фикрланг, кетган вақтингизга асло афссланмайсиз, деб ўйлайман.

Иброҳим ҲАҚУЛ,
филология фанлари доктори, профессор
Дўрмон, 2020 йил декабр

МУҚАДДИМА

МЕҲРИБОН ВА РАҲМЛИ АЛЛОҲНОМИ БИЛАН БОШЛАЙМАН

Ахлоқ-одоб, таълим-тарбия, маънавий комиллик инсоният учун ҳамиша ҳаёт-мамот масаласи бўлган. Шу маънода устоз ва шогирд, мураббий ва издош муносабатини бошқа ҳеч нимага тенглаштириш мумкин эмас. Жамиятнинг тараққиёти ҳам, таназзули ҳам, энг аввало, ана шуларга боғлиқ. Маънавий-ахлоқий тарбия усуллари бир-биридан фарқланганидек, таълим-тарбия муассасаларида ҳам ўзига хосликлар мавжуд. Шу нуқтаи назардан қаралганда, тасаввуф ва тариқатлар тажрибасининг ўрни ва аҳамиятини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Бунда тасаввуф ва адабиётнинг ўзаро ҳамкорлиги фавқулодда ютуқ ва натижаларга кенг йўл очган. Инсоннинг ботин оламини ўзгартиришга эътиборнинг кучайиши эса таълимда ҳам, тарбияда ҳам кўзланганидан ортиқ самара берган. Хуллас, қадим Шарқ ижтимоий, маърифий ва маънавий ҳаётда миллий қадрият, диний, дунёвий билимларни жамулжам қилган таълим мактабига эгалиги билан башариятга ўрناк бўлган. Инсоннинг жисмоний ва руҳоний тарбияси нафақат тасаввуф таълимоти, балки халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиётнинг ҳам бош мақсади ҳисобланган. Зеро, таълим-тарбиянинг тизимли жараёни, муршид ва муриднинг вазифа ҳамда мажбуриятлари бадий ижодда ҳам таъсирли усулларда тасвирланди. Устоз деган шарафли ном соҳиби ким, унинг зиммасидаги ишлар нималардан иборат? Шогирд томонидан бажариладиган талаблар қанақа? Тасаввуф ва тариқат

аталмиш тажриба ва маърифат мактабининг мақсад-муддаоси нима? Бундай саволлар фақат ўтмиш эмас, бугун учун ҳам долзарбдир. Устоз ва шогирд муносабати, уларнинг бурч ва масъулияти педагогика, фалсафа, психология, адабиётшунослик каби қатор фанлар кесимида ўрганилган бўлса-да, мумтоз адабиётдаги муршид ва мурид образи мавзусида ҳануз монографик пландаги яхлит тадқиқот амалга оширилган эмас. Мазкур мавзуни ўрганишдан кўзланган асосий мақсад – аввало, классик адабиётни ҳар жиҳатдан тўғри ўрганиб, таҳлил ва талқин этиш баробарида муршид ва муриднинг тарихий қиёфасини тасаввурда жонлантириш, таълим жараёнларида улардан ибрат олишдир. Таъкидлаш жоизки, ўтмиш адабиётимизда инсоннинг қалб оламини чуқур англайдиган, энг ҳассос туйғуларини ҳам илғашга қодир, тама ва риёдан йироқ руҳшунос – муршид образи яратилган. Мумтоз адабиётда муршид шахсияти ва унинг мурид камолотидаги мавқеини тадқиқ қилиш, мурид мажбуриятларини аниқ белгилаш, асл моҳиятини англаш баркамол авлодни вояга етказишга яқиндан ёрдам беради. Зеро, ёш авлоднинг зукко, маънан жасоратли бўлишининг ягона асоси ҳам тўғри тарбия ва таълимдир. Таассуфлар бўлсинки, турли босқини бухронлар туфайли аждодлар таълимидан биз жуда йироқлашганмиз. Албатта, таълим дастурлари ўзгариб, сайқалланиб бориши ғоят табиий. Аммо илдиздан тамоман узилиш буюк хатодир. Тадқиқотдан кўзланган ҳақиқатлардан бири ҳам ўтмиш тажрибасини замон учун хизмат эттириш йўл-йўриқларини баҳоли қудрат кўрсатишдан иборат.

Маълумки, тасаввуф ҳақидаги қарашлар ҳамиша мунозарали бўлган. Адабиёт ва тасаввуф муносаба-тидаги баҳслар тасаввуфнинг дунёга келиши биланок бошланди, десак муболаға бўлмас. Шу боис унинг ўрганилишида доимо муаммолар бўлган. Бунинг асо-

сий сабаби мазкур таълимотнинг асл моҳиятини англай билмаслик, баъзан эса атайлаб бузиб кўрсатиш мақсад қилинганлигидандир. Бироқ Шарқ мумтоз адабиётининг асосий манбаси тасаввуф эканлигига барча замонларда ҳам иқдор бўлишган. XX аср ўзбек адабиётшунослигида тасаввуф ва адабиёт масаласи, хусусан, муршид ва мурид образлари, деярли, ўрганилмади. Айрим тадқиқотлардагина риёкор муршидлар, козиб шайхлар ҳақида қарашлар билдирилди. Мустақилликдан кейин эса мазкур мавзу доирасида ижобий фикрлар, тўғри талқин ва таҳлиллари пайдо бўла бошлади. Тасаввуф тарихи, адабиётда тасаввуфий ғоялар ўрганилар экан, бу мактабнинг толибу мураббийлари хусусида ҳам фикрлар билдирилди. Н.Комилов, А.Ш.Жузжоний, И.Ҳаққул, А.Абдуқоди-ров, С.Олим¹ каби олимлар тадқиқотларида тасаввуф тарихи, ушбу таълимотнинг назарий жиҳатлари ва адабиётга таъсири масалалари муштарак ўрганилди. Адабиётшуносликда муршид ва мурид, устоз ёхуд толиб образи хусусида А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, А.Рустамов, Р.Воҳидов, О.Шарафиддинов, С.Сайфуллох, Б.Тўхлиев, Э.Очилов, Б.Раджабова, Н.Ҳасан² каби ада-

¹ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996; шу муаллиф. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1999; шу муаллиф. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005; Жузжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент. Адолат. 2001; Ҳаққулов И. Шеърят – руҳий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990; шу муаллиф. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991; шу муаллиф. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998; Абдуқодилов А. Навоий ва тасаввуф. – Хўжанд, 1994; Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; шу муаллиф. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992.

² Қаранг. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016; Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965; шу муаллиф. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. –

биётшуносларнинг мақола ва монографияларида фикрлар билдирилган. Педагогика, фалсафа, психология каби йўналишдаги тадқиқотларда ҳам мазкур мавзу хусусида йўл-йўлакай тўхтаб ўтилган³.

Руҳий тарбияда асосий шахсият бўлган муршид ва мурид образларини тадқиқ этиш дин, тасаввуф, тарих билан чамбарчас боғлиқ бўлган мумтоз адабиётни англаш учун асосий қадамлардан бири саналади. Руҳият эврилишлари, муриднинг ҳолу мақомларини ўрганиш ирфоний-бадий адабиётдаги ладуний рамз ва ишоратларни англаш учун таянч бўлади. Адабиётнинг бош қахрамони – комил инсоннинг фазилату хислатлари, шубҳасиз, Ҳақ йўлчилигидаги муриднинг ҳолу мақоми билан боғлиқ. Демак, адабиётдаги образ, рамз, тимсолларни ўзаро боғловчи ришталардан бири муршид ва мурид образидир. Мазкур образларнинг талқини мумтоз асарлардаги ҳассосият, завқу шавқни тасаввуфий ҳаёт самараси сифатида очиб беришга асос бўлади.

Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1971; Тўхлиев Б. Таълим босқичларида Навоий асарларини ўрганиш / Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни. – Тошкент. Фан, 2019. – Б. 648-653; шу муаллиф. Мумтоз матнлар шакли, мазмуни ва талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. №1. – Б. 12–17; Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 1995; Очилов Э. Муборак сарчашмалар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997; шу муаллиф (И.Ҳаққул билан ҳаммуаллифликда). Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: O'zbekiston, 2016; шу муаллиф. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. №1. – Б. 7–14; Раджабова Б. Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ. – Тошкент: Турон-замин зиё, 2015; шу муаллиф. Навоийнинг устоз-шогирдлик муносабатлари таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. 2016. №6. – Б. 47–50; Ҳасан Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Дево-ни Ҳикмат”. – Тошкент: Akademnashr, 2012.

³ Қаранг: Ўзбек педагогикаси тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997; Хўқандий М. Хўқанди латиф маноқиби. – Тошкент: Моворауннахр, 2018; Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт ўқитиш усуллари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017.

Шу маънода тадқиқот дин ва адабиёт, тасаввуф ва адабиёт, адабиёт ва таълим-тарбия мавзусидаги баҳс-мунозараларнинг бир қадар ойдинлашишига кўмак беради, дея умид қиламиз.

Мавзунинг тўғри танланиши тадқиқот муваффақиятининг илк сабабидир. Шу маънода кўнгил йўлчилигини англаган, руҳ сайрига муҳаббат уйғотган, мазкур китобнинг юзага келишида қимматли маслаҳатлари, устозлик меҳрини аямаган Устозим филология фанлари доктори, профессор Иброҳим Ҳаққулга юракдан миннатдорчилик билдираман. Менга шундай Устозни раво кўрган Аллоҳга шукроналар айтиб, у кишига Парвардигордан хайрли ва узоқ умр сўрайман. Шунингдек, ҳамиша мени қўллаб-қувватлаган раҳматли устозим академик Тўра Мирзаев хотираларини ҳамиша ёд этиб, руҳи покларига хайр-дуолар қиламан. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек мумтоз адабиёти бўлими ҳамда Фольклор бўлими ходимларига ташаккур айтаман. Яратгандан барчаларига узоқ умр ва икки дунё саодатини сўрайман.

Азиз Китобхон! Ушбу китоб бир лаҳза бўлсин кўнгилнинг билан суҳбатдош бўлишингизга, бир он бўлса-да, унинг овозини эшитишингизга сабабчи бўлишини жуда-жуда хоҳлаймиз. Зеро, бунда Ишқ йўлини, Кўнгил сирини илғай олганимиз қадар акс эттиришга астойидил уриндик.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА ПИР ВА ХИЗР ТИМСОЛИ

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА МУРШИД ВА МУРИД ОБРАЗИНИНГ АСОСЛАРИ

Инсониятнинг бадий тафаккурини жонли, табиий, образли шаклларда акс эттиришда халқ оғзаки ижодига тенг келадиган санъат тажрибаси йўқдир. Унда Ватан ишқида ёнган инсоннинг ғурбату тазаруси, бахтга талпинган қалбларнинг завқу шавқи, идроку ирфони, заминга боғланган самовий ҳисларнинг талқини бадий ифодасини топган. Бу ишқ ва ирфон сафарида йўлчи ўзига раҳнамо излади, қоронғу йўлларни унинг маърифат нури билан ёритди. Албатта, туркий халқлар оғзаки ижодида ҳам руҳоний тарбия тизими акс этган ифодалар, муршид ва мурид шахсиятини намоён этувчи образлар мавжуд эди. Зеро, тасаввуф манбаларида руҳ тарбияси Одам (а.с.)нинг тавбасидан бошлангани ва бани башар отаси илк мутасаввиф эканлиги эътироф этилади. Маълумки, Одам Ато манъ этилган мевадан егач, жаннатдан қувилиб, ўзи кўрмаган, билмаган бир ерга туширилади ва мусофиротда унга бошқа бир ҳол пайдо бўлади. Ўзига нотаниш нарсалар ва ғариб ҳоллардан кўрқади. Илк марта очлик, чанқоқлик, сиқилиш каби туйғулар билан юзланиб, бир мураббий, йўл кўрсатувчига муҳтож бўлади. Шунда Аллоҳ Жаброил (а.с.)ни заминга йўллаб, у орқали буғдой экиш, ўстириш, сўнгра нон ёпгунча бўлган барча жараённи бирма-бир ўргатди. Таҳорат олиш, Яратганга ибодат этиш, рўза тутиш кабилардан бир устоздай сабоқ берди. Улуғ шайх Муҳйиддин Ибн Арабий бу ҳақда шундай дейди: “Одам (а.с.) ҳолининг ўзгариши муҳожирот туфайлидир. Барча малакларга исмларни айтиб устод бўлган Одам атога Жаброил (а.с.)

мураббийлик қила бошлади. Бу таълим-тарбия жараёни кейин узлуксиз давом этди. Ушбу маърифат Одам (а.с.)дан Шис (а.с.)га, Нух (а.с.)дан авлодларига, Иброҳим (а.с.)дан ўғилларига ўтди... Сўнгра Исо (а.с.) ҳаворийларга таълим берди. Ва ниҳоят, Жаброил (а.с.) Муҳаммад (с.а.в.)га таҳорат ва намозни ўргатиб, мисвок қилишни ҳам васият қилди. Пайғамбар (с.а.в.)дан саҳобаларга, улардан тобеинларга ўтиб, силсила ҳануз давом этмоқда”⁴. Хуллас, Аллоҳ таоло бандаларини бугунга қадар ўзининг элчилари орқали тарбиялаб келмоқда. Одам (а.с.)дан сўнг инсониятнинг тарбия жараёни ҳеч тўхтамади. Бироқ инсон бир неча бор залолатга юз тутиб, ўзича турли дин ва дунёқарашларни кашф этди. Аммо фитратан мусулмон қилиб яратилган Одам Ато ва унинг авлодларига нажот йўли исломда эканлиги пайғамбарлар орқали қайта-қайта эслатилди, уқтирилди⁵. Ҳар бир набийнинг ўзига хос фазилату мўъжизалари уммат-

⁴ Arabi. Lübb’ül-Lübb (Özün özü). – İstanbul: Bahar yayınları, 2000. – S. 451.

⁵ Ислом тарихини ўрганар эканмиз, Ислом Одам Атодан бошланиб то Муҳаммад (с.а.в.)гача узлуксиз жараёнда етиб келганлигига гувоҳ бўламиз. Бунга Аллоҳ таолонинг: “Албатта, Аллоҳнинг ҳузуридаги дин Исломдир (Оли Имрон. 19)”, “(Эй мусулмонлар), сизларнинг миллатингиз-динингиз ҳақиқатда бир диндир (яъни исломдир). Мен эса (барчаларингизнинг) Парвардигорингиздирман. Бас, менгагина ибодат қилинглари! (Одамлар) эса ишларни (яъни динларини) ўзаро парчалаб-бўлиб олдилар. Барчалари Бизга қайтгувчилардир (Анбиё: 21/92)”, каби таъкидлари асосдир. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ҳам “Ислом тарихи” китобида: “Турли даврларда Аллоҳ таоло томонидан жорий қилинган динларга кўра яшаганларнинг барча-барчалари бир ном билан – мусулмон деб аталган. Бироқ кейинчалик одамлар баъзи динларни ўша дин юборилган пайғамбарларнинг номлари билан атайдиган бўлиб кетишган”, – дея маълумот бериб, тарих давомида ислом ақийдаси асосида жамланиб келган жамоа “Ислом уммати” дейилишининг илмий асосларини келтиради (қаранг: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент: Ҳилол, 2018. 10–16-бетлар).

ларига мерос бўлиб қолди. Боқий муршид Аллоҳ томонидан нозил бўлган сўнгги китоб Қуръони каримда эса набийлар ва уларнинг умматлари билан муносабатлари эътироф этилди. Шу боис бош дастур ул-амали Қуръони карим бўлган тасаввуф аҳли ҳам жами пайғамбарлардан ибрат ва илҳом олди. Шу зайлда покланиш изга тушиб, Худованд даргоҳига яқинлашилди. Мазкур нажоту ҳидоят, залолату қабоҳат халқ тафаккурида акс этиб ва рамз ва мажоз тили билан халқ оғзаки ижодида дарж этилди.

Хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма, хоҳ Шарқ, хоҳ Ғарбники бўлсин, чинакам адабиёт илоҳиётдан ҳеч қачон йироқ яшамаган. Холиқ ва халқ орасида илоҳий робита ҳеч вақт узилмаган. Дин қалб, руҳ ҳаётига чуқур таъсир кўрсатиб, ўз хотиржамлиги ва озодлигини инсон илоҳий салтанатда тўла ҳис этган. Туркийлар: “... Ва Ёфас ўғлонники, Абу-т-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи билан сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди”⁶, – дейди Навоий. Дарвоқе, улар улул-азм пайғамбар Нух (а.с.)нинг шарафланган фарзандлари экан, ўзбек фольклори ҳам ҳеч бир даврда илоҳий асослардан ажралиб қолмаган. Аксинча, унда имон саломатлиги, руҳ тарбияси донишманд халқнинг бадий мушоҳадасида янада баланд пардаларда акс эттирилган. Зеро, академик Т.Мирзаев ҳам: “Фольклорда бола тарбиясига, бўлғуси қаҳрамон тарбиясига алоҳида эътибор берилади”⁷, – дея оғзаки адабиётнинг туб мақсадига эътиборни қаратган эди.

Биз тадқиқот этганимиз муршид ва мурид образи бевосита тасаввуф таълимотидаги устоз ва шогирднинг айни ўзидир. Бу икки қаҳрамоннинг руҳ

⁶ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 106.

⁷ Булбул тароналари. V томлик. 5-том. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 276.

тарбиясидаги завқу ҳассосияти сўфиёна адабиётнинг шаклланишида алоҳида таъсир ўтказди. Оғзаки ҳамда ёзма адабиётнинг ўзаро алоқаси кўпчиликка маълум. Муштараклик, таъсир баъзан шаклда, гоҳ мазмунда намоён бўлди. Бу ўзаро уйғунлашув тасаввуф адабиётига ҳам тегишлидир. Таълим-тарбиянинг такомили хусусида фольклоршунос олим Ж.Эшонқулов бундай дейди: “Ёзма адабиётдаги фалсафий қарашлар асоси, аввало, халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган. ... Тасаввуф бизнинг мумтоз адабиётда тўсатдан пайдо бўлиб қолмаган, аксинча, у халқ тафаккурида халқ оғзаки ижоди орқали шаклланган ва маълум фалсафий тус олган. Халққа тасаввуф деган атама номаълум бўлса-да, ўз моҳияти билан унга яқинлашиб қолган қарашлар туркий афсоналарда кўп учрайди”⁸. Ушбу эътироф оғзаки адабиётнинг мақолдан то дostonгача – барча жанрларига хосдир. “Устози йўқнинг устози шайтон”, “Устоз отангдан улуғ”, “Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар”, “Устасиз шогирд жонсиз кесак” каби ўнлаб мақоллар инсоннинг ҳар соҳада, хусусан, ахлоқий камолотида устознинг ўрни нақадар зарур эканини кўрсатиб турибди. Халқ бахшиларининг устоз ва унинг инсоният тараққиётидаги муҳим ўрни ҳақидаги хулосалари, ўз устозлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари барча авлодлар учун ўрнатилган ҳамда ўрганилиши зарур бўлган алоҳида катта бир мавзу. Зеро, бугун мана шу намуна бўла оладиган устоз-шогирд муносабати ҳамда тажрибаларига эл ва миллат ўта муҳтождир. Масалан, Эргаш Жуманбулбул:

*Беустод ҳеч нарса, дўстлар, йўл олмас,
Йўл олса ҳам, элга эътибор бўлмас.
Ахир қолар ўз олдида уялиб,
Элга таъсир қилмас, асл йўл эмас*⁹,-

⁸ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999. – Б. 78.

⁹ Булбул тароналари. 5-том. – Тошкент. Фан, 1973. – Б. 115.

сингари сатрларида устозга эҳтиёж сабабларига доир шахсий қарашларини баён қилади. Албатта, ҳар соҳада муваффақиятларнинг гарови, халқ эҳтиромининг асоси устоздир. Жумладан, бахшилик ҳам устозсиз қўлга киритиладиган мартаба эмас. Устоз Тўра Мирзаев бахши, унинг ижодкор шахсияти ҳақида: “Эҳтимол, инсоният бадий тонги уфқида биринчи ижодкор бахши бўлгандир... Шунинг учун ҳам отамерос халқ дostonларини унга нисбатан бир “ижоддош” (М.Шайхзода) сифатида ўзининг ҳайратомуз ҳофизасида асрлар тўфонидан, даврлар елидан сақлаб қолиб бизгача олиб келган. Атоқли олим Ҳ.Т.Зариповнинг ёзишича, бахши мўғулча ва бурятча *бахша*, *бағша* сўзларидан олинган бўлиб, устод, маърифатчи деган маъноларни англатади”¹⁰, – дейди.

¹⁰ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 9.

Олимнинг мазкур китобдан ўрин олган “Бахшилик ва дostonчилик мактаблари” тадқиқотида халқ учун жасорат, хуррият, қувонч ва бахт намунаси бўлган бахшилар, уларнинг буюк шахсияти, оғзаки адабиётни авлоддан авлодга етказувчи улуғ ижодкор экани ҳақидаги илмий қарашлари акс этган. Жумладан, устоз бахши ва тингловчи ўртасидаги руҳий муносабат, анъана ва новаторлик, бахши тайёрлаш, устоз ва шогирд муносабати масалалари хусусида ҳам атрофлича тўхталади. Т.Мирзаевнинг буюк фольклоршунос Ҳоди Зариф тўғрисидаги хотираларини ҳам шу ўринда келтиришни лозим топдик, чунки бунда бахшиларнинг маърифати янада ёрқинроқ кўринади: “Олим (Ҳоди Зариф) олий ўқув юртини ташлаб кетишининг асосий сабаби қилиб бахшилар билан учрашувларини кўрсатади. “Халқ бахшилари тимсолида буюк бир хазина топгандай бўлдим, олий ўқув юрти дарсхоналарига қатнашдан кўра ўз вақтимни бахшилар билан мулоқотлар ва улар билан асарларни ёзиб олишга сарфлашни афзал билдим. Шу маънода Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли каби улкан дostonчилар менинг маънавий устозларим бўлгандир”, – деганди. Буни олимнинг, фольклор тадқиқотчисининг халқ бахшилари юксак оғзаки билимга эга эканликларининг ўзига хос эътирофи, деб тушунмоқ керак. Олим уларнинг ўзини бир дорилфунун, деб қабул қилган (қаранг: “Сўхбатлар давом этади...” Ўзбек фольк-

Демак, бахшилар ижодкоргина эмас, балки халқнинг буюк муаллим ва мураббийларидир.

Аслида, ҳақиқий санъат руҳ ва кўнгил тарбиясидир. Шу боис бахшилар илми адабдан сабоқ берувчи илк ижодкорлар эди. Сўзу сози билан улар қалб табиби бўлгани, кўнгилларга хотиржамлигу роҳат бахш этганига шубҳа йўқ. Достонлардан ўрин олган бахшиларнинг ўзлари ҳақидаги эътирофларига диққат қилайлик: “Бобошоир Оллоназарга юзланди, яна: “Болам, бахшили эл ботир, деган яхшилар. Элу халқнинг тўйларида, боғларида, базмларида, яхши кунларида руҳлантир, ғарибнинг кўнглини кўтар, бой, камбағални баравар бил. Оққан дарё оқмай қолмайди, лекин тиниқ, ширин оқсин оққан дарё. Лойқа, хас-чўплар қўшилиб оқдими, ундан ҳайвон ҳам, инсон ҳам баҳра топмайди. Бахши ҳам шундай лонгқа ёпиштириб, эл-юрт олдида ҳар тусга кириб, халқ талабига жавоб бермай, кўзбўямачилик қилиб, халқни алдаса, лаънатга учрайди. У лойқа дарёга ўхшайди. Яна бир томони ариқда сув оз шалдираб оқади, денгизда сув кўп, хуллас, ҳамма нарсаси бор, лекин жимиб, камтарлик билан оқади. Денгизга ўхшашга ҳаракат қил. Ариқ узоққа бормади. Менинг шу гапларим сенга мактаб бўлсин. Қолган гапларни ўзинг англаб ол”¹¹, – деди. Демак, бахшилар халқнинг виждони, маърифат уммони, одоб-ахлоқ кони бўлишган. Бахшилар комилликни Худо ато этган истеъдоди баро-

лоршунослиги масалалари (VIII). – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 170–188). Шунингдек, таниқли фольклоршунос Ш.Турдимов ҳам Эргаш Жуманбулбулнинг ҳаёт йўли, бетакрор истеъдоди ҳақида бир қатор тадқиқотларида тўхталади (қаранг: “Мен шоирман, шундай айтсам ярашар”. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари (VIII). – Тошкент. Фан, 2018. – Б. 54–82, 106–110).

¹¹ Оллоназар Олчинбек. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. №1548. Айтувчи: Қаҳҳор бахши Раҳимов. Ёзиб олувчи: А.Эргашев. Қашқадарё, 1988. – Б.14.

бариди, албатта, маълум бир устоз қўлида тарбияланиб қўлга киритишган. Бобошоирнинг қуйидаги насиҳатлари фикримизнинг бир исботидир: “Катта бир бахшининг этагидан ушла, унинг достони термаларини ўрган. Достонга қорилмаган одам пишмайди, болам. Устоз эса керак, у доим орқа тов бўлади... Қаерга хизматга борсанг, шу ернинг бахшилари бор бўлса, даврангга олдириб кел. Ёши катта бахшилар билан бирга бўлсанг, аввал кўлингга дўмбирани олма. ...Кўлингга дўмбирани олишинг билан устозлар, қари чилтонлар ва азиз авлиёларни ёдга ол, ҳалол ва пок бўлиб, достон термани бошла, болам.

*...Ўзингни ҳеч қачон бозорга солма,
Худони улуғ бил, Қуръондан толма.
...Ҳар дам устозингни бошингга кўтар,
Ҳеч қачон устозга ёмонлик қилма¹²”.*

Кўриниб турибдики, элга энди-энди танилаётган бахшига шоирлар учун маънавий ота бўлган Бобошоир бахшилиқ одоб-арконларидан сабоқ бермоқда. Аввало, ҳар доим суянч тоғ бўладиган Устоз-бахши этагидан тутиш, ўзидан улуғ бахшиларнинг ҳаммиша ҳурматини жойига қўйиш, азиз авлиёлар ва чилтанларни маънавий кўмагидан умидвор бўлиш лозимдир. Энг муҳими, бахшилиқ – ҳалоллик ва поклик. Бахшилиқдаги устоз ва шогирд муносабати ҳар жиҳатдан: ҳам маънавий, ҳам моддий бир жараён сифатида муршид ҳамда мурид муносабатига жуда ўхшаш. Бахшилар ўз қобилиятларини илоҳийликка нисбат берсалар-да, улар маълум бир устоз остонасида ётиб, бахшилиқ сир-асрорларини ўрганишган. Бу ҳақида ҳам илмда маълумотлар мавжуд: “Шогирд тайёрлаш ишлари бепул амалга оширилиши билан

¹² Оллоназар Олчинбек. ЎЗР ФА Фольклор архиви. №1548. Қашқадарё, 1988.– Б. 15.

бир қаторда устоз шогирдларини боқиш, кийинтиришни ҳам ўз зиммасига олган. Ўз навбатида шогирдлар ўз устозининг уй ва хўжалик ишларига ҳам қарашган. Ҳатто энг севимли шогирдларни ичкўев қилиб, бутунлай оилага қабул қилиш ҳоллари ҳам мавжуд эди¹³. Демак, бахшичиликда устоз муршид ва мурид муносабатидагидек маънавий ота вазифасини ҳам бажарган. Бахшилар таржимаи ҳоли билан танишиш асносида Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний каби буюк сўфий шоирларимизнинг ҳикматлари ёдга келади. Бу термаларда бахшининг ҳаёт йўли, маънавий олами ҳақида ҳам бир қадар маълумотга эга бўламиз. Жумладан, Эргаш Жуманбулбул таҳсил олган даврларини хотирлаб, етти пушти бахши ўтгани, отаси Жуман Булбул лақаби билан элга танилгани, кўп бахшиларнинг устои бўлганини ифтихор билан тилга олади:

*Шоирлик қип ўзи тирик юрганда,
Ер юзида шоирларнинг устозди.
Мен шундай бир суҳанварнинг улиман,
Муҳаммадга уммат, Ҳақнинг қулиман.*

Халқнинг атоқли бахшиларидан Фозил Йўлдош ўғли эса “Алпомиш” достони хотимасида шундай дейди:

*Фозил шоир айтар билганларини,
Бу сўзларнинг бири ёлғон, бири чин,
Эблаб-себлаб айтган сўзим бўлди шул.
Ҳой десанг келади сўзнинг маъқули,
Шоир бўлар билинг одам фақир,
Шуйтиб адо бўлди гапнинг охири¹⁴.*

¹³ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 35.

¹⁴ Алпомиш. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 422.

Ушбу ҳасби ҳоллардан кўриниб турибдики, бахшилар ўзларини тасаввуфий истилоҳлар билан “қул”, “фақир” дея атайдилар. Ҳақ йўлидаги солиқ учун юқори мақом саналган қул, фақир нафс кишанларидан бир қадар озод бўлган аҳли дилларга берилган номлардир. Бахшилар ҳам мана шундай зотлар эди. Буни Бобошоирнинг шогирдига “*Ҳеч қачон Қуръондан толма*” деган сўзидан ҳам билиш қийин эмас. Шоирлар пири ҳисобланган Бобошоир бахшининг дастурул-амали, яшаш мезони Қуръони карим бўлиши кераклигини таъкидламоқда. Шу боисдан ҳам халқ орасида улар катта ҳурматга эга, ибрат бўла оладиган шахсият соҳиблари сифатида танилган ва тан олинган. Эргаш Жуманбулбулнинг “Таржимаи ҳоли” да:

*Қариганда кўп достонни
Мен юбордим элга ёйиб.
Аввал “Холбека”ни айтдим,
Менинг устозим кўр Ғойиб¹⁵, –*

деган эътирофи мавжуд. Бахшилар устои сифатида машҳур бўлган Ғойиб, Кўр Ғойиб, Мулла Ғойиб ҳақида улар достонлар куйлашган. Ва бу шахс Бухорода туғилган, Ғойибий таҳаллуси билан ижод қилиб, девон тартиб берган туркман шоири Шайх Маҳмуд Ғойибий эканлиги ҳам маълумдир¹⁶.

¹⁵ Булбул тароналари. 5-том. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 110.

¹⁶ Т.Мирзаевнинг “Халқ бахшиларининг эпик репертуари” китобидан ўрин олган “Бахши тайёрлаш. Устоз ва шогирд муносабатлари” тадқиқотида Ғойиб ва бахшилар томонидан унинг устоз сифатида қаралиши хусусидаги маълумотлар акс этган (28–32-бетлар). Шайх Маҳмуд Ғойибийнинг “Кўнгилни вайрон айламанг” номли девони 2018 йилда илк марта нашр этилди. Мазкур девондан шоирнинг ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаббаъ, мустазод, суҳбатлар ҳамда “Ўттиз икки тухм қиссаси” номли мажозий достони ўрин олган. Бу девондаги айрим шеърий парчалар “Мулла Ғойиб” достонидаги маълумотлар билан уйғундир.

Шахсият оила, жамият, давр ва албатта, одамзоднинг таҳсил маскани ҳамда мутолаа қилган китоблари орқали шаклланади. Эргаш Жуманбулбул “Чор китоб”, “Мухтасар” каби асарлар билан бир қаторда Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Абдулқодир Бедил, Муҳаммад Фузулий, Бобораҳим Машраб, Махтумқули каби шоирлар ижодини ҳам пухта ўрганганини айтиб ўтади. Буларнинг бари унинг халқ ижодкори сифатидаги маслак-ғоясини, идроку ирфон кўламини, бадий маҳоратини, белгилашда асос бўлади. Айниқса, унинг мана бу мисраларига эътибор қаратайлик:

*Ўн биримда илми адаб ўрганиб,
Ота-она бизни кўрса қувониб,
Тоза либос кийиб, ўтдайин ёниб,
Баччалик давронин сурган кунларим*¹⁷.

Тасаввуф маълум маънода “Илми адаб”. Бу эса ота-она, устоз, ёр-биродар, халқ ва алаҳхусус Холиқ олдидаги адабдир. Бахшилар мана шу илмни пухта ўрганишгани маълум.

Бахшилар шахсияти, уларнинг устоз-шогирдлик муносабатларига атрофлича тўхталишимизнинг, албатта, маълум сабаблари бор. Аввало, уларнинг тарихий шахс сифатидаги сиймоси ҳам, ижодкорлик қиёфаси ҳам барча замонлар учун ибратлидир. Туркийлар, жумладан, ўзбек халқи ўзининг улкан тажрибаларга эга руҳ тарбияси мактаблари ва йўл раҳнамоларига соҳиб бир миллат. Халқнинг одоб эгаларига “устоз кўрган”, беадаб кимсаларга нисбатан “устоз кўрмаган” иборасининг ўзиёқ бу ақиқат ҳақида аниқ тасаввур уйғотади. Иккинчидан, бани башар бу кунга қадар мажусийлик, яҳудийлик, насронийлик, буддизм, Ислом ва анимизм, тотемизм, шомонизм каби дину дунёқарашларга эътиқод қил-

ди. Инсон ҳамиша ўзидан ташқари оламларни, “Олий куч”ни ички бир ҳис, сезги орқали англади ва ҳар бир давр ўзининг хайрихоҳ ҳомийлари ва танланган йўлбошчиларига эга бўлди. Улар тимсол ўлароқ аждодлардан авлодларга ўтиб, уларнинг бадий мушоҳада ва ифодасида боқий из қолдирди, образли, рамзий ҳаётини бугунга қадар яшамоқда. Халқ оғзаки ижодидаги энг йирик жанр достонлар эса бу ҳомийларни жамулжам қилган қомусдир. Достон ғоявий-бадий хусусиятлари, образлар олами ҳақида бирор фикр айтишдан олдин бахши шахсияти билан чуқур танишиш лозим. Алпомишнинг дунёга келиш ва унга исм берилиш эпизодига шу нуқтаи назардан диққат қилсак, Фозил Йўлдош ўғли вариантыда: “Шоҳимардон пири Бойбўрининг ўғлининг отини Ҳакимбек қўйди, ўнг кифтига беш кўлини урди...”¹⁸, – дейилди. Бекмурод Жўрабой ўғли томонидан куйланган достонда эса: “Хизр бобо келиб, дуойинг мустажоб бўлди. Бошингга давлат устига давлат қўнди. Кўнглингдаги мақсадинг бўлди, Худо фарзанд берди. Бир жойда нишоналик ўғлингнинг исмини Оқмуҳаммад арслон қўясан, – деди. Хизр бобо назардан ғойиб бўлди. Сачраб уйқусидан уйғонди. Азоннинг товуши қулоғига келди”¹⁹. Бундан уч асосий фарқ кўзга ташланади. Аввало, воқеаларнинг ўнг ва тушда содир бўлиши, кейингиси Алпомишнинг исми бирида Ҳакимбек, иккинчисида эса Оқмуҳаммад арслон қўйилиши, ва ниҳоят, алпнинг дунёга келишига сабабчи-восита ҳамда исм берувчи шахслар бирида Шоҳимардон пир, яъни Ҳазрат Али, бирида эса Хизр (а.с.) лиги. Руҳоний-ҳомий мадакорларнинг тафовути достон сюжетининг сўнгигича давом этади. Достон-

¹⁸ Алпомиш / Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи: Мансур Афзалов. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 70.

¹⁹ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 10–11.

¹⁷ Булбул тароналари. 5-том. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 30.

да Алпомиш бир нечта пирлар тарбиясини кўради. Бироқ бош, асосий йўлбошчи Ҳакимбек учун Шоҳимардон пир, Оқмуҳаммад учун эса Хизр(а.с.)дир. Албатта, бу тафовут ҳар бир бахшининг устозларидан эшитган дoston вариантлари билан ҳам боғлиқ.

Хоразм бахшилари пири тўғрисида фольклоршунос С.Рўзимбоев шундай маълумот беради: “Хоразм бахшилари эса ўзларининг маънавий устози сифатида Ошиқ Ойдинни эъзозлашади. Бу табаррук шахс туркман бахшиларининг ҳам пири ҳисобланади... Шунини таъкидлаш керакки, бир пайтлари “Ошиқ Ойдин” номли дoston ҳам бўлган”²⁰. Мазкур мақолада муаллиф “Хирмондалли”, “Ошиқ Нажаб”, “Ошиқ Албанд” дostonларидаги пир Ошиқ Ойдинни далиллар асосида тарихий шахс Шаҳобиддин Суҳравардий деган тўхтамга келади. Хулоса сифатида айтадиган бўлсак, Т.Мирзаев маълумоти бўйича, Самарқанд дostonчилиқ мактабида бахшилар пири сифатида шоирШайх Маҳмуд Ғойибий тан олинса, С.Рўзимбоев тадқиқига кўра, Хоразм дostonчилигида пир Ошиқ Ойдин улугъ шайх, кароматгўй валий, тасаввуф таълимоти ҳақида дастур ул-амал бўлган “Авориш ул-маориф”дек асар яратган Шаҳобиддин Суҳравардийдир. Биз дostonдаги образ, рамз, тимсоллар талқини, ғоя ва бадиият тадқиқ этишда ҳамиша бахшилар мана шундай комил устозлар силсиласига боғланадиган илми ҳолдан хабардор инсонлар эканини ёдда тутишимиз зарур. Улар шунчаки мавжуд дostonни ёдлаб такрорловчи эмас, балки дoston сюжетидаги маълум ўзгаришлар муаллифи ҳамдир.

Дostonларнинг яратилиш даврини эътиборга олсак, уни тасаввуф билан боғлаш, алп қаҳрамонлар камолотини муридлар қўлга киритган орифлик билан тенглаштириш ишончсиз, ғайрибиий туюлиши мум-

²⁰ Рўзимбоев С. Ошиқ Ойдин пир // Ўзбек фольклоршунослиги масалари (IV). – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 82–87.

кин. Бироқ халқ оғзаки ижодини маълум бир даврга боғлаш, ундан фақат ўша давр ҳақиқатларини излаш тўғри бўлмайди. Дostonлардан минг йилларнинг овозини эшитиш мумкин. Шу боис, айниқса, алпларнинг маънавий саргузаштлари муридларнинг руҳий сайрларига, йўлбошчи пирлари тасаввуфдаги муршиди комилларга яқинлашишини тасаввур этиш у қадар мушкул эмас. Улар орасидаги тарбия жараёнинингбир-бирига жуда монанд эканлигини ҳам аниқ кўриш мумкин.

Маълумки, тасаввуф солиқ ёки муриднинг нафси ила жангга отланган қалб сафаридир. Дoston, эртак қаҳрамонлари ҳам ҳамиша ўзликни таниш сафарига бўлиб, йўл машаққатларини турли ҳомий кучлар, пири комиллар, азиз авлиёлар дуолари баракотида енгиб, мурод-мақсадларига етадилар. Дарҳақиқат, дostonлардан тасаввуфий тарбия, тариқат одоб-аркони масалалари ҳам ўрин олганлиги ғоят табиий эди. Тасаввуфдаги муршид-муриднинг асосий вазифасини ифодаловчи образлар халқ оғзаки ижодида ҳам мавжуд эди. Халқ илоҳиёт билан уйғунлашиб кетган халоскори, тўғри йўл кўрсатувчи раҳнамосини тариқатдаги сингари бобо, пир, эр, эран, соқий каби истилоҳлар номлаган. Тасаввуф тарихи, унинг буюк вакиллари ҳаёти ва сўфиёна шеърийат образларини ўрганиб амин бўлдики, муршид образи моҳиятини очувчи, энг кўп қўлланиладиган, туркий халқлар руҳиятига ҳам жуда мос истилоҳ бу – бобо, ота калимасидир. Бошқа туркий халқлар сингари ўзбеклар ҳам шайхларига бобо, ота дея мурожаат этишган: Занги ота, Қўйлиқ ота, Баҳоддин бобо ва ҳоказо. Тасаввуфшунос С.Улудоғнинг изоҳлашича: “Боболик икки хилдир: жисмоний боболик – насл-насаб боболиги, руҳоний боболик – инсонни маънан ва руҳан юксалтирувчи шахс. Шайх муриднинг ҳақиқий

отасидир”²¹. Халқ оғзаки ижодида жисмоний ва руҳоний боболар кўп ўринларда ўзаро уйғунликда кўзга ташланади. Зеро, туркий халқларда аждодлар, уруғ, қабила бошлиқлари, оқсоқолларни улуғлаш ва ҳурмат қилиш ахлоқнинг асосий мезонларидан саналган.

Имом Ғаззолий ҳам: “Расулуллоҳ (с.а.в): “Шайх (кекса одам)нинг қавмидаги ўрни пайғамбарнинг уммати орасидаги ўрнидекдир”, – деганларида, унинг моли кўплиги ёки қуввати зиёдалигини эмас, балки ақлининг самараси бўлмиш тажрибасини эътиборда тутганлар. Шунинг учун ҳам турклар, курдлар, маданиятсиз араблар ва бошқа халқлар даражалари ёввойиликка яқин бўлса-да, кексаларни ҳурмат қилишади”²², – деган эди. Тасаввуфда ҳам робита тушунчаси мавжуд. Робита моддий ва маънавий бир боғлиқликдир. Инсон билиб-билмай ҳамиша бир таъсир остида кун кечиради, ўрнак бўла оладиган қаҳрамон излайди ва уни ҳамиша ўзига ҳамроҳ тутди. Биринчи робита – табиий робита бўлиб, киши-

²¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul: Marifet yayınları, 1995. – S.80. Тасаввуфда муршид маънавий ота сифатида қаралиб, муридлар маънавий биродарлар ҳисобланган ва уларнинг ҳам ўзаро бир-бирларида ҳақлари бўлган. Тасаввуф луғатларида изоҳланишича, сўфийлар жисмоний жиҳатдан ҳазрати Одамни, рисолат жиҳатидан расул сифатида илк соҳиб бўлмиш Ҳазрати Нухни, мусулмонлик, ислом юзасидан Ҳазрати Иброҳимни, руҳониятда эса Руҳи Муҳаммадини бобо сифатида қабул этганлар. Алпомиш билан маънавий бир ришта орқали биродар бўлган Қоражон бунинг ёрқин далилидир. Уни Бойбўри ҳам ўғли сифатида қабул қилади:

*Фарзандини хон Бойбўри кўрибди,
Болам, деб икковин бирдай билибди.
Ҳакимбекни шундай бағрига босиб,
Қоражонман муҳаббатман кўришиб...*

(Алпомиш.– Тошкент: Фан, 1999.– Тошкент: Фан, 1999, – Б. 229). Бу парча Қоражоннинг маънавий фарзанд сифатида Бойбўри силсиласига қўшилганининг исботидир.

²² Имом Ғаззолий. Ихёу улумиддин. – Тошкент: Тошкент Ислом университети, 2014. – Б. 191.

нинг аждодлари ва яқинларига бўлган ички боғланишидир. Халқимизда аждодларга нисбатан улуғ ҳурмат бўлган. Аждодлар ва авлодлар олдидаги масъулият муҳим саналган. “Бизнинг наслимизга тўғри келмайди”, “Бизнинг қонимизда йўқ” каби халқона иборалар ҳам аслида табиий бир робитадир. Аввал ота-она, сўнгра устоз, раҳнамодан муҳаббат риштаси узилмайди. Бу эса фольклор асарларида доимий манзара сифатида яққол кўзга ташланади. Жумладан, “Алпомиш” достонида ўқиймиз: “Ёдгор ҳар кимга қараб, термила бергандан кейин, Ёдгорга қараб, “Қултой” бу сўзни айтиб турибди:

*Эр боласи шерсан, сағир Ёдигор,
Ҳар кимга термулиб турмоғинг не даркор.
Ҳар нарса қилса пирга қилгин эътиқод.
Худо, деб инграниб тортгин Ёдигор
Отангинг кучини берсин Ҳақ парвардигор*²³.

Ёдгорга руҳий қувват бахш этаётган Алпомиш, аввало, унинг наслий улуғлигини эслатган. Шундан сўнг пири комиллар ҳимматидан насиба сўраш ва асосийси Яратган раҳматига таяниш лозимлигини уқтирган. Табиий робита босқичидан ўтган солик муқаддас ва улвий бир робита, яъни тариқат робитасига етишади. Бу, аввало, Аллоҳнинг солиҳ қулларига, валий зотларга, комил муршидларга бўлган ҳурмат, севги ўлароқ пайдо бўлган ботиний алоқа. Бунда мурид замон ва макон, уйқу ва уйғоқлик, хуллас, қачон ва қаерда бўлмасин, нафақат амали, балки ниятларида ҳам пирининг муносабати ва ҳимматини ҳис этади. У бир лаҳза бўлсин, ҳатто хилват ҳаётида ҳам муршидидан ажралмайди. Нафақат ўй-хаёллари, балки тушларидан ҳам шайхини хабардор қиладики, улар ўртасида ҳеч қандай сир қолмайди. Достонлар-

²³ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 399.

да бу ҳол сюжет тизимидаги бир ҳодиса сифатида янада таъсирли ифодаланган. Робита охирида эса мурид ҳатто устози сувратига киради. Алпомишнинг Култой қиёфасига кириши каби парчалар бу маънавий ҳолларнинг жонли тасвиридир.

Робитанинг кейинги даражаси Пайғамбар (с.а.в.) га бўлган сидқу садоқат робитасидир. Бунда мурид Пайғамбар (с.а.в.) суннатидан ташқари бирор саъй-ҳаракат қилмайди. У Муҳаммад (с.а.в.)нинг комил ахлоқига муносиб бўлишга жаҳд қилади. Чўпонларнинг қўшхонасида Ҳакимбек дам олаётганда, Расули Акрамни тушида кўриб, ҳолини баён қилар экан:

*Ғам ема, умматим, – деди пайғамбар, –
Остида дулдули, белда зулфиқор,
Жиловида Бобо Қамбар жиловдор,
Ғамингда отланди Шоҳимардон пирлар,
Ғайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,
Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,
Сенга тақдир қилди Барчин зулфакдор²⁴.*

Пайғамбар (с.а.в.) бандаларини Аллоҳ таоло билан боғловчи элчи экан, табиийки, мурид сўнгги марҳала – робитаи ҳузурга эришиб, фанофиллоҳ мақомига юксалади. Энди у маънавий қувватни бевосита Аллоҳдан, тарбияни олий мураббий Роббидан олади. Энди унинг сирдоши, суҳбатдоши Яратгандир. Пойгада Қоражоннинг қатнашаётганидан хавотирланиб, қалмоқдан ҳечам яхшилиқ кутмасликни таъкидлаётган Суқсуройга Алпомиш шундай дейди:

*Шу гапинг шаънима тўғри келами,
Дўст деб менга ул душманлик қилами?!...
Ишимни солганман Қодир Худога,
Аввал Обло, дуюм наби бўлса ёр,
Ўн икки имом, чилтан бўлса жиловдор,*

²⁴ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 145.

*Иншоолло пойгадан келар Бойчибор...
Бу гапинг канизак қандай бўлади,
Таваккални бир Худога қилади²⁵.*

Калимаи шаҳодатни айтиб дўстлашган Қоражонга ишонч аслида Алпомишнинг Аллоҳга том таваккулидан. Ҳақиқатан, маънавий сафарда таваккул энг асосий ҳолдирки, у кўнгил хотиржамлиги, руҳ қувватига асосий сабабдир. Аллоҳ амру фармонидан бир лаҳза чекинмаганлиги, ҳамиша тўғри бўлганлиги билан алп хатарли йўлларда турли шайтоний васвасаю ваҳмлардан озод бўлади. Демак, инсон ҳамиша илоҳий инончга эҳтиёж сезади. Шу боис у дастлаб аждодлар олдидаги виждон, масъулият овозини эшитса, кейин устознинг маърифат дарёсида сузишни истайди. Бу эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг гўзал ҳаёт тарзига муҳаббат пайдо қилади. Унинг ҳаёт тарзи суннатдан, шариатдан зарра қадар четга чиқмайди. Ва ниҳоят, ваҳдоният шаробини тотиб, робитаи Аллоҳ, яъни Ҳузур робитасига эришади. Бундай солиқ “Қаерда бўлсангиз бўлинг, У сиз билан биргадир (Ҳадид: 57/4)” оятининг сиррини идрок қилади. Шу боис маънавий сафарда алп ҳамиша хотиржамлик, қатъият ҳиссини Аллоҳга таваккул билан қўлга киритади.

Достон қаҳрамони босиб ўтадиган манзил маконларнинг Муродтепа, Аччиққўл, Ойна кўли, Бадбахт тоғи, Ойдин кўл каби номлар билан аталишининг ўзиёқ алп йўлининг маънавий, руҳий сафар эканлигига ишорадир. Бу мажозий номларнинг ҳар бирида бир маъно ва ҳақиқат яширинган. Ва ҳеч бир алп – эран йўлбошчисиз, пирнинг ҳиммату мададисиз йўлларни босиб ўтолмайди, мурод-мақсадига етолмайди. Аслида уларнинг дунёга келишидаёқ пирнинг дуоси ёхуд назаркардалиги яширингандир. Алпомишни саксон кун Шоҳимардон пир равзасида

²⁵ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 177.

ҳимматталаб бўлиб, Аллоҳдан тилаб олишган эди. “Алпомиш энадан туғилган вақтда Шоҳимардон пири борган эди... Шоҳимардон пирининг тарбият қилганидан ўтга солса куймас эди, қилич солса ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди, ул сабабни қалмоқлар билмасдан, қандай балога дучор бўлиб қолдик, деб аланглашиб қолган эди”²⁶, – дея Алпомишнинг ўлимдан ғолиблик сабаблари кўрсатилади. Халқ ўзининг ҳам жисмонан, ҳам маънан етук қаҳрамонига пайғамбарлар мўъжизалари, валийларнинг кашфу кароматига хос фазилату хислатларини жамулжам қилиб, комил бир инсон образини яратган. Қалмоқлар охири ўтга солса ҳам куймаётган Алпомиш беихтиёр “Ҳасбуналлоҳу ва ниъмал вакилу” (У (Аллоҳ таоло) нақадар яхши вакилдир), дея Намруд оловидан омон қолган Иброҳим (а.с.)ни хотирлатади. Ёки Алпомишнинг зиндонга ташланишини ёдга олайлик: “Алпомиш полвон маст, ҳушидан кетган беихтиёр зиндоннинг ичига тушди. Лекин Алпомиш зиндонга тушганча ўлар эди, пири Ҳазрати Хизр келиб, қўли билан ушлаб олиб, зиндонга аста-секин қўйди. Ҳазрати Хизр яшил жандасини Алпомишнинг устига ташлади. Алпомиш маст бўлиб, учмоқ – жаннатда тийрон қилиб юра берди”²⁷. Бу лавҳалар Юсуф (а.с.)нинг қудуққа ташланишини ёдга солмай иложи йўқ²⁸. Хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма адабиёт бўлсин, уни асл

²⁶ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 264.

²⁷ Алпомиш. “Ёзувчи”. Тошкент, 1999, – Б. 90.

²⁸ “Қисаси Рабғузӣ”да ўқиймиз: “...Юсуф қузуғ тубинга тегмасдан бурун сидратул мунтаҳода Жаброилга ёрлиғ бўлди. *Адриқ абди*. «Тарк қулум Юсуфни тутғил», теб. Жаброил бир қанит тўқиди, қузуғ тубинда бир улуғ урунг тош бор эрди, ани сув юзинга чиқарди. Жаброил қанит бирла сиқади тўрқатек юмшоқ бўлди. Яна ужомҳдин бир мусалло, бир кўнглак келтурди Юсуфга киздурди. Юсуфни тутуб ул тош уза ўлтуртди” (*қаранг*: Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б. 107).

моҳиятини тушуниш учун ўқишимиз шарт бўлган илк китоблар: Қуръони карим, Ҳадиси шариф, пайғамбарлар тарихи, сўнгра тасаввуфий тафсирлар, тасаввуфга оид бош манбалардир. Бу китобларни мутолаа қилмай туриб халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётни ўқиш ва тўлақонли тушуниш, англаш жуда мушкулдир. Ушбу адабиёт дурдоналари, таассуфки, адабиётшунослар учун романтизм адабиётининг гўзал намуналари, китобхон учун эса юраклар исина олмайдиган чиройли ёлғон, “донишманд халқ” ва “талантли ижодкор”нинг заминда илдиз отмаган хаёл маҳсули бўлиб қолаверади. Наҳотки, донишманд халқ ўн саккиз минг оламини, жумладан, “халифа ур-рахмон” сифатида ўзини англашда шунчалар ғофил бўлган, ибтидоий тасаввурларда қотиб қолган?! Наҳотки, у Яратган, Инсон, Борлиқ ҳақида асло мушоҳада юритмади?! Инсоният тарихини чуқур ўргансак, халқ қаҳрамонлари бошидан кечирган воқеа-ҳодисалар, мумтоз адабиётдаги ҳис-туйғуларнинг рангдан-рангга, ҳолдан ҳолга эврилиши аслида ҳақиқий реалистик адабиёт. Зеро, ундаги ҳодисалар ва кечинмаларнинг асоси илоҳий китобларда бор. Дарҳақиқат, улар бирда воқелик, бирда ҳис-туйғу ўлароқ умрини яшаган ва Аллоҳнинг элчилари томонидан эслатма тарзида ҳикоя қилинган. Ва пайғамбарларга хос баъзи мўъжизалар улардан сўнг Аллоҳнинг муқарраб қулларига каромат сифатида Холиқ Робби томонидан эҳсон қилинган. Бундай комил образлар халқ донолиги натижасида фольклорда мукаммал шаклда жамланган.

Эл-юрт орасида ҳам ўта баҳсталаб мавзулардан бўлган назар тасаввуфдаги муҳим масалалардан биридир. Жумладан, дostonларда назаркардалик ҳам алпга, ҳам отга тегишли, чунки алплар отсиз тасаввур қилинмаган. Муршидларнинг назари суҳбати ва илми маърифатидан келадиган файзи баракоти каби таъсирлидир. Уларнинг назари билан мурид-

нинг қалбида ҳақиқий ишқ жазбаси ва ирфон завқи пайдо бўлади. Басират кўзи ва руҳоният эшиги очилади. Отлар ҳам пирлар томонидан тарбият этилган. Масалан, “Гўрўғли тойидан тушиб, чопониниг ўнгарида юлиб олиб, куйдириб, тойининг кучук тишлаган ерига суртди. Оббо жонивор тойим, дея хафа бўлди. Шу аҳволда юриб эди, буни Хизр билди. У Гўрўғлибек энди тойни чопиб ёмон ўрганди. Яна бир чопса қизил мой қилиб, ишдан чиқариб қўяди. Бунинг тойини олиб келай, ўзим боқиб берай, бўлмаса Гўрўғлибек отсиз қолади, деди”²⁹. Фирот, Бойчибор, Жийронқуш, Мажнункўк каби алплар отлари назаркарда, пирнинг қарамоғида бўлган отлардир. Алпомиш Қоражонга отини берар экан, унинг назаркарда эканини эслатади. “Қоражон калма жорий айтди, хоннинг Чибор оти йўлга кириб кетди. Қоражон боғона отни минган вақтда Қоражоннинг кўнглига кеп эди: “Шунинг отини бўлса олдим, динидан қайтиб, қалмоқларнинг ичига кетсам”, – деб эди. Шундай гап кўнглига кеп эди, ул сабабдин от юрмай ётиб эди. Қоражон минган оти шундай назари, албатта, дини барҳақ”, – деб сидқи билан калма айтди, хоннинг Чибори йўлга кириб кетди. Қоражон ҳам чин кўнгли билан мусурмон бўлиб, жовчиликка жўнаб кетди”³⁰. Достонда Қоражонни чин мусулмон бўлишига сабабчи воситалардан бири сифатида Бойчиборнинг назаркардалиги кўрсатилмоқда. Шунинг учун достонлардаги *жиловдор* ҳам пир ўрнида келадиган калимадир. Жиловдор алпни доимо тўғри, бежавотир йўлдан олиб ўтувчи, раҳнамолик сифатларини ўзида мужассам қилган устоз. Узоқ сафарга отланган қаҳрамонга шундай дуо қилинган:

²⁹ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 112.

³⁰ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 159.0

*Қайда борсанг, Шоҳимардон ёр бўлсин,
Ўнакимом, чилтон жиловдор бўлсин,
Душманларинг сени кўрса зор бўлсин,
Соғ юриб, саломат келгин, бек оға*³¹.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, достондаги *Синчилар* ҳам назари ўткир, валоят ҳолига эга каромат соҳиблари саналади. Шундай образлардан бири Гўрўғлининг отаси Равшандир. “Равшан синчи эмиш, асли Жиғалибекнинг боласи-да. Одамлар Жиғалибекни ҳам Ёвмитга хон бўлмасдан аввал жуда ҳам отбоз синчи дер экан. Равшан тоза авлиётот одам эмиш. Ҳатто бурунги замонларда ўтиб кетган отларнинг рангигача билар эмиш”³², – дея Равшанга таъриф берилади. Улар фақатгина отларни фарқламайди, балки қалбларнинг ҳам синчисидир. Синчи қалб дардини билувчи комил бир шайх маъносида келадик, мана бу таъриф фикримизни янада қувватлайди. Ҳилолойнинг ишқ дардини эшитган Равшан унга шундай жавоб беради:

*“... Табиблар дардингни билмайми ахир,
Мен бир диёримдан айри мусофир,
Равшан жанда кийган ғариб мусофир,
Дардинг наю, давосини на билай?*

Равшан асли сайисзода синчи эмасми, аллақачон Ҳилолойнинг ички дардини билиб қўйган эди. Шунда ҳам ўзининг қуллигини бўйнига олиб, бу воқеаларни ўзидан қочириб шундай деган эди”³³. Қаҳрамоннинг суврат ва сийратини уйғун тасвирлашда донишманд

³¹ Алпомиш / Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи: Мансур Афзалов. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 132.

³² Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 35.

³³ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 28.

халққа тенг келадиган ижодкор йўқ. Жанда кийган, мусофир, фақир тарзида тасвирланган Равшан даҳри дунга этак силкиган сўфийлар сиймосининг сўзда чизилган “авлиётоб” сувратидир. Бир подшозода-нинг ўзини мусофир, фақир, қул деб аташи ҳам унинг маънавий ҳолидан дарак беради.

Халқ оғзаки ижодининг муҳим жиҳатларидан яна бири, уларда аёллар ҳам эранлар қаторидан жой олганлигидир. Халқ дунёқараши, халқ орзу-армонларининг кўзгуси бўлган дostonларда улар гоҳ қаҳрамонни дунёга келтирувчи она, гоҳ турли тўсиқлардан ўтишда мададкор момо, гоҳ жангу жадалларда ҳам алп билан ёнма-ён турувчи ёр, гоҳ узоқ сафарга кузатувчи ва дуо ила кутувчи сингил сиймосида гавдаланади³⁴. Ҳилолоӣ, Барчин, Қалдирғочларда ҳам эран-

³⁴ Қадимги инончларга назар ташласак, Умай, Анахита, Суст хотин каби образлар мавжуд. Эртакларда қаҳрамонга кўмак берувчи кампир, оқсоч момо, ялмоғиз кабиларга дуч келамиз. Аёл ҳомийларнинг реаллашуви эса асосан дoston жанрида кўринади. Энди бу ҳомийлар алплар билан бир макон ва замонда яшовчи, ҳатто қариндош саналган назаркарда, валий инсонлардир. Халқ оғзаки ижодининг, жумладан, дostonларнинг жонли тарзда куйланиб, оғиздан-оғизга ўтиб яшаганлиги уларнинг энг характерли хусусиятидир. Зеро, ҳар бир дostonда яратилгандан то бугунгача жараён этган даврнинг поэтик излари мавжуд. Шу боис турли давр ҳомий раҳнамолар образи бир дostonда жамулжам бўлган. Шундай образлардан бири дoston ва эртаклардаги момолар, кампирлардир. Момолар қаҳрамонга ўзи яшаб турган макондагина эмас, балки сафарга отланганда йўлда ёхуд ўзга маскан – “у дунё”да ҳам учрайди. Уларнинг ташқи кўриниши, жисмоний қуввати, ҳар нарсадан огоҳ бўлиши, “ер ости”, “ер усти” дунёларида бемалол юра олиши кашфу кароматга эгалигининг исботидир. “Балогардон” дostonидан олинган куйидаги парча фикримизнинг ёрқин далили: “... Аваз бораётиб эди... Қараса бир кампир кўзлари ўтдай, манглайи чўтдай... У кампир Авазга келиб йўлиқди. Иккови ёш сўрашди. Аваз ўн саккизга чиққан экан, кампир юқоридан туғадиган тонг юлдузидан ўн тўрт ёш катта чиқди. Авазхон қараса, ҳаддили зўр кампир, агар душман бўлса, бунинг кўнглидагини билиб бўлмас. Бунга рост гапирайин деб Аваз бу сўзни айтиб турган экан:

лик хусусияти борки, Барчин шундай таърифланади: “...Шул вақтларда Барчин ҳам баркамол, бўйи етган, ҳар яғрини ўн беш қарич келади. Пирнинг назари билан пайдо бўлган, бу ҳам алп... Кўкамани алп Барчиннинг бурумидан ушлаб, пойгага қараб торта бошлади. Барчин ўзини ўнгғариб, қўлини узатди, бир қўли Кўкаманининг ёқасига етди, бир қўли билан белбоғига тутди. “Ё Шоҳимардон пирим”, деб кўтариб, чалқарамон қилиб ерга қўйди. Чап тиззасини кўкрагига қўйиб турди...”³⁵. Бундай парчаларни ўқиган ўқувчи тасаввурида фақат жисмоний қувват эмас, балки маънавий бир ҳайбат, пиру муршидлар орқали Яратганга боғланган шахс ҳам гавдаланади. Тасаввуфий

Ростин десам, ҳажга кетиб бораман,
Ихлос қилсанг, мен ҳам қўллаб қоламан,
Тарки дунё бўлдим, қаландар бўлдим...
...Кампир мен Авазни яхши танийман, деб бир сўз айтиб турган экан:

...Ер юзига тушмак бўлдинг, Авазхон,
Киндик эна бўла келган момонгман.
Булдур қассоб отангни мен билганман,
Мен сени парвариш қилиб юрганман.
... Ашурбек қўлида зиндон бўлганда,
Тор зиндонда бирга бўлган момонгман...
Сендай болам ҳар қаерга борганда,
Ҳамиша ҳамдаминг бўлган момонгман”.

(Балогардон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. –Б. 42)

Парчадан Момо Авазнинг туғилишидан то шу кунгача ҳамиша унга ҳамроҳ ва паноҳ бўлганлиги аёнлашади. Момо бу хислати билан Хизр, Шоҳимардон, чилтан каби пирлар билан тенглашади. Чунки ҳомийлар кўп, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам қаҳрамон туғилишидан то умрининг охиригача унга ҳомийлик қила олмайди. Қаҳрамоннинг уни танимаслиги ҳам табиий. Руҳоний раҳнамолар аксарият кўринмас ҳолда бўлади ва уларнинг ёрдами умуман ёки маълум вақтгача қаҳрамонга айтилмайди. Бу нафақат ҳомий пирлар, балки дoston сюжетига ҳам хос хусусиятдир.

³⁵ Алпомиш / Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи: М.Афзалов. Нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 90.

асарлар, тазкира ва маноқибларда ҳам валий аёллар ҳақида маълумотлар берилган. Ибн Арабий муршиди бир аёллигини эътироф этар экан, “Футуҳоти Маккий” асарида “рижолуллоҳ табақотидин баъзини зикр қилибдур, дебдурки, биз зикр этган бу тоифадаги кишиларнинг барчасини рижол – эркаклар деб атаемиз. Шунингдек, улар ичида аёллар ҳам бор, лекин эркакларнинг сони кўп. Баъзи кишидан сўрадилар: Абдоллар неча нафардирлар? Айтти: Қирқ киши. Унга айтдилар: Нега қирқта эркак демайсан? Айтти: Улар ичида аёллар ҳам бўлади”³⁶.

Мана шундай алп оналарнинг фарзанди бўлган ҳамда улуғ устозлар тарбиясида вояга етган алплар халқнинг чинакам ориф, валий зотларидир. Уларда эранларга хос тавба, сабр, таваккул, ризо, ишқ мужассам. Қоражон Муродтепаннинг устида Алпомишни кўрганда, кўнглидан шундай ўй кечади: “Бу бизнинг Қалмоқ вилоятининг одами эмас, бундай йигитлар Қалмоқ юртида бўлса, бекликда, подшоликда бўлар эди. Илгаридан ҳам бирда-ярим кўзимга тушар эди. Магар қирқ чилтан билан расул пайғамбар мени мусурмон қилиб, қавм-қариндошини тушимда руҳима кўрсатиб, мени дўст қилган Қўнғиротдан келаётган Алпомиш деган комилбачча шул бўлмаса”³⁷. Алплар, жумладан, “Шоҳимардон пир муриди”³⁸ Ҳакимбек,

³⁶ Алишер Навоий. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 482.

³⁷ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 148.

³⁸ Достоннинг бир неча ўрнида Ҳакимбек мурид сифатида келиб, чилтанлар, ғайб эранлар, ҳазрати Хизр томонидан ҳимоя этилади. Қалмоқ сафарида манзил-маконларни босиб ўтишда, шартларни бажаришда, зиндонда – барча-барча ҳолатларда бу йўлбошчилардан айро тушмайди. Улар баъзан ошкора, гоҳ алпга билдирмасдан уни тўғри йўлга солиб, манзилни яқин қиладилар, унга келган азобу уқубатларни енгишга кўмак берадилар. Йўлда Алпомиш тунаган жойлардан бири чилтанларнинг манзилгоҳи эди. Чилтанларнинг суҳбатида бўлиб, равзасига қайтаётган Шоҳимардон пир чилтанларга шундай дейди: “...Бул бачча бизнинг муридимиз бўлади, бугун сизларга меҳмон бўлди,

аввало, назаркардалик билан, ғайритабиий дунёга келади. Етти ёшида алп номини олиб, ўн тўрт ёшида эса Қоражон тилидан комиллиги эътироф этилади. Худди шундай Гўрўғли ҳам қол ва ҳол илми соҳиби сифатида таърифланади. Гўрўғли саккиз ёшга кирганда, Аҳмадбек уни Юсуфбек деган олим кишининг мактабига беради. Аммо “Гўрўғлининг кўнглига илму ҳол, илму қол жо бўлган эди. Шундай бўлса ҳам Муҳаммад Юсуфга шогирд бўлди. Гўрўғли бир-икки фасл мулла Муҳаммад Юсуфнинг олдида туриб, мулладан бир-икки сўзни эшитиб, қараса, ўзи билган сўзидан камроқ билади. ...Гўрўғлибек мулланинг саҳв ўқиганини билиб, мулласига бир қаради. Мулла шўрлик Гўрўғлининг ҳайбатидан кўрқиб, сўз ўргатмоқ тугул, юзига асло қарай олмади. Шунда мулла болаларидан бировини Аҳмадбекка юбориб айттирди. “Гўрўғлибек ўзи мулла, ҳамма илмларни билади, бунини ўқитмоқ лозим эмас”, – деди”³⁹. Гўрўғли, дарҳақиқат, илми ҳолдан хабардор эди. Зеро, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида, тўсиқларни енгиб, мурод-мақсадга етишида, ҳар қандай амалида Аллоҳга унсиятини кўрамиз. Унинг дунё матоҳини назарга илмаслиги,

кўнглини наза қилмай, вақтини хушлаб жўнатишлар”. Бугун бу тасвирлар фақат сарҳади йўқ орзулар ифодасига ўхшайди. Ҳатто ўн аср олдин Ғаззолий ҳазратлари “Ихё”да шундай дейдилар: “Баъзи орифлар айтишади: “Ер юзида абдоллар (чилтанлар) қолмади. Улар одамларнинг кўзидан қочишди. Чунки улар замоннинг уламоларига назар солишга тоқат қила олишмайдилар. Ҳозирги уламолар Аллоҳни танимайдилар. Улар ўзларининг ва жоҳилларнинг наздидаги олимлардир” (Қаранг: Ғаззолий. Ихёу улумиддин. Тошкент. Тошкент ислом университети. 2014, 189-бет). Демак, бундай зотларни учратиш ва уларнинг ҳимматидан насибадор бўлиш учун Аллоҳни танимоқ керак. Қалблар ҳақиқатан байтуллоҳга айланмагунча, бу кимсалар назарига тушиш мумкин эмас. Халқ қаҳрамонлари эса мана шундай юксак мартабага эга ориф, Яратганга ошиқ зотлардир.

³⁹ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 93.

ўткинчи оламнинг подшоҳлигини ҳам қаландарлик, дарвешликка алмашмаслиги, фоний дунёнинг ҳар қандай матосига ўзини занжирбанд этишдан кўра озодликни танлаши илми ҳол эгаси эканлигидан далолатдир. Урайхон подшо Гўрўғли ва унинг маҳрамларига шоҳона сарполар улашганда: “Гўрўғли тўнни киймай, тиззасининг остига босди. Бу ишни кўриб турган одамлар: “Нимага тилла тўнни киймайсиз?” – деди. Шунда Гўрўғли: “Иложи бўлса, менга бир жун шолдан кийим берингизлар, кияйин”, – деди”⁴⁰.

Банданинг Холиқ олдидаги одоби ҳаётини унинг шаръий ҳукмлари асосида ўтказиши, бир лаҳза бўлсин нияту амалида Аллоҳни унутмаслиги, унинг қазою қадарига рози бўлишлиги билан белгиланади. Алишер Навоий “Насойим”да тасаввуфга оид инжа фикр-мулоҳазаларни танлайди. Шулардан бири: “Хулқ ҳақида айтилган энг чиройли гап – Шайх ул-ислом Абусаҳл Сулукийнинг гапидир. “Хулқ – эътироздан воз кечишдир”. Алпомишнинг қуйидаги сўзлари шунга ўхшаш ризо ҳолига тегишли кўнгил кечинмасидир:

*Бу сўзларинг каниз айб бўлади,
Тақдир этса бир кун даврон суради,
Тақдирга тан берса, яхши бўлади,
Худо қилган ишга банда кўнади*⁴¹.

Кўриниб турибдики, Алпомиш ризо ҳолига соҳиб бўлиб, дostonнинг охиригача у бундан чекинмайди:

*Худодан беамр ишлар бўлама,
Ажал етмай бунда чибин ўлама,
Ўлдирар отангинг қўлидан келама,
Ўлар деб, сен кўнглинг бузиб жилама*⁴², –

⁴⁰ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 88.

⁴¹ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 179.

⁴² Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 317.

дея, Товка ойимга тасалли ҳам беради. Қоражон ҳам авлод учун ибратга лойиқ шундай эрлардан эди. Алпомишнинг аҳмоқ, бадбахт деган сўзларидан жаҳли чиқса-да, ўзига тасалли бераётган Қоражонни қуйидаги парчада сабр одами сифатида кўрамиз:

*Инжилма, кўнглим, сабр очар,
Бесабрдан давлат қочар,
Давлат эшигин сабр очар,
Инжилма кўнглим, сабр айла*⁴³.

“Ўлмасдан бурун ўлинг”, ҳадиси шарифи талабларига риоя қила билган зотлар учун ўлим – инсоннинг янги бир жойда ҳаётини давом эттиришидир. Шу боис Ҳақ йўлчиларининг қабристонда тунаши, қабр аҳли билан ҳам бемалол сўзлашиши ўлим хотима эмаслигидан далолат беради. Бу ҳол дostonларда кўплаб учрайди. Қалмоққа йўл олган Алпомиш кечга яқин бир мазорот ёнидан ўтаётиб, шу ерда тунаб қолишни хаёл қилади ва қабр аҳлига шундай дейди:

*Ассалому алайкум, аҳли қубурлар,
Бир кеча мазгил-жой сиздан сўрайман.
Осмонда арвоҳлар, кўкда малаклар,
Бир кеча мазгил-жой сиздан сўрайман*⁴⁴.

Қабр аҳли билан сўзлашиш валийлар ҳаётига оид маноқибларда ҳам кўплаб учрайди. Бу воқеалар уларнинг вайсий тарбиясидан далолатдир.

Тасаввуф адабиётидаги образлар халқ оғзаки ижодига кўчар экан, уларнинг ҳолу мақомлари ҳам халқ қаҳрамонларига сингган. Устоз Иброҳим Ҳаққул: “Эргаш Жуманбулбул форсий ва туркий тил-

⁴³ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 152.

⁴⁴ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 399.

даги тасаввуф адабиёти, жумладан, Мансур Ҳаллож тақдирига бағишланган асарлардан ҳам хабардор бўлганлиги боис мана бундай мисраларни тўқиган:

*Қаладин қалампир юklar қалачи,
Дурдонадин анбар тоғнинг оғочи,
“Анал –Ҳақ” деб Мансур сенга осилди,
Ассалом алайкум, дорнинг оғочи.*

Мансур осилган дор ҳурмати уни шарафлаб, унга салом бераётган қаҳрамон бир алп йигит ёки вужудида шижоат жўшган эркак эмас, балки Холбека исмли аёл эканига нима дейсиз? Айнан Холбекага монанд муслима образи ёзма адабиётда борлигини мен билмайман”⁴⁵, – дея оғзаки ижоддаги аёллар образининг баланд мақомларини таъкидлаган эди. Худди шундай аёллардан бири Биби Ҳилолдир. Аждодлар ҳаё, имон ўлимидан қўрқишган. Уларнинг ягона мақсади иймон саломатлигини асраш бўлган. Халқ мана шундай ўлимга тик қарайдиган, ўлимни “у эшикдан бу эшикка ўтиш” дея англаган ўлмас қаҳрамонларини яратган. Айниқса, дostonдаги аёлларнинг ор-номус йўлидаги жасорати бугунги авлод учун намунадир. Акаси Гаждумбекнинг қули Рустамбек Ёвмит элига олиб бориб қўймоқчи бўлганда Ҳилолой:

– Бир кун ўлмоқ, бир кун туғилмоқ. Мен бир хизматкорим билан мингашиб борсам, одамлар, қариндошларим, сен ўзинг қочиб келиб эдинг, сенинг синглинг Биби Ҳилол бегона бир одам билан мингашиб келди, деб айтар. Акамнинг ва ёрим Равшанбекнинг юзи туман бўлар. Бу билан борганимдан бормаганим яхшироқ. Мен қариндошларимнинг маърака ўтиришларида юзини туман қилганимдан, шу ерда ғариб бўлиб ўлганим яхши, – деди. Буни эшитиб Рустамбек айтди:

⁴⁵ Ҳаққул И.

– Эрта билан сени Шохдорхоннинг одамлари сўйиб ўлдиради. Ҳилол:

– Ўлдирса Худонинг иши-да. Мен ўлимга розиман, – деди”⁴⁶.

Гўрўғлидек алп эран, халқнинг буюк қаҳрамонлари жисмоний ўлимни имон бутунлиги билан қаршилайдиган, мана шундай ор-номусли, жасоратли аёллардан дунёга келган. Уларнинг таваккули том бўлганки, омонат жонни Эгасига топширишдан чўчишмаган.

Алплар бир нечта ҳомийларнинг тарбият қанотида маънан улғаядилар. Бироқ пирлар асар сюжетида худди ҳаётдагидек маънавий бир занжир билан чамбарчас боғланганки, уларнинг ўрни ёхуд вазифасини ўзгартириб бўлмайди. Бу силсила қалб сафаридаги йўловчининг маънавий “Мен”ини аниқлашда, сюжет мустаҳкамлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Юнус ва Мисқол париларни тушида кўрган Гўрўғлибек, уларни излаб йўлга тушади. Халқ адабиётида ҳам, тасаввуф адабиётида ҳам туш муҳим аҳамиятга эга. Чунки пайғамбарлик хотами набий Муҳаммад (с.а.в.) билан тугади. Ундан сўнг солиҳ тушлар қолди. Фольклор қаҳрамонларининг сафари ҳам туш билан боғлиқ. Албатта, тасаввуфда ҳам муршид эътибор қаратадиган ва мурид устозини ҳамиша огоҳ этиши лозим бўлган ҳодисалардан бири тушдир”⁴⁷. Гўрўғли тушининг таъбирини билиш ва сафар

⁴⁶ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.112.

⁴⁷ Имом Ғаззолий бу хусусида: “Билгилки, қалб арбоблари малакут сирларини гоҳида илҳом йўли билан, гоҳида содиқ туш кўриш билан, гоҳида эса, тушда бўлгани каби масалаларни мушоҳада қилиш билан кашф қилишади. Мана шу энг олий даража бўлиб, содиқ туш, пайғамбарликнинг кирк олтидан бир бўлаги бўлгани каби, нубувватлик даражасидир”, – дейди (қаранг: Ғаззолий. Ихёу улумиддин. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – Б. 189). Туш ҳақида яна қаранг: Жаббор Эшонқул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент: Фан, 2011.

чораларини белгилаш мақсадида “туркман элининг улуғ бобоси”, “авлиё, бахши, ҳаким” Сари бобо ҳузурига йўл олади. “Гўрўғлибек, Холдор маҳрам ва қирқ йигитлар пиёда бўлиб, таъзим билан ғорга кириб, Сари бобога салом бериб турдилар. Шунда Гўрўғлибек Сари бобонинг олдида чўккалаб, Сари бобосига қараб, кўрган тушини айтиб, бир сўз деди:

*Улуғлигинг осмондан ҳам зиёда,
Манзилгоҳинг бургут мисол қияда,
Хизматингда шоҳлар бўлар пиёда,
Йўлга сол бир сени раҳбар деб келдим.*

*Мушуқларим осон бўлар деб келдим,
Жамолингни шамсу анвар деб келдим,
Вали бўлса шулдир магар деб келдим,
Хизирдай илгимдан тутар деб келдим,
Йўлга сол, бир сени раҳбар деб келдим⁴⁸.*

Демак, Сари бобо фақатгина аждодлар руҳини тамсил этувчи образ эмас, у шоҳлар ҳам хизматида турувчи, тўғри йўлни кўрсатувчи, Аллоҳнинг валий қуллари, дунёнинг маънавий қўриқчиларидандир. Муридларга хос Гўрўғлининг унга ҳурмати, том таслимияти ва самимияти кўриниб турибди. Сари бобо муридларга хос хилватнишин, юзидан маърифат ва ишқ нури ёғилиб турувчи раҳбар саналади. Бундай комил пирларда манманлик, кибру ҳаво, риё ва тамаъ йўқдир. Тариқат пирлари каби ўзлари билмаган илмни ошкора айтиш ва ўз муридларини ҳам илм талабида бошқа шайхлар остонасига йўллаш ҳоллари Сари бобо учун ҳам хос фазилатлардан. Уларнинг Аллоҳ бандаларини ҳидоят йўлига солишдан, уларга Аллоҳни танитишдан бошқа вазифа, мақсад ва истаги йўқдир. Раҳнамо Сари бобо Гўрўғлига “Сенинг дардинг мушуқ экан, уни ҳикмат суйига боқиб

билиб бўлмайди. Магар бу дардингнинг давосини Қора акамдан сўрасам, билса ҳам ажаб эмас”, – дея маслаҳат беради. Қора бобога Гўрўғлининг келганидан хабар бериб, кириши учун рухсат олади. Қора бобо “қутби замон” дея таърифланади. Қутб, қутби замон, қутбул-ақтоб дунёнинг Аллоҳ томонидан сайланган маънавий султонларидир. Шайх Ибн Арабий “Футуҳот” асарида: “Абдоллар етти киши бўлиб, етти иқлимга жойлашади. Ҳар бир бадалга махсус бир иқлим борки, у шу иқлимнинг қутбидир. Бу етти иқлим абдолларининг қалбларига нубувват ҳақиқатлари нозил бўлади. Зоҳир ва ғайб олами Аллоҳ белгилаган икки имом тарафидан қўриқланади. Қутб эса буларнинг барчасини муҳофаза қилади”⁴⁹, – дейди. Демак, қутб ўз замонида қандай воқеа рўй беришидан ҳамиша воқиф бўлади ва Аллоҳнинг изни ила маълум маънода буларни бошқарувчи унинг ўзидир. Қутби замон, яъни маънавий султонларнинг олдида кириш учун ҳам руҳий тайёргарлик лозим. Шу ерда Сари бобо бир офтоба сувга Гўрўғлибекни ғусл қилдириб, ундан кейин ғор ичкарасига маҳрамларисиз танҳо ўзини юборади. Қора бобо ҳам қутбларга хос Гўрўғли бошидан кечирган ҳодисалардан у оғиз очмасданоқ огоҳ эканини айтади: “...Гўрўғлибек таваккал қилиб, пардани кўтарди. Бу қизил парданинг нарёғида яна битта оқ парда тутиғлик экан. Таваккал қилиб у пар-

⁴⁹ Қутбларнинг еттита эканлиги ва улар етти иқлимга маъмур этиб тайинланганлиги кўпгина адабиётлардан маълум. Шунингдек, улар пайғамбарлар қалбини тамсил этиши эътироф этилади. Қутби аввал Иброҳим (а.с.) қадами устида бўлиб, исми – Абдул-Ҳай, иккинчиси ҳазрати Мусо (а.с.), исми – Абдул-Алим, учинчиси ҳазрати Хорун (а.с.), исми – Абдул-Мурид, тўртинчиси ҳазрати Идрис (а.с.), исми – Абдул-Қодир, бешинчиси ҳазрати Юсуф (а.с.), исми – Абдул-Шукур, олтинчиси ҳазрати Исо (а.с.), исми – Абдул-Сами ва ниҳоят, еттинчи қутб ҳазрати Одам (а.с.) қадами устида бўлиб, исми шарифи – Абдул-Басирдир (қаранг: *Tasavvuf istilâhlari literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim efendi'nin istilâhât-i insân-i kâmil'i.* – İstanbul, 2003.– S. 530).

⁴⁸ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 35.

дани кўтариб, “Ассалому алайкум”, деб қараса, соқо-ли тиззасидан ошиб, қоши қабоғига тушиб, шундай нур бўлиб, балқиб, Қора бобо ўтирибди, ўзидан-ўзи қоронғи ғорнинг тўри равшан бўлиб турибди. Қора бобо қошини қўли билан кўтариб, Гўрўғлибекни кўриб: – Кел, ўғлим Гўрўғлибек. Мен сенинг Ғиротингни йўқотиб излаб юрганингни, тоғнинг тубида Юнус билан Мисқол париларнинг руҳини кўрганингни, Чилтон, Ғавсил-Ғиёслар билан учрашганингни, Хизир билан олишганингни, зот тиламай от тилаганингни... биламан. Оға Юнус парининг макони Ирамбоғида, Мисқол парининг макони Кўҳи Қофда. ...Аммо Ирамбоғининг қаерда эканлигидан фақат Ҳазрати Хизир нишона бера олиши мумкин. Ҳазрати Хизирнинг бир макони Дайрабоднинг этагида”⁵⁰.

Ранг – оламни яратган Ал-Мусаввир қудратининг нишонаси, Ҳусни Мутлақ сиру асрори экан, ойинаи жилвагоҳ бўлган қалбларда туйғу-эҳтиросларнинг ҳам жилоланишидир. Адабиётда, ишорат тилида ранглар муҳим аҳамият касб этади. Зеро, асосий қуроли бўлган Зикр туфайли Ҳақ йўлидаги мурид нафсида турли эврилишлар, ҳоллар пайдо бўлади. Гўё нафс маълум ранг орқали моддийлашади. Нафс ҳоли ўзгариши билан рангдан рангга киради. Ҳар гал олдинги ранги билан қоришиб, янги бир ранг ҳосил қилади. Ва ниҳоят, нафси софияда рангсизликка эришади. Тасаввуфшунослар мурид ҳоли ва ранг масаласини жиддий ўрганишган ва уларни шартли равишда таснифлашган. Жумладан, турк олими Усмон Турар “Тасаввуф тарихи” қўлланмасида нафс мақоми ва уларнинг рангини қуйидагича кўрсатади: “Нафси амморанинг ўрни садр (кўкс) бўлиб, ранги мовий, нафси лаввома, яъни қалб мақомининг ранги сариқ, нафси мулҳама – мақоми руҳ бўлиб, ранги қирмизи, нафси мутмаинна – сир даражасининг ранги қора,

сиррус сир, яъни нафси розиянинг ранги – яшил, хафий латифаси бўлган нафси марзия ранги – оқ, сўнгги латифа ахфо – нафси комила эса рангсиздир”⁵¹.

Муриднинг руҳоний ҳаёти ранглар билан бевосита боғлиқлигини таъкидлаш лозим. Ранг воситасида лирикада сирли, рамзий ҳол тасвирига эришилса, фольклорда у маълум бир қаҳрамон сифатида яшаб, янада ёрқинроқ тасвир ва талқинни ҳосил қилади. Сари бобо авлиё, ҳаким, вали, Қора бобо эса қутби замон дея таърифланади. Қора бобонинг маънавий даражаси жуда баланд. Зеро, комил муршидлардан бўлган Шайх Абдулқодир Гилоний “Сиррул асрор” асарида солиқнинг ҳол ва мақомлари ҳақида ёзар экан, бевосита қора рангга тўхталиб шундай дейди: “...Ўрта даражада бўлган (сўфий) амали эса яхшилик билан тўла; динимиз зоҳирий амрлари билан безанибгина қолмай, (унинг) чуқур ботиний маъно нурлари билан ҳам ҳашаматлидир. Киядиган либослари ҳам турлича: баъзан оқ, баъзан қизғиштоб, баъзан яшил. Мазкурнинг ҳаммаси – бошловчи ва ўрта даражали солиқ ҳолининг таърифидир. Бу йўл(тариқат) да сўнгги ҳадни топган кишининг (учинчи – охириги даражали солиқнинг) эса рангию шакли бўлмайди. У қуёш нури кабидирки, қуёшнинг тайин бирдан-бир ранги бор. Унинг нури ранг олмаганидек, (сўфий) кийган кийимда ҳам (алоҳида) ранг қабул қилинмайди (яъни бу тоифада бирор рангдаги либосни айнан танлаб олинмайди). Балки ҳеч қайси рангни қабул этмайдиган савод (қора) танланади”⁵². Қора – тамкин ҳолига эришган нафси мутмаинна соҳибининг рангидир. Умуман, тадқиқотларда айтилишича, нафс покланишида биринчи босқич нафси мутмаинна билан якунланади. Баъзи бир тариқатларда мана шу

⁵¹ Türier O. Tasavvuf tarixi. – İstanbul: Seha, 1995. – S. 141.

⁵² Гилоний А. Сиррул сир. Мактубот. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – Б. 104.

⁵⁰ Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 37.

мақом нафс тазкиясининг мукаммаллигини кўрса-
тади⁵³. Ранг мавзусига бу қадар аҳамият берганимиз-
нинг сабаби бор, албатта. Аввало, бу образларнинг
дунёга келишини рамз, тимсол яратиш ёхуд ижод-
корнинг ҳол ифодасида табиат билан муштараклик-
ни ҳис эта олиш истеъдоди билангина боғлаш тўғри
талқин, холис хулоса эмас. Бу зикр билан қуроллан-
ган муриднинг реал руҳий тажрибаси. У сулук ҳаёти
давомида риёзату машаққатнинг, ҳузуну ҳузурнинг
рангларини аниқ кўради ва мушоҳада этади. Бу каби
ишончли образларнинг, жонли тасвирларнинг ду-
нёга келиши муриднинг муршид ҳузурида мақомдан
мақомга кўтарилиши, рангдан рангга ўтиши билан
боғлиқ. Тариқат назария эмас, балки амалиётдаги
кўнгил кашфларидир. Бу амалиётда маънолар ўзи-
нинг маълум шаклига ҳам эга бўлади. Ботин сафа-
ридаги маънавий ҳоллар тасаввуф қўлланмалари-
дан маълумки, зоҳирий сувратда ҳам аксини топган.
Мурид тимсоллар ва рангларни дастлаб туш, баъ-
зан ўнгу туш оралиғида, ва ниҳоят, уйғоқликда ҳам
яққол кўра бошлаган. Яъни басират очиклигига эри-
шиб, ботин кўзи билан кўринган ҳодисаларгавужуд
кўзи ҳам шоҳидлик этган. Халқнинг поэтик мушоҳа-
да маҳорати муридда кечадиган маънавий ҳолларни
ҳикмат суйи, ладуний бир илм насиб этган Сари бобо,
Қора бобо сингари образларда қайта жонлантирди.
Шу каби образларнинг дунёга келишини фақатгина

⁵³ С.Ушшокийга кўра, қора – зилли ҳақиқийга ишоратдирки,
нур ул-анвор оламида. Ва бу оламда ойдинлик ва қоронғулик
йўқдир. Гарчи нури сиёҳ дерларки, барча нурлар тўпланадиган
нукта. Шу боис Расулulloҳ (с.а.в.) Макка фатҳида шаҳарга қора
кийимда кирдилар. Чунки қора – Зот рангидир. Ва кеча каби Каъба
ҳам Зоти Аҳадиятга ишоратдир. Зотнинг асли идрок этилмагани
каби у мақомга эришмоқда бошқа сифат рангларида тажарруд
(боғланмаслик) бўлади. Солиқлар абоси ва Каъба ёпинчиғи
рангининг бир хилда бўлишининг сирри будир (қаранг: Ceylan Ö.
Tasavvufi şiir şerhleri. – İstanbul: Kitabevi, 2000, –S. 261).

адабиётнинг мажозий фикрлаш салоҳияти, ижодкор-
нинг бетакрор қобилияти, дея баҳо бериб, талқинда
адашмаслик керак.

Адабиётдаги бундай ҳаққоний, ишончли тасвир-
ларнинг, бетакрор, комил образларнинг яратили-
шида тариқат муридиининг ҳол ва мақомлари ўрни,
таъсири беқиёс. Алпнинг маънавий тарбиясида Сари
бобо, Қора бобо ҳамда Хизр каби руҳоний тарбиячи-
лардан иборат силсила пайдо бўлади. Бу халқлар
китобхон учун сезиларли аҳамият касб этмаса-да,
донишманд халқ ҳар бир фикрни, ҳар бир образни
ўзининг сирли нигоҳидан ўтказган. Ҳар бир образ-
нинг, ҳар бир эътиқоднинг ўрни ва вазифаси аниқ
эътироф этилган. Мазкур ҳолат, аввало, дунё, ун-
даги ҳодисалар, инсон ва борлик, инсон ва илоҳиёт
муносабатларини мушоҳада қилишга имкон беради.
Бу нафақат ҳомий кучларнинг, балки халқ қаҳра-
монининг мақому даражасини белгиловчи муҳим
омилдир. Зеро, қаҳрамон мана шу риёзатда, мана шу
изчилликда маънан ва жисмонан улғаяди. Меҳнату
машаққатларни енгиб ўтишда ҳомий раҳнамолар-
нинг ёрдами таъкидлаш, инсон ҳаётидаги ўрни-
ни белгилашгина эмас, балки алпнинг жисмоний
қуввати, ахлоқий гўзаллиги, руҳоний салоҳияти ва
муваффақиятини тўлақонли очиб беришдир. Ўз на-
вбатида бу эпик кўламга хос сюжет чизиғини белги-
лашга ёрдам беради.

Алплар тарбиясида қатъий бир тартиб мавжуд.
У пирлар образида ҳам кўринади. Қаҳрамоннинг
маънан юксалиши билан пирлар даражасида ҳам
тафовут сезилади. Гўрўғлининг босқичма-босқич
эрлик мақомига кўтарилиши ва ниҳоят, Қора бобо
ҳузурига келиши ҳам дostonларда таълим босқичла-
рининг ўзига хос тизими мавжудлигини кўрсатади.
Қаҳрамон очиши зарур бўлган тилсимнинг Хизрга
бориб тақалиши ҳам табиий. Аввало, бу қутб сўзи

билан алоқадор. Машхур олим М.Ф.Купрули “Абдол” тадқиқотида: “...Абдолнинг еттита эканлиги кўпгина мутасаввифлар томонидан қайд этилган. Булардан бири қутб, иккиси имом, иккиси абдол, еттинчиси эса Хизр (а.с.) эканлиги ва бу абдолларнинг етти осмондаги асрорларни билишлари айтилган”, – дейди. Халқ орасида “Еттининг бири Хизр” иборасининг учраши ҳам ушбу дунёқараш маҳсули. Демак, дунё сирларидан воқиф, Аллоҳ томонидан сайланган маънавий қўриқчилар орасида Хизр ҳам бор.

Хизр ўзининг айрим хусусиятлари билан бошқа руҳоний раҳнамолардан устун туради. Бунинг асосий сабабларидан бири Хизрнинг мангу ҳаётга эришганлиги бўлса, иккинчиси, эпоснинг маълум бир ўрнида келувчи эпизодик эмас, балки қаҳрамон туғилишидан то умрининг сўнгигача ҳамроҳ бўлувчи асосий образлардан эканлигидадир. Таъкидлаш жоизки, Хизр ҳам халқ қаҳрамонлари, ҳам тариқат муридлари учун бирдай бош йўлбошчи, пир. Шубҳасиз, Хизр ва бир қанча комил муршидлар тарбиясида бўлган алплар тасаввуф мактабида таълим олиб комилликка эришган Аллоҳнинг дўст қуллари мақомига эга. Улар маънавий карвоннинг сўнг манзилига етиб, мурод-мақсадига эришган, бақобиллоҳга юз тутган ориф ҳамда валий зотлардир. Бу зотлар, шубҳасиз, машаққатли сафарда нафсини енгган эранлардирки, уларнинг ўлими ҳақида дostonларда, деярли, баҳс юритилмаган. Халқ оғзаки ижодида, муҳаққаҳ, руҳий тарбиянинг энг олий кўриниши, комил инсоннинг энг жонли образи, кўнгил – ботиндаги ҳол эврилишларининг қолдаги энг гўзал тасвири, руҳ абадияти ҳақиқатларининг энг ишончли талқини акс этган.

ХИЗР – МАЪНАВИЙ-РУҲОНИЙ РАҲНАМО

Бандаликни том маънода адо этиш ва бундан хузурланиш, саботу ғайрат, завқу шавқ пайдо қилиш учун устоз излаш, комил муршид топилганда, унга байъат қилиш, унинг ҳимматидан умидвор бўлиш аслида Аллоҳ таолога муҳаббатдир. Тасаввуф манбаларидан маълумки, тавҳид мартабасига эришишда икки асосий йўл бор. Аввали, Нубувват йўли – бунда Яратган асосан малаклари воситасида ваҳий юбориб, хос бандаларини тарбиялайди. Иккинчиси эса, Валоят йўли – бунда бир муршиди комил этагидан тутиб, “вусул” ҳамда унинг сиррига эришилади. Демак, Тавҳид йўлида Жаброил (а.с.)дек малак ёхуд Пайғамбар (с.а.в.)нинг вориси саналган Хизр (а.с.)дек раҳнамо керак. Бу масалада “Агар билмайдиган бўлсангиз, аҳли илмлардан сўрангиз (Наҳл: 16/43)” каби оятлар ҳамда Китобуллоҳдаги Мусо (а.с.) ва Солиҳ қул қиссаси ёрқин мисол ва асос бўлган. Англаш лозимки, муршидга байъат аслида Ҳазрати Пайғамбар ва Аллоҳга интисобдир. Зеро, Қуръони каримда ҳам бу борада: “Албатта, Сенга байъат қилаётганлар фақат Аллоҳнинг ўзига байъат қилмоқдалар. Аллоҳнинг қўли уларнинг қўллари устидадир (Фатҳ: 48/10)”⁵⁴, – дейилган.

⁵⁴ Байъат ҳадиси шарифларда ҳам кўп бора тилга олинган, саҳобалар ҳаётида муҳим саналган ҳодисалардан бўлган. Унда пайғамбаримиз томонидан нималар буюрилганлигини англамоқ учун ушбу ҳадисга эътибор қаратайлик: “Авф ибн Молик Ашжаъий розиаллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳузурларида тўққиз, саккиз, етти киши эдик. Бас у зот: “Расулуллоҳга байъат қилмайсизларми?” – дедилар. “Биз сизга байъат қилганмиз”, – дедик. “Расулуллоҳга байъат қилмайсизларми?” – дедилар. “Биз сизга байъат қилганмиз”, – дедик. “Расулуллоҳ (с.а.в.)га байъат қилмайсизларми?” – дедилар. Биз қўлларимизни узатдик ва: “Биз сизга байъат қилганмиз.

Худайбия водийсидаги Ризвон дарахти остида саҳобалар Пайғамбар (с.а.в.)га то сўнгги нафасларигача ғаним билан жанг қилишлари, содиқ ҳолда қолишлари ҳақида қасамёд этадилар. Бу аҳдлашув ислом тарихида Аллоҳ рози бўладиган қасамёд – “Байъат ур-ризвон” номи билан мўмин қалблардан ўрин олди. Тасаввуфда байъат мана шу суннатга асосан “Муршидга қўл бермоқ” маъносида келади. Муршиднинг қўли қўлдан қўлга уланиб, Муҳаммад (с.а.в.)га боғланади. Муршидга интисоб, унга қилинган том таслимият аслида Ҳазрати Пайғамбарга қилинган байъатдир. Зеро, чин ворис бўлган комил муршид Расулуллоҳ муҳаббатига эришишда худди Пайғамбар (с.а.в.) Аллоҳга боғловчи робита бўлгани каби бир кўприк бўлади. Муршидга боғланишдан турли айбловлар топиш бағоят хатодир. Зеро, инсон ҳатто дунёвий илму муомалаларда ҳам бир ўргатувчига ҳамиша эҳтиёжи бор. Инчунин, нафс тарбияси, ғайб илми масаласида ҳам худди шундай. Муршид Ҳаққа етган, бандаларини тарбиялаш учун Ҳақ амри билан халққа қайтган, маънавий вазифа юкланган хос, танланган бандалардандир. Албатта, муршид ва мурид муносабати, тариқат таълим тизимини Қуръон ва ҳадисдан излаймиз, чунки бу таълим бирор масалада шаръий далилсиз ҳукм чиқармаган. Ўқув қўлланмасидаги режалар, методикасидаги ҳар бир усулу аркон – барчаси шу иккала манба асосида тартиб билан тузилган.

Дарҳақиқат, Каломуллоҳда бир-биридан гўзал қиссалар бор. Уларнинг тарбиявий аҳамияти, илоҳий моҳияти, илмий кашфи то ҳануз ибратлидир.

Яна нимага байъат қилайлик?” – дедик. “Аллоҳга ибодат қилишга. Унга ҳеч нарсани ширк келтирмасликка. Беш намозга. Итоат қилишингизга – махфий сўзни сир қилиб айтдилар – одамлардан ҳеч нарса сўрамасликка”, – дедилар. Ўша нафарлардан баъзиларининг қамчиси тушиб кетганда, бировдан уни олиб беришни ҳам сўрамаганини кўрдим” (қаранг: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам”. Таржимон: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 133).

Шу боис уларни ўқиш, ўрганиш, тадқиқ қилиш кунимизгача давом этмоқда. Мана шундай гўзал қиссаларнинг учтасини ўзида жамлаган Қуръоннинг 110 оятдан иборат 18-сураси Каҳфдир. Унда дастлаб қалбларини Аллоҳ иродасига таслим этган, “Асҳоби Каҳф” номини олган имон соҳиблари ҳақидаги қисса, иккинчиси калимуллоҳ Мусо ва маънавий йўлбошчи Солиҳ Қул ва ниҳоят, Зулқарнайн ва Яъжуж Маъжуж қиссаси келтирилади. Ушбу қиссалар барча халқлар орасида машҳурдир. Уларга нафақат ҳадиси шариф, тафсир, балки тасаввуфга оид илмий-ирфоний адабиёт, тазкира ва маноқибларда ҳам эътибор қаратилди. Қиссалардаги воқеалар халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётда ҳам ўзининг бетакрор бадий ифодасини топди, тарихий қаҳрамонлар бадий образ ва тимсолларга айланди.

“Мусо ва Солиҳ Қул” сайри сулукда муршид-мурид шахсиятининг муқим ўрнини белгилаб берган қиссадир. Таъкидлаш жоизки, мазкур қисса мумтоз адабиётда нафақат комил муршид, балки Хизр тимсолининг пайдо бўлишига замин яратди, Мусо (а.с.) га устоз мақомида бўлган Хизр тариқат таълимида Муршид тимсолига қўйилган муаззам ҳайкал мавқеини эгаллади. Мусо (а.с.) эса илм талабида устоз излаган муриднинг бетакрор намунасидир. Тасаввуфга оид хоҳ илмий, хоҳ бадий асар бўлсин, шубҳасиз, Хизр образига дуч келинади. Солиҳ Қул аслида ким, ҳадиси шарифларда Хизр дея ном берилган Солиҳ қул пайғамбарми ёки валий, қиёматга қадар тирикми, унга шогирд бўлган қайси Мусо, улар учрашган жой қаер ва ҳоказо баҳс-мунозаралар 24 оятдан иборат бу қисса ҳақида жилд-жилд китобларнинг ёзилишига сабаб бўлди. Бироқ биз унинг тариқат мактабида муршидлик рутбасини белгиловчи жиҳатлар, адабиётдаги бадий образ ҳамда унга алоқадор рамз

ва тимсоллар ҳақида тўхталамиз, холос⁵⁵. Зеро, ушбу

⁵⁵ Хизр барча халқлар учун муштарак образ экан, уни ҳар бир халқ пухта ўрганган, йирик тадқиқотлар яратилган. Турли маслак ва эътиқод вакиллариининг қаҳрамони бўлган Хизр ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ҳам ранг-баранг. Унга доир тадқиқотларни ўқиш маълум бир масъулият талаб этади, зеро, уларни, албатта, ҳақиқат элагидан ўтказиш лозим. Чунки бу машҳур шахсият тўғрисидаги маълумотлар ҳар бир тадқиқотчининг эътиқоди, дунёқараши билан чамбарчас боғлиқликда изоҳланган. Аввало, улар ўзларининг диний қарашларига мослаштириб, тарихий қаҳрамонларига айлантиришга ҳаракат қилишган. Бундай маълумотларнинг аксарияти баҳс-мунозараларга сабаб бўлувчи талқинлардир. Хизр (а.с.) ҳақидаги энг асосли ёрқин далиллар берилган асар Алиюл Қорийининг “Алҳазар фи амрил Хизр” (*қаранг*: “Хизр алайҳиссалом ишида эҳтиёткорлик”. – Дамашқ: Дорул қалам, 1014 ҳ.) деб номланувчи китобидир.

Абдурахмон Жомий “Нафаҳот ул-унс” тазкирасининг муқаддимасида тасаввуф моҳияти ва образлари ҳақида баҳс юритар экан, Хизр(а.с.)га алоҳида тўхталади. Қуръони карим, Ҳадиси шарифлардаги маълумотлар, исми, куняси, Аллоҳнинг маънавий бир аскари эканлиги, пайғамбарми ёки валий, қиёматга қадар тирик эканлиги, оиласи, фарзандларига доир илмий хулосаларни ўртага ташлайди. Шунингдек, Хизр (а.с.) ҳаёти билан боғлиқ қизиқарли маълумотларни келтиради, жумладан: “Кимки Хизр ва Илёснинг борлигини инкор этса, фақат илмсизлигидан инкор этади. Расулуллоҳ (с.а.в.) замониға қадар Аллоҳ Хизр умрини ҳар беш юз йилда янгиладди ва қувватлантирарди. Яъни кучи ҳамда қувватини тозаларди. Шундан сўнг бу иш ҳар юз йигирма йилда бир маротаба бажарилди. Бу замонда унинг қувватланиши пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳижратларидан кейин еттинчидир”, – дейди (*қаранг*: Abdurrahman Câmî. Nefahat’ül -Üns Min Hazarat’il-Kudûs. – İstanbul: Huzur yayınevi, 1981. – S. 56).

Хизр ҳақидаги мукамал ва холисроқ тадқиқотлардан бири турк олими Аҳмад Яшар Ўчоқнинг “Хизр – Илёс култи” монографиясидир. Олим мазкур мавзун илоҳиётчи адабиётшунос нуқтаи назаридан таҳлил ва талқин этган (*қаранг*: Ahmet Yaşar Ocak. İslam türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas kültü. – İstanbul: Kabaıcı Yayincılık, 2012. – S. 247).

Манбаларда келтирилишича, Аллоҳ дунёнинг маънавий низоми муҳофазаси учун бир қатор суюкли қулларини масъул этиб тайинлаган. Мазкур мартабаларнинг мунтазам силсиласи мавжуд: қутбул ақтоб, имом, автод, абдол ва ҳакозо. Абдол ҳақида

ҳақиқатларни тўла кашф этмагунча, тариқат макта-энг йирик изланишлардан бири М.Ф.Купрулининг юқорида эслатилган “Абдол” номли тадқиқотидир. Унда олим абдол атасини ҳам дин, ҳам тасаввуф, ҳам халқ оғзаки ижоди нуқтаи назаридан чуқур таҳлил этган, дунёнинг Аллоҳ томонидан белгиланган маънавий кўриқчилари мақоми силсиласида Хизрнинг ўрни тўғрисида батафсил тўхталган (қаранг: Fuad Koprulu. Edebiyat arashtirmalari. C. 2. – İstanbul: Ötügen, 1989. – S. 362–417).

Таниқли озарбайжон олими М.Саидовнинг “Озарбайжон мифик тафаккурининг манбалари” китобининг ҳам бир боби Хизрга бағишланган (*қаранг*: Seyidov M. Azerbaijan mifik tefekkürünün gaynaglari. Baku, 1983).

Ўзбек адабиётшунослигида Хизр номзодлик диссертация сифатида фольклоршунос Ф.Нурмонов томонидан ўрганилди. Бунда Хизр асосан оғзаки адабиётдаги, халқ қарашларидаги бир образ сифатида тадқиқ этилган (*қаранг*: *Хизр образининг генезиси ва ўзбек фольклоридаги талқини*: Ф.ф.н. ... дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 151).

Таниқли фольклоршунос М.Жўраевнинг қатор тадқиқотларида, жумладан, “Ўзбек мифологияси ва араб фольклори” китобидан ўрин олган “Мифологик образлар талқини” бобида Хизр алоҳида тадқиқ этилади (*қаранг*: Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 88–104).

Фольклоршунос олим Ш.Турдимов ҳам бу мавзу доирасида бир неча тадқиқотларида тўхталган. Айниқса, “Гўрўғли” достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари” монографиясида кенг эътибор қаратилган. Хизр турли диний, эътиқодий қарашлар маҳсули сифатида талқин қилинган достондаги муҳим бир образ, шунингдек, Гўрўғли камолотида муҳим ўрин эгаллаган пир сифатида таҳлилга тортилади (*қаранг*: Турдимов Ш. “Гўрўғли” достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011).

Таниқли фольклоршунос олимлар К.Имомов, Б.Саримсоқов, Ғ.Акрамов, М.Муродов, М.Раҳмонов тадқиқотларида ҳам Хизр ҳақида баҳс-мунозаралар учрайди.

Хизр образининг мумтоз адабиётдаги талқинлари ҳақида қаранг: И.Ҳаққул. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 182); Таниқли адабиётшунос **Б.Акрам** афсонавий-тарихий тимсоллар ҳақида сўз юритар экан, Хизр тимсолига ҳам тўхталади (*қаранг*: Ботирхон Акрам. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б. 202–206); Тоҳир Рашид Хўжа. Хизр образи ва унинг классик шеъриятдаги талқини (XV аср биринчи ярми шеърияти асосида) (*қаранг*: Ўз-

бидаги таълим-тарбия моҳияти, муршид-мурид муносабатини теран англашимиз асло мумкин эмас.

Бир кун Мусо (а.с.) қавми олдида ваъз ўқиётганда, бир киши ундан “Ҳаммадан олимроқ киши ким?” – деб сўрайди. Мусо (а.с.): “Мен”, – дея жавоб берадилар. Сулаймон Боқирғоний ҳазратлари бу воқеани ҳикматларида шундай баён қилади:

*Қирқ жамоъ қўтарур эрди Таврот илмин,
Ани очиб ўқир эрди Мусо калим,
Дунёда борму тею мандин олим
Ногаҳон Мусо тили тойди, қўрунг.
Сандин олим бордур тею оят келди,
Ул оятни эшитиб, Мусо ғоят қўрқти,
Таркин қилиб қўйнина озук олди,
Асо олиб йўлга кириб келди, қўрунг⁵⁶.*

Мазкур қисса: “Мусо ўз йигитига (шогирди Ювшаъ ибн Нунга): “То икки денгиз қўшиладиган ерга етмагунча ёки узоқ муддат кезмагунча, юришдан тўхтамайман”, – деган пайтини эслангиз”, – ояти билан бошланади. Учрашув жойини англатувчи балиқ йўқоладиган манзилда ўзидан олимроқ кишини топиш истаги билан Мусо (а.с.) йўлга отланади. Бу сафардан муридликнинг илк шартини ўзидаги илмдан мағрурланмай, шу илм билангина қаноатланмасдан, муршид излаб сафарга чиқиш мажбурияти англашилади. Ҳақ йўловчилари то комил муршид топмагунларича, маърифат талабида юртма-юрт кезишлари бежиз эмас. Жалолиддин Румий таъкидлаганидек, ҳатто пайғамбарлик даражаси ҳам Мусо (а.с.)ни илм

бек тили ва адабиёти. 1991. №1. – Б. 3–8); Очилов Э. Хизру Масих (қаранг: Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: O'zbekiston, 2016. – Б. 163–171).

⁵⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийи. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – Б. 416.

талабидан воз кечтирмади:

*Шунча жоҳим бор, чу пайғамбарлигим,
Лек кечиб ўздин Хизрни излагум...
Мусо қавмингни ташлаб даштдасен,
Бир азизнинг қўйида сарғаштасен...
Деди Мусо: бас, маломат кам қилинг,
Ою офтоб зикрини кам-кам қилинг.
Токи боргум Мажмаъ ул-баҳрайнға мен,
Токи султонул замонга етгамен⁵⁷.*

Мусо пайғамбар Хизрни Султон ул-замон дейди. Ҳақиқатан, муршидлар маънавий султонлардирки, машойихлар “Ҳар замоннинг ўз Хизри бор”, дейишлари шундан. Қуръонда учрашув жойи номаълум. Фақат исми мавҳум хизматкор (унинг Ювшаъ эканлиги ҳадислардан англашилади – З.Р.) саватчасидаги балиқнинг йўқолиши ўша жойга ишорат эди. Умуман айтиш мумкинки, мазкур қисса бошдан охир инсон қалби, руҳияти каби мавҳум, қазои қадар, тариқат илми каби сир-асрорга бурканган. Солиҳ Қулнинг исми, набий ёхуд валийлиги, учрашув жойи, рўй бераётган воқеалар бари-бари номаълум парда ортида. Ҳадислардан маълум бўлган “Айнул-ҳаёт” деган жойда балиқ тирилиб, денгизга тушади ва ғойиб бўлади. Бу жой тафсирларда, пайғамбарлар тарихида, бадий адабиётларда “Мажмаъул-баҳрайн” – “Икки денгиз учрашган жой” номи билан машҳур бўлди ва тасаввуфий мазмун касб этди. Навоий ҳам “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ёзади: “Эй Мусо, ўзингдан олимроқ бандани кўрар бўлсанг, “Мажмаъул-баҳрайн”ға бор”⁵⁸. Икки денгиз бирлашувини мутасаввифлар шарият ва тариқат учрашуви, дея изоҳладилар. Азиз

⁵⁷ Румий Ж. Маснавийи маънавий. 1-жилд. – Тошкент, 2014. – Б. 156.

⁵⁸ Навоий А. МАТ. 16-том. – Тошкент. Фан, 2000. – Б. 145.

ва жалил Аллоҳ таоло билан сўзлашган, бир неча мўъжизалар ато этилган, улул-азм пайғамбар Мусо (а.с.) шариатни, “Биз унга ўз даргоҳимиздан раҳмат ато этган ва ўз ҳузуримиздан илм берган эдик”, дея сифатланган Солиҳ Қул – тариқатни тамсил этган. Мана шу зоҳир ва ботиннинг юзлашиши Ҳақиқат фатҳига олиб келди. Ва бу уйғунлашув ҳам, аввало, бани башарни зоҳир илмидан бошқа яна бир илм борлигидан огоҳ этди. Шу билан бирга басиратнинг очилиши сифатида валийлар ҳаётидаги муҳим воқеа тарзида қайд этилди. Бунга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин, шулардан ҳаммага таниш, афсонага айланган икки денгиз – Мавлоно Румий ва Шамс Табризий учрашувидир. Зоҳир ва ботин илмларининг юзма-юз келиши солиқнинг мақомдан мақомга кўтарилишига сабаб бўлади. Аслида Мусо (а.с.) истаган ва излаган илм қандай илм эди? Бу – тасаввуф илми, бу – илми ладундир:

*Хизрни кўрди Мусо салом қилди,
Мусонинг саломини алик олди,
Ҳаводин бир қуш инди, ерга қўнди,
Дарёдин сув олибон ёнди, кўрунг.*

*Билдингму Мусо ул қуш нега келди,
Тумшуқ ичра сувга илм санго берди,
Уғон Изим ладун илмин манга берди,
Ани эшитиб, Мусо мурид бўлди, кўрунг⁵⁹.*

Маълум бўлмоқдаки, муршид муридига ўргатадиган илм ладуний илмдир. Ушбу илмни ўрганибгина муриднинг ҳол сувратларини тасаввур этиш мумкин. Солиҳ қулга нисбатан “Бас, бандаларимиздан бир бандани топдиларки, биз унга ўз даргоҳимиздан

⁵⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 417.

раҳмат ато этган, ўз ҳузуримиздан илм берган эдик (Қаҳф: 18/ 65)” ояти мутасаввифлар учун ладун илмини изоҳлашда асосий манба бўлди. Ва зоҳир илмининг қаршисида ботин ирфони ҳам борлигини қабул этиб, шу маърифатга эришиш мақсадга айланди. У. Турар: “Сўфийлар ботин илмига: маърифат, ирфон, илми ладун, илми ваҳби, илми асрор, ғайб илми, фиросат, илми мукошафа, илми ҳузурий каби ном берганлар”⁶⁰, – дейди. Машойихлар ботин илми уч кишига насиб этишини таъкидлаб: “Пайғамбарлар учун ваҳий, сўфийлар учун илҳом, мўминлар учун фиросатдир”, – дейишган. Анбиёлар даъват, муршидлар эса иршод этиш вазифасини олишган. Инсонлар қалбида яширинган бу Ирфон зоҳир илмидан фарқли равишда муриднинг илм талабидаги риёзати ҳамда Аллоҳнинг лутфи билан қўлга киритилади. Шариат ва тариқат босқичларини муваффақиятли босиб ўтган Ҳақ йўлчисига ладун илми насиб этади. Ва улар нафси амморадан қутулган орифибиллоҳ зотларга айланади. Ладун илмига “Ҳақиқат илмики, уни Лохут оламида Тавҳид дейдилар”, – дея таъриф берган Абдулқодир Гилоний басиратнинг очилишини Солиҳ Қулга ато этилган илм билан боғлаб шундай изоҳлаган эди: “Басират руҳ булоғидан келади. Авлиё учун бу фуод мақомида очилади. Бунга эришмоқлик тарзига келсак, у зоҳирий илм орқали бўлмайди. Ғойибдан ва ботиндан жўшиб келувчи илм лозим. Шу ояти карима масаланинг аслига ишорат қилмоқда: “Ўз ҳузуримиздан унга илм берган эдик...”⁶¹. Демак, бу илм соҳиблари тавҳид мақомига кўтарилади.

Нажмиддин Кубро ҳазратлари ҳам бу илмни хотири Ҳақ – илҳом деб атайди. Солиқ хотири Ҳаққа эришгунча босиб ўтадиган марҳалалар борки, бу вақтда

⁶⁰ Türer O. Tasavvuf tarihi. – İstanbul: Seha, 1995. – S. 239.

⁶¹ Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 41.

комил муршид назоратида бўлмоғи лоғим. Муридга нотаниш ҳоллар, хотирлар ёпирилиб келади. Унинг хотири нафс, хотири шайтон ёхуд хотири Ҳақ эканини, бу ҳоллар таниш бўлган, бу йўлларни босиб ўтган муршидгина фарқлай олади. Ва уларни фарқини тетапоя қилаётган муридига англашиб, унинг қалб сафарида илдам одимлашига ёрдам беради. Мурид ҳам қалбига инадиган ҳар бир вориждан муршидини огоҳ этади. Гўёки бу ҳолларни муршиди билан бирга яшайди. Шайтон ва нафс ҳар қанча манзилдан адаштиришга, жилла қурса тўхтатиб қўйишга ҳаракат қилмасин, тажрибали муршид мурид қалбидан уларнинг барини супуриб ташлайди.

Иршод этувчи йўлбошчининг, албатта, тариқат қўлланмаларида баён қилинган хотирларни ажратувчи асоси бор. Пири комил муридларига иккита гувоҳни айтади. Булар: Қуръони карим ва пайғамбар (с.а.в.) суннатлари ҳисобланади. Шу боис шайтон ва нафс васвасаларига алданиб, уларга эргашишдан омон сақлаш учун, тасаввуфда муридга такрор ва такрор айтиладиган қоида бор: “Олдин муҳаддис, кейин сўфий бўлиш керак”. Ва алал оқибат мурид қалбига илми ладун аталмиш илҳом, вирд ина бошлайди. Тазкира ва маноқибларда ҳол аҳлининг ҳаёти ёритилар экан, ладуний илм ҳақида сўз юритилади. Ва бу аксарият Хизр номи билан боғланади. Айни масала “Насойим” муаллифининг ҳам эътиборида бўлган ва Мавлоно Саррож ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради: “...Ва доим «Каломуллоҳ» тиловатиға машғул эрди. Бирав эшик дарзидин эҳтиёт била мулоҳаза қилди, кўрдик, анинг қошида бир нуроний пир ўлтурубдурки, олам аҳлиға ўхшамас. Чун ул масжиддин чиқди, кўрган киши Мавлоно хидматиға бориб, ул кишини сўрди. Мавлоно ҳеч нима демади. Чун муболаға қилди, дедик, Хизр алайҳиссаломдурки, келиб,

ладуний илмини манга дарс айтур”⁶². Демак, ладуний илм тазкираларда муридга таълим бериладиган бир илм сифатида қаралади. Бироқ сўфиёна шеърятда муриднинг мақомини белгилайди. Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида:

Мужоҳада мақомида турғон ошиқ,
Сир-асрори ладун илмин билиб сўзлар,
Лавҳ ул-махфуз тахтасига бўлуб нозир,
Боқиб кўруб, мушоҳада қилиб сўзлар...

Эранлар сўз сўзламас ҳаво бирлан,
Лавҳ ул-махфуз доғин сўзлар имо бирлан,
Эранларнинг нафаслари ғизо бирлан,
Азалдаги номасига боқиб сўзлар⁶³, –

дея ладун илмини қўлга киритган муриднинг ҳолини тасвирлайди. Илму ладун соҳибларининг қалби шу даражада тиниқлашадики, бу кўнгиллар ойнасига “Лавҳ ул-махфуз” тушади. Муридда мушоҳада мақоми ҳам шундай зоҳир бўлиб, басират соҳибига айланади. Мансур Ҳалложнинг “ишқ дори”га осилиш манзарасини Султон ул-орифин шундай баён қилади:

Нидо келди ўшал дорға: “Кўб бўғмағил,
Маҳкам турғил, ҳар ён боқиб, кўб оғмағил”.
Тошқа айди: “Амрим тутуб, кўб тегмағил”,
Лавҳ ул-махфуз тахтасида кўрдум мано.

Анал-ҳақни маънисини билмас нодон,
Доно керак, бу йўлларни билса пирдон,
Маъни билган хос ошиқлар бўлди жонон,
Бу сирларни Арш устида кўрдум мано⁶⁴.

⁶² Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 366.

⁶³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 447.

⁶⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 45.

Кўз ўнгимизда Аллоҳнинг ўз дўстларига марҳамати, Ҳалложнинг мақом-мартабаси, унинг “ўлим базми” ёрқин намоён бўлади. Ҳикмат соҳиби ҳам бунчалик жонли тасвирнинг асосини басират ила кўриш мартабасига эришганлиги, ишончли баённинг асоси “Лавҳул-маҳфуз”да кўрганлигида, дея шарҳлайди. Бу мартабага эришиш учун вужуд ва қалб муштараклигида риёзат чекилади. Доимий таҳорат, кам ухлаш, оз ейиш, сукут, хилват, зикр ва ҳоказолар. Бир сўз билан айтганда, ҳамиша ҳар амалда шариасти муҳаммадияда истиқомат қилиш, яъни том маънода Зокир бўлиш лозимдир. Зикр самарасида қалблар ойна каби тиниқлашади. Натижада, мурид қалбида кечадиган ҳар қандай ўй-хаёл худди ойнада кўрингандек, пири назарида кўринади. Жалолиддин Румий “Ичиндаги ичиндадир” асарида бу нафс тазкияси натижалари ҳақида: “Демак, сайёр қалби, нафси шу қадар софлашадики, унга инсонлар тақдири китоби “Лавҳул-маҳфуз” тушади”⁶⁵, – деган эди. Нажмиддин Кубро эса бир сайёр сифатида бу ҳолни шундай тасвирлайди: “Ғайб оламида Аллоҳ Таоло битган китоблар бордир. Бир қисми нуқталар ила, бошқа бир қисми ҳаракат, яна бир қисми ҳарфлар билан ёзилмишдир... Сайёр дастлаб Қуръондек – ёзилган, тушунарли ва идрок этилувчи китобларни кўрар. Сўнгра эса сир воқеъ бўлур. Уни баъзан англлар. Баъзан эса вужуд ва борлиқнинг хотирдан ҳайдовчи қоронғулиги боис уни англай олмас. Сўнгра бир қанча тўртбурчак ва бошқа шаклдаги ҳаракатлар ила, ундан кейин эса нуқталар билан ёзилмиш китобларни кўрар. Уларни англлар ва ўқир, шу тарзда илми ладунийни ўрганар”⁶⁶.

⁶⁵ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. Таржимон: Улуғбек Ҳамдам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013.

⁶⁶ Gökbulut S. Necmeddîn-i Kübrâ (hayatı, eserleri, görüşleri). – İstanbul: İnsan yayınları, 2010. – S. 184.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, муриднинг тариқат ҳаётидаги энг таҳликали даври унга ворид, илҳом инъом этиладиган

Лавҳул-маҳфуз Ғайб оламига тегишли бир китобдир. Мазкур китобга Қуръонда турлича номлар билан ишорат этилган: “Китоб”, “Китоби Мубин”, “Китоби Макнун”, “Китоби Мастур”, “Уммул Китоб” каби. Жумладан, “Юнус” сураси 61-оятида: “...Ерда, хоҳ осмонда бирор зарра миқдорида ёхуд ундан ҳам кичикроқ нарса ҳам Роббингиздан четда қолмайди, балки у аниқ Китоб (Лавҳул маҳфуз)да бордир”, – дея огоҳлик келтирилса, “Раъд” сураси 39-оятида: “Ўзи хоҳлаган нарсани (яъни ҳукми) ўчирур ва (Ўзи хоҳлаган ҳукми) барқарор қилур. Она Китоб (Лавҳул-маҳфуз) унинг ҳузиридадир”, – дейилади. Куброшунос С.Гўкбулут ҳам юқорида келтирилган оятларга асосланиб, Нажмиддин Кубро ҳол тажрибасида кечган

лаҳзалардир. Бу пайтда солиқни алдамчи ҳислар, ўзига бўлган асоссиз ишонч ва кибру ҳаво васвасага солиши мумкин. Бундай ҳолларда мурид йўлдан адашади ёхуд энг яхши ҳолат ўша бекатда туриб қолиб, мақомидан кўтарила олмайди. Бу вазиятда мурид чинакам йўл қоровулига айланади ва шариасти ислом доирасида тўғри қарорларга келиб, муридга янги-янги вазифалар беради. Ворид луғатда “эшик қоқувчи”, “келувчи” маъноларни англатар экан, Ибн Атоуллоҳ Сакандарий ҳикматларига шарҳ ёзган Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ҳазратлари Ворид қалбни олдинги ҳолидан қўзғатиши, раббоний маърифатларга сабаб бўлиши, гоҳида даҳшатга солиши, ҳушидан кетказиши ҳам мумкинлигини таъкидлаб, шундай дейди: “Ворид, яъни илоҳий туртки таълимсиз, ўқиш, ёзиш, эшитиш ёки бошқа воситаларсиз тўғридан-тўғри қалбга жойлашиб, таъсир қилувчи кучга айланади. ...Ўтган даврда ҳам, ҳозир ҳам сайри сулукда бўлиб турганлардан анчалари айнан ушбу воридлар фитнасига учраб, айниб кетганлари ва айниб кетаётганлари минг афсуслар билан қайд этилаётган ҳақиқатлардан биридир. Аллоҳ таолонинг розилигини топиш учун мурид бўлиб, ҳиммат камарини боғлаб, ибодат ва тақво йўлида юриб турган шахсга – солиқка бирор нарса кашф қилинса, ворид берилса, яъни одатдан ташқари аломат кўрсатилса, энди мақсадга етдим, дея ҳаракатни тўхтатиб қўйиши ёки турли даъволарни қилиши фитнадир” (қаранг: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. Бешинчи жуз. – Тошкент: “Hilol-nashr”, 2015. – Б. 129).

кўк юзидаги китоблар таъбири ислом тушунчасида бор бўлган “Лавҳул-маҳфуз”ни ақлларга келтиради... Булардан англашиладики, “Лавҳул-маҳфуз” бутун оламларда рўй берган ва содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ёзилган китоб. Унда жами катта-кичик ҳодисалар, инсон тақдиридан тортиб, бутун башариятга келадиган мусибатлар – барчаси Аллоҳ илми ила “Лавҳул-маҳфуз”да дарж этилгандир. ...Асосий қабул қилинган қарашга биноан у ғайб оламига оид бир масаладир ва моҳияти том маънода мажҳулдир”⁶⁷, – деган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳатто ладуний илмга эришган валий, ориф, комил муршид бандаларининг илми ҳам Аллоҳнинг маърифат денгизидан чумчуқ тумшуғидаги томчи, холос. Ҳадиси шарифда бу ҳақида шундай хабар келади: “Иккалалари кемага чиқишгач, бир чумчуқ учиб келиб, кема четига қўнди-да, денгиздан бир ёки икки чўқиб сув ичди. ...Шунда Хизр (а.с.) Мусо (а.с.)га “Эй Мусо алайҳиссалом! Менинг илмим бирлан сизнинг илмингиз Аллоҳ таоло илмидан ана шул чумчуқ денгиздан тумшуғи бирлан олган сувчалик камдур”, – дедилар”⁶⁸. Ориф зотлар ҳам Аллоҳ инъом этгунча илм эгаллайдилар. Ирфон эса чексиз, чегарасиздирки, комил муршид мутлақ иршод этувчи мураббий Робб эканлигини Хизр (а.с.) га ўхшаб муридларига эслатиб туриши лозим. Илму маърифат ҳадди аълосига етганда ҳам муриднинг қалбида ғурур, кибр уйғотмаслиги зарур. Аксинча, ҳар доим ўзининг имкону ирфони қанчалар оз, нечоғлик ғариблигини ҳис этиши жоиз. Қўйидаги ҳадисда бунинг исботи янада очиқроқ таъкидланади: “... Мусо (а.с.) салом бердилар. Ул киши алик олгач: “Сизнинг ерингизда қандай қилиб салом (тинчлик, омонлик, хотиржамлик) бўлиши мумкин?” – дедилар.

⁶⁷ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б. 305.

⁶⁸ Имом Бухорий. Ал-жомий ас-саҳиҳ. Ж. 2. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б. 428.

Мусо алайҳиссалом: “Мен Мусоман”, – дедилар. (Хизр (а.с.) Мусо (а.с.)ни танимадилар. Агар у киши ғайбдан хабардор бўлганларида эрди, кўрган замонлари таниган бўлур эрдилар. Бу эрса пайғамбарларнинг Аллоҳ таоло ўзларига маълум қилган ғайбдангина хабардор бўлганларига далилдир). “Бани исроил пайғамбари Мусоми?” – дедилар. Мусо алайҳиссалом: “Ҳа, шундай, ўзингиз билган (илми) рушддан менга таълим берсангиз, деб ҳузурингизга келдим”, – дедилар”⁶⁹.

Мусо (а.с.) Хизр (а.с.)дан ладуний илмни ўзлаштиришни истар экан, Нажмиддин Доя таъкидлаганидек, мураббийнинг илк жумласи шу бўлди: “Аниқки, сен мен билан бирга илм муаммоларига сабр қила олмассан”. Дарҳақиқат, илми ладун илмлар ичида энг машаққатлиси, мужоҳадалар ичида энг буюғидир. Хизр каби комил устоз бўлганда ҳам сабр-тоқат билан манзилга етиш қийин. Зеро, бунда талабгор ўзлигидан воз кечиб, унга хуш ёқувчи, осон кўрунувчи таклифлар бераётган нафсига қарши туриб, муршидга таслим бўлмоғи лозим. Муридликнинг муҳим

⁶⁹ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Тошкент. “Ёзувчи”, 1990, 427-бет.

“Мусо (а.с.)нинг бировдан таълим олмоқлари пайғамбар ва шариат соҳиби эканликларига номувофиқ бўлиб, бу ерда ул киши ўта камтаринлик ва боодоблик қилдилар, ўзларини билмсизроқ ҳисоблаб, ул кишига эргашмоққа изн сўрадилар ва иршод қилмоқларини илтимос қилдилар”, – дейилади ҳадиси шарифда. Албатта, ёдда тутиш лозимки, ҳеч қайси валийнинг, ҳатто кема фалокатини, боланинг кофир бўлишини, етимларнинг ҳақи яширинганлигини ғайбий илм орқали олдиндан билган Хизр бўлса ҳам, илми Пайғамбар маърифатидан устун бўлолмайди. Хизрнинг пайғамбар ёки валий эканлиги ҳақида турли қарашлар бўлса-да, у шариати исломга тобе эканлиги аниқдир. Шу боис Тусий ҳазратлари: “Вали набидан устун”, – дея иддао этмоқ телбалиқдир. Валилар пайғамбарга тобедир. Тобе матбудан устун бўлолмас. Агар Мусонинг нурларидан ва Аллоҳ билан сўзлашганидан бир зарра Хизрга берилсайди, у маҳв бўларди”, – дейди.

шартларидан бўлган муршидга тобелик ва унинг топшириқларига умуман эътироз этмаслик ҳам мана шу қиссадан аён бўлади:

*Хизр айди: “Мусо тоқат қилмағайсан,
Не қилсам, не айсам сўрмағайсан,
Не ишга ўғрасам ман ёнмағайсан”,
Аҳд қилиб, Мусо мурид бўлди кўрунг⁷⁰.*

Бу парчада муршид ўз маънавий мартабасини, муридлик шартларини гўё изоҳламоқда. Дарвоқе, мурид шубҳа туйғусидан батамом фориғ бўлмоғи керак. Пирнинг бирор хатти-ҳаракатига шубҳа билан боқмаслик, уни тўғри ёки нотўғри, дея таҳлил этмаслик, сўзсиз бўйин эгиш – муридликнинг дахлсиз шартларидан, деб тан олинган. Бу хусусда Мавлоно бундай деган:

*Бўл, топиб, сен пири комилга адо,
Чун Хизр ҳукмида юргандек Мусо.*

*Ул Хизр не этса, сабр эт, индама,
Демагунча сенга токи, бор, жўна.*

*Кемани тешгай агар ул, майлига,
Гар гўдакни сўйса ул, сўрма: нега?⁷¹*

Тасаввуф аҳли ушбу қиссадан хулоса чиқарган яна бир муҳим маъно муршид муридига Хизр каби шарт қўя олишидир. Бу шарт аслида таслимияти том. Зеро, Солиҳ Қул ҳам илм ўргатиш учун Мусо (а.с.)га шарт қўйди. Румий ҳазратлари таъкидлаганидек, мурид муршиднинг иродасига бўйин сўнмоғи керак. Имом Ғаззолий эса муридлик одоби ҳақида баҳс юритаркан, шундай дейди: «Мусо (а.с.) савол беравердилар

⁷⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 417.

⁷¹ Румий Ж. Маснавийи маънавий. 1-жилд. – Тошкент, 2014. – Б. 104.

ва бу ҳол уларнинг ажралишига сабаб бўлди. Талаба устозининг айтганидан чиқиб, ўз фикрини устун қўйса, сен уни омадсиз ва зарарга маҳкум қил. Агар сен, Аллоҳ таоло «Агар билмасангизлар, аҳли зикрлардан сўранглар», дея бизни сўрашга буюрган-ку, десанг, бу гапинг тўғри. Фақат устоз изн берган нарсалар ҳақида савол бериш лозим. Онгинг, фаросатинг етмайдиган нарса ҳақида сўрашинг яхши эмас. Шунинг учун Хизр (а.с.) Мусо (а.с.)га вақти келмасдан савол беришни ман қилдилар. Устозинг сени нимага лаёқатли эканингни ва сирни очиш вақти қачон келишини яхши билади. Ниманики, сенга устозинг очса, демак, у ҳақида сўраш вақти келган»⁷². Шартлашувдан сўнг Хизр (а.с.) томонидан зоҳирда мурид учун гуноҳ саналган, ғайриодатий ҳодисалар рўй беради. Аввало, яхшилик қилган одамларнинг кемасини тешиб, гўдакни ўлдириш, уларни яхши кутиб олмаган кимсаларнинг деворини тузатиш каби амалларни Хизр адо этади. Ўзи англамаган, ҳали келажақда содир бўладиган воқеаларни тасаввур қилолмаган Мусо (а.с.)да бу ҳодисаларнинг ҳар бирига нисбатан эътироз туғилади. Маълум бўлмоқдаки, устозга эътироз маънавий карвондан ажралишга, илми ладундан бенасиб қолишга сабаб бўлади:

*Мусо айди: мўмин молин нега тилдинг,
Хизр айтур: манинг бирла нега келдинг,
Сан манга иродатни изга бердинг,
Андин сўнг Мусо тавба қилди, кўрунг.*

*Ўқунчлар еди телим анда Мусо,
Ажойиб ишлар кўрди, билинг, анда,
Мухолафот қилди эрса Мусо анга,
Ладун илмин ўргатмади Хизр, кўрунг⁷³.*

⁷² Имом Ғаззолий. Ихёу улумиддин. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – Б. 115.

⁷³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 418.

Муршиднинг иршод ҳақи ҳамма нарсадан юксакдир. Пир огоҳлантирса, хатосини билдирса, узр сўраб, унга итоат этиш мумкин. Бироқ бу узрнинг ҳам меъёри бор. Мусо (а.с.) фақат уч маротабагина рухсат олади. Муршид сабр, таслимияти йўқ мурид билан хайрлашади.

Хизр (а.с.)нинг халқ қалбига бу қадар яқин бўлиши, нафақат бир миллат маънавиятида, билъакс бани башар руҳоний йўлчилигида муҳим ҳамроҳ, муносиб дўсти Худо саналишининг сабаблари талайгина. Хизр (а.с.) турли дин ва эътиқод вакиллариининг ҳам тақдирида ўзининг муқим ўрнига эга. Хизр (а.с.) гоҳ тарихий шахс, баъзан бадий образ, рамз, тимсол сифатида келади. Одам авлоди ўзлари билиб-билмай улуҳиятга интиладилар. Шу боис илоҳиёт билан алоқа боғлаш, қадар асрорини англашга бўлган қизиқиш – табиий-маънавий эҳтиёж. Деярли, барча халқларнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма адабиётида Хизр образига дуч келамиз. Бунинг илк сабаби унинг қиёматга қадар тириклигидадир. Хизр (а.с.) пайғамбарлар тарихи, халқ оғзаки ижодининг мақолдан то дostonгача бўлган барча жанрларида, мумтоз адабиётдаги эпик ва лирик асарларда ранг-баранг мақсад ҳамда вазифаларда тадбиқ қилинган. Тасаввуф манбаларида Хизр ва Илёс (а.с.)лар солиқнинг баст ва қабз мақомини англатиши қайд этилган. Шаҳобиддин Сухравардий қабз ва баст солиқ учун шарафли ҳол эканини таъкидлаб, шундай изоҳ берган эди: “Билгилки, қабз ва баст учун аниқ белгиланган давр бордир... Хавф ва ражо қулнинг бошланғич, яъни умумий муҳаббат ҳолидир. Қул бу муҳаббатдан ҳақиқий ишқ пиллапояларига юксалар экан, янги бир ҳол ва мудом ўзини маломат қилувчи нафс соҳибига айланади. Шу тариқа солиқда қабз ва баст ҳолининг келиб-кетиши бошланади. Бу имон рутбасидан яқин мақомига хос муҳаббат ҳолига юксалиш-

дир. Бунда “Ҳолбуки, (ризқни) танг ва кенг қиладиган Аллоҳнинг ўзидир (Бақара: 2/245)” оятига кўра, Ҳақ бандаларини бир қабз, бир баст ҳолида тутати. Бу мақомлардан юксалган кимса нафси мутмаиннага эришади”⁷⁴. Демак, қабз ва баст мурид оғир синаладиган, ранг-баранг ҳоллар қуршовидаги бир босқич, тамкин ҳолига эришиш жараёнида кечадиган энг мураккаб, мушкул ҳолдир. Чунончи, бу даврда ҳар лаҳзада янги бир ҳол юзага келиб, муридга тузоқ қуяди. Ва баъзан жозибали, гоҳо ҳайбатли кўриниб, таслим этишга ҳаракат қилади. Бироқ муршид уни Хизр (а.с.) каби ҳолларни бошқариш, унга ҳоким бўлиш даражасига олиб чиқади.

Маълумки, мурид икки қанотли қушга ўхшатилиб, бир қаноти Аллоҳнинг Жалол, иккинчи қаноти эса Жамол сифатларини акс эттиради. Умуман, Яратган бандаларини гоҳ Жалол, гоҳ Жамол сифатлари билан тарбиялайди. Мубтади мурид жалол сифатида хавф билан юзланса, жамол сифатида ражо (умид) билан қанот қоқади. Биринчи водийнинг паст-баландлари, хавф-хатарларини умид ила босиб ўтиб, тамкин ҳолга келган солиқ ўрта ёш саналади ва у энди бутунлай бошқа ҳоллар билан тўқнашади. Бунда жамол сифатида баст (кенглик), жалол сифатида қабз (торлик) қанотини ёяди. Ҳар бир мартаба шундай тизимда давом этиб, натижада мурид унс (яқин) ва ҳайбат мақомига кўтарилади. Мана бу ҳикматга эътибор қаратайлик:

*Ногаҳон турурумда қамуғ бузрук,
Ҳақ ишқини кўнглум ичра солди, дўстлар,
Хизр бобом ҳозир бўлуб, лутф айлабон,
Мадад қилиб, илким тутуб олди, дўстлар.
Ўттуз бирда Хизр бобом май ичурди,
Сиво қилиб, ёзуқларим Ҳақ кечурди,*

⁷⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллийети. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – Б. 671–672.

*Вужудимдин Азозилни пок кўчурди,
Андин сўнгра Ҳақ йўлига солди, дўстлар*⁷⁵.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, сўфиёна адабиёт намояндаларининг аксарияти маълум тариқатлар асосчилари ёхуд уларнинг машхур вакиллари ҳисобланади. Ўлмас асарлари эса тасаввуфий ҳаёт маҳсулидир. Шу маънода ҳикматдаги биргина Хизр образига эътибор берилса, муаллиф-муриднинг тариқат ҳоли ҳақида шундай хулосага келиш мумкин: У тариқатнинг ўрта ёш, ўрта йўли, яъни Баст ҳолида, Аллоҳнинг жамол сифатлари билан вояга етмоқда. Ёки ушбу ҳикматга диққат қилайлик:

*Ваҳший янглиғ чўллар аро қилғай ватан,
Саҳроларда ҳамроҳлари зоғу заған,
Ҳожат эрмас ошиқларға боғу чаман,
Хизр, Илёс ҳамроҳ бўлуб юрур бўлғай*⁷⁶.

Бу ҳикматда эса ўрта ёшдаги ошиқ солиқ жалол ва жамол сифатлари билан тарбияланмоқдаки, унга Хизру Илёс ҳамроҳдир. Мана бу ҳикматда эса китобхон янги бир ҳол ва мақом билан юзлашади:

*Пайғамбари охирзамон суннатлари,
Фақир сўрмоқ Ҳақ Мустафо одатлари,
“Ман мота ғарибан” деб ҳадислари,
Фақир сўрған иймон билан борар эрмиш.*

*Андоғ дарвеш Ҳақдин ўзга қилмас калом,
Хизру Илёс, Ғавс ул-Ғиёс анга ғулом,
Зоҳирлари кимни кўрса қилғай салом,
Ботинлари Ҳақ қиличин чопар эрмиш*⁷⁷.

⁷⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 23–24.

⁷⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 179.

⁷⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 80.

Аллоҳнинг шундай муқарраб қуллари борки, улар пайғамбар (с.а.в.)нинг ўша машхур фақир мақомига кўтарилади. Уларга эса Ғавсул ғиёс, Хизру Илёс ҳам хизматда бўлади. Демак, улар нафси комилага эришган унс соҳиблари, мунтаҳий муридлардир.

Ижодкорнинг Хизр (а.с.) билан маънавий робитаси унинг ҳол ва мақомидан даракдир. Бу тазкира ва маноқибларда равшан кўринади. Тазкираларда ҳам муаллифлар валийлар номини зикр этаркан, “Хизр билан суҳбатлашган”, “Хизрнинг суҳбатдори”, дея қисқагина далил билан чекланади. Аммо бу ўша валийнинг мақомоти баланд эканлигига ишоратдир. Шунингдек, Хизрнинг бир неча валийлар билан муносабати келтириладики, унинг тариқат таълимида жудаям аҳамиятли шахсият эканлигига урғу бериш баробарида тасаввуфнинг ўта нозик жиҳатларини англаш ва хулосаларга келишга ёрдам беради. Мавлавия тариқати асосчиси таржимаи ҳолида ўқиймиз: “... Мавлоно Шом мадрасасида вақти-вақти билан Хизр (а.с.) билан кўришарди. Тасаввуф таълимида бир мушкул масала бўлса, Хизр уни изоҳлаб, тушунтирарди”⁷⁸. Демак, ўғли Султон Валад томонидан

⁷⁸ Evliylar ansiklopedisi. – İstanbul: İhlas gazetcilik holding A.Ş., 1993. Хизр (а.с.)нинг мусоҳиби бўлган Мавлоно унинг номини барча асарларида тилга олди. “Девони Кабир”да талмеҳ бўлиб, турли маъноларга ишорат қилса, “Маснавий”да ҳикоятларда келтирилиб, тасаввуфнинг кўпгина нозик жиҳатларини кашф этишда восита бўлди. “Ичиндаги ичинда”дирда ҳам Хизр (а.с.)нинг қалб тарбиясидаги муҳим ўрни ҳақида баҳс юритиб, жумладан, шундай дейди: “Тангри Мусони халқ билан машғул айлади. Бироқ Тангри ҳикмат билан унинг фақат бир томонинигина халққа боғлади. Хизрни эса бутунлай ўзи билан банд этди. Мустафога эса аввал ўзи билан бўлишга, кейин эса халқни даъват қил, тузат ва уларга ўғит бер!” дея амр этди. Мустафо: “Эй Тангрим, мен нима гуноҳ қилдимки, ҳузурингдан кува-япсан, халқни истамайман”, дея йиғлаб-сиқтади. Улуғ Аллоҳ: “Эй Муҳаммад! Сен ҳеч хафа бўлма, сени халқ билан банд қилиб қўймайман. Улар билан машғул бўлган чоғингда ҳам мен билан бўлурсан”, – (Ўша асар. 82-бет)деди.

“Унинг Хизри Табризли Шамс”, дея эътироф этилган Жалолиддин Румийнинг валоят мақоми, муршидлик мартабасига эришувида Хизр (а.с.)нинг ўрни алоҳида таъкидланган.

Кашф аҳли мақомоти валоятда “Мақомоти Хизр” дея номланган мартаба борлигини қайд этадилар. Бу мақомга эришган ҳар бир валий Хизр билан кўришиб ундан сабоқ олади. Ҳатто Хизр билан юзлашмагунча, валий бўлолмас, дея унинг муршидлик рутбасига янада қиймат берадилар. Бироқ Аллоҳнинг ошиқ куллари орасида Хизр (а.с.) танимайдиган валийлар ҳам борлиги тўғрисида тазкира ва маноқибларда маълумотлар учрайди. “Насойим”да Хизр (а.с.) Шайх Абубакр Каттоний ҳазратларига бу тоифадан барча уни танишини айтиб, шу воқеани сўзлаб беради: “...бир қатла Иброҳим Хаввос сафардин етти. Ондин сўрдумки, йўлда ҳеч ажаб нима кўрдунгму? Дедик, Хизр (а.с.) манга етти ва дедик, сенга ҳамроҳ бўлайми? Дедим: йўқ! Деди: Невчун? Дедим: Ул рашкиндур, тергар, қўрқорменки, кўнглум сенга улфат тутғай”⁷⁹. Бундаги нозик сирни эса англамоқ лозим. Демак, Аллоҳнинг шундай мурод саналган бандалари бор, уларнинг робитаси тўғридан-тўғри Аллоҳ биландир. Умуман, қабз ва баст мақомидан кўтарилган мурид унс – фанофиллоҳ мақомида бўлади. Ва унинг му роқабаси Аллоҳ билан. Шайх Абубакр Каттонийнинг бу воқеани айтишдан мақсади бор, албатта. Мури днинг ҳатто илм олиш ниятида бўлса ҳам бирор кимса билан кўришиши, хоҳ валий, хоҳ султон бўлсин, шак сиз, шайхнинг назорати остида кечади. Ҳақ ва мурид ўртасида кўприк бўлган муршид тариқатнинг ушбу шартини тушунтирмоқ учун ҳам Хизр (а.с.) шахсия тидан фойдаланган, бу эса йўловчига етарли изоҳ ва таъсир бўлган. Зеро, Хизр шундай соҳиби илмдир,

⁷⁹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 95.

унинг файзи баракотидан умидвор бўлмаган Ҳақ талабгорини учратиш қийин. Кубравия тариқати халифаларидан Маждиддин Бағдодий бу ҳолни яшаган бир амалиётчи сифатида шундай деган эди: “...Хизр билан фақр орасида бир суҳбат бўлди. Сўнгра хилватда бир соатча истиғроқда бўлдим. Сирримга устозимдан шундай хитоб этилди: “Мен ва Муҳаммад (с.а.в.)дан бошқа бири билан... суҳбат қурма”⁸⁰.

Маълумки, тариқатларни бир-биридан ажратувчи асосий восита зикрдир. Яссавия тариқатидаги жаҳрий зикр ҳақида яссавийшунос Нодирхон Ҳасан атрофлича маълумот бериб, шундай дейди: “Ҳазинийнинг ёзишича, кунлардан бир кун Хизр (а.с.) одатдагидек Аҳмад Яссавий билан суҳбат қургани келади. Аммо бу гал Хожа Аҳмадни маҳзун ҳолда кўради ва сабабини сўрайди, шунда Хожа ҳазратлари: “Дўстларимизнинг ботинларини қайғу эгалламиш, уни қандай барта раф этишни ўйлаб ғам чекмоқдаман”, – дейди. Шундан кейин Хизр алайҳиссалом “оҳ-оҳ” дея зикруллоҳ ижро эта бошлайдиларки, “ҳозир бу зикрга сўфийлар истилоҳида зикри арра дерлар”. Сўнг Хожа Аҳмад ҳам мазкур зикрни такрорлайдилар ва, натижада, қалблардаги “қасоватлар зоил бўлади”. Улуғ пирнинг тавсияси билан бу зикр яссавия силсиласида вирдга айланади”⁸¹. Яссавиядаги зикри арра ва Хизр (а.с.) хусусида тазкира ва маноқиблардагина эмас, балки “Девони ҳикмат”да ҳам муҳим маълумотлар учрайди:

*Жаброил ваҳи келтурдилур Ҳақ Расулға,
Зикр айғил, деб фармон бўлди, жузеву куллға,
Хизр бобом солди мани ушбу йўлға,
Андин сўнгра дарё бўлуб тоштим, дўстлар*⁸².

⁸⁰ Süleyman Gökbulut. Mejdüddin Bağdadî ve tasavvufî görüşleri. – Ankara: İlahiyat, 2019. – S. 171.

⁸¹ Ҳасан Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони Ҳикмат”. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 147.

⁸² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 192.

Яссавия тариқатида устувор бўлган зикри арра ҳақида таниқли турк тасаввуфшуноси Н.Тўсин эса шундай хулосага келади: “Аҳмад Косонийга кўра, Аҳмад Яссавий Самарқандда яшаган даврда хафий зикр қилар эди. Аммо Туркистонга келар экан, бу ўлка одамларини қалб зикри билан таъсирлантира олмаслигини тушунган ва “зикри арра” номли овозли ва таъсирли зикрни бошлаган”⁸³. Хизр (а.с.) мана шундай макон, замон ва мурид ҳолини муштарақликда ҳис этган, оқилона қарор қилган комил муршидларнинг пешвосидир.

Нақшбандия тариқатидаги зикри хуфия Абдухлолиқ Ғиждувоний номлари билан боғлиқ. “Фасл ул-хитоб” деган китобда зикр этилишича, Ҳазрат Хожа Абдухлолиқнинг йўллари тариқатда ҳужжат ҳисобланади. ...Уларга “дил зикри”ни Хизр (а.с.) таълим бергандилар ва улар мазкур сабоққа доимо машғуллик кўргуздилар. Ҳазрат Хизр (а.с.) уларни фарзандликка қабул этиб, уларга: “Ховузга туш ва кўнгилда: “Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ” дегин, дедилар. Хожа шундай қилдилар, бу ишга машғул

⁸³ Қул Хожа Аҳмад Яссавий. – Анқара, 2018. – Б. 108. Хафий (сассиз) зикрни таржиҳ этган тариқатлар силсиласидаги ҳалқа бора-бора ҳазрати Абубакрга уланади. Маълумки, Ҳазрати Пайғамбар Мадинага ҳижрат қилаётиб, ғорда яширинаркан, ҳамроҳи Абубакрнинг қулоғига уч марта зикр талқин этди, бу билан бир қанча маънавий ҳолларни унга ўтказди. Буларнинг бари овозсиз бўлганлиги боис хафий зикр айнан шу ҳодисага асосланади.

Жаҳрий (овозли) зикрни танлаган тариқатлар силсиласи эса ҳазрат Алига боғланади. Нақшбандийликдан ташқари, деярли, барча тариқатлар зикр силсиласида Ҳазрат Алида тугашининг сабаби шудир. Али (р.а.) “Аллоҳни қандай зикр этай?” – дея ҳазрати пайғамбардан сўраганида, у зот тиз чўкишини сўраб, ўзлари калимаи тавҳидни овоз билан уч марта айтдилар ва ундан ҳам айни шу тарзда такрорлашини истадилар. Шу тарзда унга маънавий бир хусусийлик бахш этилди. Жаҳрий зикр шу ҳодисага боғлиқдир (қаранг: Mehmet Demirci. Tasavvuf va tarikatlari. – İstanbul, Damla Yayınevi, 2004. –S. 97).

бўлиб, бундан кўп фойдалар топдилар. Ҳазрат Хожа Абдухлолиқ ўзларининг баъзи китобларида қуйидагиларни ёзибдилар: “Йигирма икки ёшимда уйғоқ қалбларнинг хожаси – Хожа Хизр (а.с.) шайхи раббоний Юсуф Ҳамадоний кўлига топширдилар ва мени тарбият этишга васият этдилар...”⁸⁴.

Хизр (а.с.) зикр пири бўлиш билан бирга баъзи валиларнинг хирқа пири ҳам ҳисобланади. Шайхи акбар Муҳйиддин Арабий шулардан биридир. Бу ҳақда Навоий: “...Ва аларнинг хирқалари нисбати бир восита била Ҳазрат Шайх Абдулқодир Гилоний (қ.с.) га етар. Ва яна бир нисбатлари бир восита била Хизр (а.с.)га етар”⁸⁵, – дея маълумот беради.

Хизр (а.с.) Аллоҳнинг маънавий бир аскарари эканлигини қувватловчи далиллар беҳисоб. Маънавий оламнинг ҳам ўз султони борлиги маълумдир. “Мен Ерда (Одамни) халифа қилмоқчиман” ояти сиррига етишган зотларнинг маънавий вазифа олиши ҳам Хизр (а.с.) номи билан боғланади. “Мифтоҳ ул-қуллуб” муаллифи халифа сайлаш жараёни ҳақида тўхталар экан: “Танланган бир кимсага хилофат сирри берилиши билан жаноби Ҳақ томонидан Хизр (а.с.) га шундай ишорат этилади: Фалоннинг ўғли фалон қулимга хилофат сиррини эҳсон айладим. Бор, хабар бер...” – дейди.

Бу амирни олган Хизр (а.с.) Пайғамбар (с.а.в.)га келиб дейди: Ё Расулуллоҳ, фалон ўғли фалон умматингга хилофат сирри Аллоҳнинг эҳсони бўлди. Бу хусусдаги амрингиз қандай?

Фаҳри олам Расулуллоҳ (с.а.в.) Хизр (а.с.)га яшил тўн ҳадя қилиб:

⁸⁴ Хожа Абдухлолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний / Таржимонлар: Сайфиддин Сайфуллоҳ ва Нодирхон Ҳасан. – Тошкент: Movarounnahr, 2018. – Б. 77.

⁸⁵ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 395.

– Энди бор, бу тўнни у зотга кийдир ва бу ерга олиб келтир”⁸⁶, – дейди. Ҳар замонда қутбларнинг танланиши мана шу тарзда амалга оширилганлиги айтилади. Бу маънавий салтанатда Хизр (а.с.) алоҳида мавқега эга. Катта сиёсат майдонларидаги ботин курашидан хабар берувчи маълумотлар ҳам унинг Аллоҳнинг маънавий бир аскарлари бўлганлигини тасдиқлайди. Унинг мамлакатлар, инсонлар тақдирининг эврилиш жараёнларида бевосита Аллоҳнинг иродасини адо этувчи маънавий султонлардан эканлигига гувоҳ бўламиз. Шайх Нажмиддин Кубронинг мўғуллар истилоси пайтидаги жасорати ҳаммага маълум. Бироқ маноқибда келган ушбу маълумот Хизр (а.с.)нинг мақому вазифасини англашимизга яқиндан ёрдам беради: “...Шунда султон шаҳар дарвозаси олдида келиб, Нажмиддиндан: “Оёғингизни дарвозадан олинг”, деб буюради. Чунки шайхнинг узатилган оёғи шаҳарни душман кўзига кўринмайдиган қилиб қўйган эди. Нажмиддин аввалига кўнмайди, бироқ қараса, мўғул лашкари олдида Хизр келяпти. “Бу не ҳол?” деб сўрайди Шайх Хизрдан. “Бу тақдир ҳукми ва мен Сизни қутқаришга келдим”, деб жавоб беради Хизр. Шундан кейин шайх оёғини йиғиштиради ва Хоразм кўзга кўринадиган бўлади ва душманлар уни эгаллаб, вайрон этадилар...”⁸⁷. Нажмиддин Кубронинг кашфу каромати, султонлар олдидаги илму ҳайбати бугун ҳам тилларда дoston бўладиган ҳолдир. Бироқ унинг Яратганнинг амрини келтирган Солиҳ Қулга таслимияти ҳам таҳсинга сазовордир. Хизр (а.с.) шу қадар кўп жангларда иштирок этганки, хизршунослар агар у батафсил ёзилса, катта бир жиҳод қомуси пайдо бўлар эди, деган қа-

⁸⁶ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 79–83.

⁸⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. – Тошкент. Ғафур Ғулом, 1999. – Б. 184.

рога келишган. Унинг сўнгги жангги эса Дажжол билан бўлиши ҳақида кўпгина китобларда нақл қилинган⁸⁸.

Абдурахмон Жомий ҳазратлари “Нафоҳот”да Хизр (а.с.) ҳақида атрофлича баҳс юритади. Жумладан, Хизр (а.с.) ўргатган дуони давомли ўқиб юрган Иброҳим Таймий ҳазратлари тушида Муҳаммад (с.а.в.)ни кўрганлиги ҳақида тўхталади ва қуйидаги маълумотни келтиради: “Шунда пайғамбаримиздан: “Ё Расулulloҳ, Хизр менга бу ҳадисни сендан эшитганини айтди. Шу ростми?” – дея сўрадим. Буюрдилар: “Хизр рост сўзлабди. У айтган ҳар нарса тўғридир. У ер аҳлининг олимидир. Абдол гуруҳининг раисидир. Аллоҳ аскарларидан бир аскардир”⁸⁹. Демак, Хизр (а.с.) Муҳаммад (с.а.в.) шариатини муҳофаза айловчи ва инсонларни унга даъват этувчи бир аскардир. Шу билан бирга Жомий унинг кўпгина дуоларни пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ўрганганлиги таъкидлаб, Хизр дуо ҳадя этувчидир, дейди. Маълумки, дуо мўмин учун кўрғон саналади. Шундай экан, Хизр (а.с.) гоҳ ночор аҳволда қолган солиҳ бандаларга моддий ёрдамчи бўлса, аксарият қалб ва руҳни поклайдиган амалларни ўргатувчи мураббийдир.

Хизр (а.с.) бадий адабиётда тарихий шахс, бадий образ, рамз сифатида гавдаланади. Халқ дostonларида қаҳрамон туғилишидан то умрининг сўнгигача ҳомийлик қилувчи пир вазифасини бажаради. Ҳикматларда ҳам халқ дostonларидаги каби турли ёшда, мулавлан ҳол ва мақомларда, болалик хотиралари, ёшлик туғёнлари, кексалик мушоҳадалари баёнида ҳам Хизр (а.с.) ёдга олинади. Хизр образининг яна бир хусусияти турли қаҳрамон ва образларни атрофида

⁸⁸ **қаранг:** Hilmi O.F. Hizir aleyhissalam. – Istanbul: Faith yayinevi, 2002. – S. 170.

⁸⁹ Nefahat’ül -Üns Min Hazarat’il – Kudüs», İstanbul, 1981 Huzur yayinevi, S.63.

бирлаштирганлигидир. Масалан, дунёнинг маънавий қўриқчилари: қутб, ғавсул ғиёс, эр, эран, чилтанлар ҳам у билан ёнма-ён устоз мақомида келади:

Ўн саккизда чилтан била шароб ичтим,
Зикрин айтиб, чор зарб уруб, кўксум тештим,
Рўзи қилди, жаннат кириб, ҳурлар қучтим,
Ҳақ Мустафо жамолини кўрдум мано.

Ўн тўққузда етмиш мақом зоҳир бўлди,
Зикрин айтиб, ичу тошим тоҳир бўлди,
Қайда борсам, Хизр бобом ҳозир бўлди,
Ғавс ул-Ғиёс май ичурди, тўйдим мано⁹⁰.

Хизр алоқадор образ, рамзлар: Илёс, Исои Масих, Искандар, оби ҳаёт, қоронғулик⁹¹ кабилар унинг қи-

⁹⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 20.

⁹¹ Барҳаёт дея эътироф этиладиган пайғамбарлар тўртта: Идрис, Исо, Илёс ва Хизр (а.с.)лардир. Аммо халқ тафаккурида қийин вазиятларда ёрдамга келувчи, маънавий ва моддий кўмак берувчилар Хизр ва Илёс (а.с.)лар. Бунга сабаб Хизр ва Илёс (а.с.)ларнинг оби ҳаётни топганда бирга эканликлари, боқий ҳаётга эришганлиги, энг асосийси то қиёматга қадар ер юзида иршод этувчи сифатида тайинланганликларидир. Баъзи манбаларда улар ака-ука деган маълумот ҳам келади. Идрис ва Исо (а.с.)лар эса кўкда.

Оби ҳаёт тафсирларда, тасаввуф луғатларида, мумтоз адабиётда оби ҳайвон, оби бақо, оби жовид, оби жовидон, айнул ҳаёт, оби зиндаги, оби зиндағони, моул бақо, маул ҳаёт, оби Хизр, оби Искандар, суйи Хизр, зулоли зиндағони каби атамалар билан учрайди. У истилоҳий маънода гоҳ маъшуқа дудоғидаги тер, ёшлик, гоҳ севгилининг сўзи ва суҳбати, гоҳида эса авлиёнинг ўгиту нафаси, тариқат шоирлари ижодида эса илми ладун маъносида келади. “Ҳаёт суви қоронғу бир ерда бўлади. Бу ер валийларнинг жисмидир. Ҳаёт суви ўша ерда, инсон бу сувга фақат қоронғуликда етиша олади”, – деган эди Румий ҳазратлари (қаранг: Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – Б. 111). Оби ҳаёт ишқ, муҳаббат чашмасидирки, ундан ичганлар асло фоний бўлмас. Бу султон ул-орифин Аҳмад Яссавий ҳикматида ҳам ўз ифодасини топган:

Ҳаққа ошиқ бўлган қуллар тобти мурод,

ёматгача тирик эканлиги билан боғлиқ. Худди Хизр оби ҳаётни излаганидек ғафлат, зулмат дунёсида машаққат билан илм изланади. Яна шуни таъкидлаш лозимки, баъзи олимлар ҳар замоннинг ўз Хизри бор дейишган. Бунда ўша асрдаги муршиди комил, шайхлар назарда тутилган.

Хизр (а.с.)нинг бошқа бир ўзига хослиги улуг ижодкорлар истеъдоди, шоирлик маҳорати унинг назаркардалигидандир. Ҳатто бахшилар ҳам ўз устозларини эътироф этиш билан бирга шоирлик салоҳиятларини ғойиб бир устозлар билан, айниқса, Хизр (а.с.) билан алоқалантирадилар. 1934 йилда Ҳ.Зарипов томонидан Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган “Мулла Ғойиб” ҳамда фольклоршунос олима З.Хусайнова томонидан Ёрлақаб шоир Бекназар ўғлидан ёзиб олинган “Мулла Ғойиб” дostonларидан ҳам мана шу сюжет ўрин олган: “Мулла Ғойиб икки кўзи ўйдириб жазолангач, қирқ кун Муродбахш тоғидаги бир ғорда бориб ётди. Қирқ кундан кейин устига Ҳазрати Хизр келиб сўради: “Қирқ кундан бери бунда ётибсан Ғойиб, нима кўрдинг?” – деди. Шунда кўрганни Ҳазрати Хизрга айтиб турган экан:

*Ётиб эдим Муродбахш тоғида,
Кўзима қирқ сабри ёрон кўринди.
Бир аҳвалат кўрдим саҳар чоғида,
Муҳаммад Мустафо султон кўринди⁹².*

Мулла Ғойибнинг жазодан сўнг, Муродбахш тоғидаги ғорда қирқ кун ётиши, албатта, арбаин, чилла, яъни маърифат эшикларини очувчи хилватдир.

Хизр, Илёс доим берур оби ҳаёт,
То қиёмат кўрмагайлар ҳаргиз мамот,
Гўр ичинда огоҳ ётар, дўстларимо.
(Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 111).

⁹² Мулла Ғойиб / ЎЗР ФА ЎТАФИ. Инвентарь №1677. – Тошкент, 1934.

Бу хилват даҳри дундан узоқлашиш ва унинг қайғу ҳасратлари билан ёлғиз қолиш эмас. Балки хатою гуноҳларидан тавба, бу ёлғизлик таважжух, яъни Аллоҳга юз буриш, ўзлиги ҳақида мушоҳада юритишдир. Ва Мулла Ғойибнинг хилват маърифати қирқ сабри ёрон, яъни чилтанлар ва Сарвари Коинотни тушида, Хизр (а.с.)ни эса ўнгида кўриб, улуғ мартабага эришуви ҳисобланади. Бахшиларнинг ҳаётига доир мазкур маълумотлар дoston сюжетига ҳам кўчган: “Бироз тилини дўмбира қилиб қўшиқ айтди. Охири ухлаб қолса, туш кўрди. Тушида Хўжаи Хизр “Болам, манглайингга берайинми, танглайингга берайинми?” – деб сўради. “Манглайимда бир отам бор эди, бу ҳам кетди, ёлғиз онам қолди. Берсангиз, бобожон, танглайимга беринг, шу онамни қўшиқ айтиб юпатайин”, – деб тилади. Гапнинг маънисига бола эмасми, унча тушуниб етмади. Бобо: “Майли, болам, тилагингни бердим. Лекин умринг қисқа бўлса ҳам, номинг узун бўлади”, – дея кўздан ғойиб бўлади”⁹³. Албатта, Хўжаи Хизр Аллоҳ изни билан инсонларнинг қадаридан огоҳ этувчи, уларга маънавий қувват бахш этувчи илми ладун соҳибидир.

Буюк ижодкорларимиз истеъдодларини ҳам Хизр билан боғловчи маълумотлар мавжуд. Навоий Саъдий Шерозийнинг маърифат уммонини баҳолашда Хизр (а.с.)ни ёдга олар экан, Хусрав Деҳлавий ҳақидаги маълумотлар билан уни тўлдиради: “Шайхнинг ишорати била Хизр (а.с.) хизматиға етубдур ва андин илтимос қилибдурки, муборак оғзи сувин анинг оғзиға солғай. Хизр (а.с.) дебдурки, бу давлатни Саъдий элтти. Хусрав маҳзун кўнгул била Шайх хизматиға келибдур ва сурати ҳолни арз қилибдур. Шайх ўз оғзи сувин анинг оғзиға солибдур ва анинг баракотидиндурки, тўқсон тўққуз китоб тасниф қи-

⁹³ Оллоназар Олчинбек / ЎЗР ФА ЎТАФИ. Инвентарь №1548. – Қашқадарё, 1988. – Б. 4.

либдур”⁹⁴. Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий каби ижодкорларнинг буюк салоҳияти, тенгсиз истеъдоди Хизр (а.с.)нинг назаркардалиги шарофатидандир.

Қуръонда Аллоҳ томонидан баён қилинган қиссанинг муҳим аҳамият касб этган алоҳида бир жиҳати мураббийнинг исми берилмай, Солиҳ Қул дея аталишидир. Солиҳ Қулнинг исми Хизр эканлигидан саҳиҳ ҳадисларгина хабар беради⁹⁵. Аммо унинг муршидлик рутбасини белгилашда энг қийматли эътироф Аллоҳнинг каломидир. Зеро, Ҳақ йўлчисига берилган улуғ ном ва мартаба Убудият – Қулликдир. Толиб, мурид, солик, ошиқ, ориф, йўлчи, фақр, фоний – буларнинг барини ўзида жамулмам этган мақом айнан Қулликдир. Чин муршидлар аслида Аллоҳнинг солиҳ қулларидир. Мумтоз адабиёт муриднинг ҳол-кечинмалари ифодаси, турли мақомларидаги эътирофлари экан, уларнинг ўзларига энг муносиб кўрган мақоми қуллик бўлган. Ва аксар ижодкорларимиз таҳаллусида Қул сифатлашининг келишиёқ фикримизнинг исботидир. Илк туркий тасаввуф шеърятини асосчиси Қул Хожа Аҳмад Яссавийдан бошланиб, Қул Сулаймон, Қул Гадоий, Қул Убайдий, Қул Ҳазиний ва ҳоказо. Шоҳ шоир Убайдийнинг ҳикматларида қуллик фаҳрининг юқори даражасига гувоҳ бўламиз:

*Чин кўнгул бирла ким этса хожасининг қуллиғин
Бил ким, ул қулнинг қўлиға Қул Убайдий қул бўлур*⁹⁶.

⁹⁴ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 471.

⁹⁵ Динда ўзининг чуқур илми, гўзал сабри билан Мусо (а.с.)ни лол қолдирган, халқ дostonларида алп-қаҳрамоннинг маънавий пири ҳисобланган, халқ инончларида оби ҳаётни ичиб мангуликка дахлдор бўлган Хизрнинг асл исми Балё ибн Малкон ибн Фолиғдир. Баъзи манбаларда унинг исми Илё ибн Илёс дея берилади. У – Нух (а.с.) сулоласидандир. Куняси эса Абул Аббос. Бироқ халқ онгида унинг фақат Хизр, Хидр, Ҳазр кўринишдаги лақаби қолган. Хизр арабча сўз бўлиб, яшил, зангори деган маънони англатади.

⁹⁶ Убайдий. Ҳикматлар. – Тошкент: Movaraunnahr, 2020, – Б. 59.

Инсон ўзининг яратилиш ҳақиқатини қуллигини англашдан бошламоғи керак. Адабиётда ошиқ, ориф каби баланд мақомлар ҳам қул лафзи билан бирикма ҳолида келади: *“Ошиқ қуллар”, “Ориф қуллар”, Муҳиб қуллар”, “Мискин қуллар”* каби.

Ишқ истагил, ишқ истагил, ошиқ бўлғил,
Бу йўлларда нопок юрма, содиқ бўлғил,
Лайли, Мажнун, Ширин, Фарҳод, Вомиқ бўлғил,
Ошиқ қуллар дийдор кўриб, тўяр эрмиш⁹⁷.

Ориф қуллар Ҳақ ёдидин ғофил эрмас,
Ғофил бўлуб, шайтонга мурод бермас,
Бу йўлга киргон киши нелар кўрмас,
Кўрмишини текма ерда дерми бўлуб⁹⁸?

Тасаввуфга бағишланган асарларда бу мақом шундай изоҳланади: *“Қул – Ҳаққа қул бўлгани боис мутлақ озод бандадир. Ҳазрати Пайғамбарнинг юксак мақоми, бани башар соҳиб бўлган маънавий мартабаларнинг энг баланди абдият, яъни қулликдир. Калимаи шаҳодатда “Абдуҳу ва Расулуҳу” дейилади. Бу ифода “Ҳазрати Пайғамбар, аввало, Аллоҳнинг қули, сўнгра расулидир” маъносида келганли боис абдият рисолат ва нубувватдан ҳам олдин келади. Ҳақ таолодан Муҳаммад (с.а.в.)ни “Қул Пайғамбар”ёки “Султон Пайғамбар” бўлиш таклиф қилинганда, ул зот “қул пайғамбар”ликни танлаганди. Чунки Аллоҳга том қул бўлган мосиводан тўла ҳур бўлади. Ҳазрати Пайғамбарнинг шу боис ҳам бир исми Аллоҳнинг қули (Абдуллоҳ)дир”⁹⁹.*

Хулоса сифатида айтиш лозимки:

⁹⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 81.

⁹⁸ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 388.

⁹⁹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul: Marifet yayınları, 1995. – S. 14.

1. Халқ оғзаки ижоди эл ва юртнинг асрий, маънавий тажрибаларини жамулжам этган тенгсиз одоб-ахлоқ тарбиячиси ҳамда комиллик мактабидир. Унда оламларни яратишдан мақсад бўлган комил инсон сиймоси фавқулудда ёрқин ва жонли шаклларда тасвирланган. Узоқ йиллик сафарни бошидан кечирган, Аллоҳнинг лутфи раҳмати, пайғамбару пири комилларнинг ҳиммату мадади ёрдамида нафс қароқчиларини жасорат ила енгган ва мурод-мақсадига етган халқ қаҳрамонлари, бир сўз билан айтганда, Олами Акбар – комил инсонлардир. Улар маънан ҳам, жисмонан ҳам енгилмайдиган зотлар бўлиб, ҳар жиҳатдан халқ учун намуна бўла оладиган қаҳрамонлардир. Бугунги авлод уларни афсонавий қаҳрамон сифатида эмас, риёзат, машаққат ила эришилган баркамоллик, дея баҳо бериши ва ўзи ҳам мана шу етукликка интилиши лозим. Бу мақом қўл етмайдиган орзу, эришиб бўлмайдиган бир ҳақиқат эмаслигини, балки Аллоҳнинг ҳар бандасида нафс тарбия этилиши, қалб софланиши натижасида қўлга киритилиши ғоят мумкин бўлган маънавий-ахлоқий мақом эканлигини англамоқ керак. Уларни авлоднинг идеал қаҳрамонига айлантириш, ҳар бир хатти-ҳаракатида уларга ўхшашга интилиш, уларга нисбатан дилларда муҳаббат уйғотиш учун бу қаҳрамонларни мифлар, культлар, турли “изм”лар афсонасига бурканган “ўзга олам” одами осмонидан Заминга тушириш шарт. Нафс тарбияси мактабида Аллоҳнинг марҳамати, пирлар ҳиммати билан ҳар мўмин банда Алп – Валийга айланиши мумкин. Миллат ёшлари қалбида нафс билан мужоҳадага кўникма пайдо қилиш керакки, бунда ҳақиқий илоҳий моҳиятни чуқур ҳис қилмоқ учун оғзаки ижод қаҳрамонлари энг муносиб шахсиятлардир.

2. Чинакам ижодкор Адабиёт майдонидагина эмас, билъакс жамият, сиёсат, умуман, инсоният тарихида

қалбларни фатҳ этган энг буюк мужоҳид, миллат, халқнинг енгилмас куч эканлигини барқарорлаштирувчи маънавият ва маърифат султониدير. Бу борада ижодкор халқнинг тимсоли бўлган бахши, қисса-хонлар шахсияти ибрат намунаси саналади. Бугун шоирлик даъвосидаги ҳар бир киши бахшилар ҳаёти, шахсияти, таҳсил мактаблари билан яқиндан танишиши лозим. Уларнинг устозларидан олган сабоқлари, ўзаро муносабатидаги одобу арконларни алоҳида тадқиқ этиш ёш авлод тарбиясида ҳам маърифатга йўл очишига шубҳа йўқ.

3. Халқ алпларининг ошиқлик йўлидаги тавбаю тазарру, сабру қаноат, таваккули ризо ҳоллари эпик оламда тариқат муриднинг ҳолу мақомларига ойна тутгандек гўё. Ҳатто айтиш мумкинки, Ҳақ йўлидаги муриднинг ботиний ҳассосияти, кўнгил мушоҳадалари, руҳоний робитаси алплар сафарида реал воқеаликка айланиб, ўта жонли таассурот пайдо қилади. Оғзаки ижоднинг турли жанрларида ҳомийлик қилувчи пирларнинг тариқат мактабининг энг йирик вакиллари, иршод мақомига эришган комил муршидлар эканлиги фикримизни янада қувватлайди.

4. Тасаввуфдаги ҳар бир масала, одобу аркон, ҳолу мақом Қуръон ва Ҳадисга асосланган. Мужоҳада ва риёзат орқали эришиладиган руҳий поклик, Яратганга яқинлик муршидсиз амалга ошмас экан, илоҳий сирларни англаш, раббоний ҳақиқатларга етишишда муршид образининг тамсилчиси Каҳф сурасида Мусо (а.с.)га устоз мақомида бўлган Солиҳ Кул – Хизр (а.с.)дир. Қиёматга қадар барҳаёт, дея эътироф этилган пайғамбарлар қаторида бўлиши инсониятнинг маънавий карвонида уни доимий руҳоний йўлбошчига айлантирди. Комилликка интилиш бошлангандан то бугунгача валоятга ошиқ бандалар учун Хизр билан кўришиш бир орзу бўлган. Хоҳ ўнгда, хоҳ тушда бўлсин бир бор учрашишнинг ҳам файзи

баракотидан кўп умидвор бўлишган. Хизрнинг иршодига эришиш, унинг суҳбат ва тарбиясини олиш буюк мақомлардан саналганки, халқ достонларида, тазкира ва маноқибларда бу алоҳида таъкидланади. Шу боис у маънавий-ахлоқий тарбияда асосий мураббий сифатида намоён бўлади.

5. Воситасиз, тўғридан-тўғри Ҳақдан келадиган илмнинг Хизр (а.с.)га ато этилиши зоҳирий илмлар билан бирга ботин маърифати ҳам борлигига ишорат этди. Ва қалб покланиши билан қўлга киритиладиган ушбу ладуний илм хосларнинг мақсади-га айланди. Натижада, маълум дастур, қўлланмага эга тариқат мактаблари пайдо бўлди. Пир эшигида юриб, ҳосил қилинадиган бу мартаба Аллоҳга қурбатдир. Илму ладун моҳияти, уни ишташ ва маърифат соҳибларини излаш, муршидга том таслимият этиш ва уларнинг ҳиммати билан Аллоҳнинг Солиҳ Қулига айланиш ҳам бевосита Хизр (а.с.) номи билан боғлиқ. Шунингдек, комил муршидлардаги ғайбий илм Аллоҳнинг маърифат уммонидан томчи эканлиги ҳар доим мурид хотирида туриши керак. Бу шарт ҳам мазкур қиссанинг ибратли жиҳатларидан бири. Зеро, ҳақиқий мураббий Аллоҳ таолодир.

6. Хизр (а.с.) миллати, эътиқодидан қатъи назар, деярли, бутун башариятнинг тарбиячисига, чорасиз ҳоллардаги мададкорига айланган. Маълумки, турли дин ва илоҳий таълимотларда Хизр (а.с.) образига кенг эътибор берилиб, шу орқали ҳар хил фикр-қарашлар илгари сурилган. Лекин улар орасида ғайриисломий тушунчалар мавжудлигини ҳам унутмаслик зарур. Шунинг учун мусулмон оламида Хизр (а.с.)га муносабат Қуръони карим ва Ҳадиси шариф асосида шаклланиб тараққий топгандир. Бу тадқиқотда ана шу масалага алоҳида диққат қилинди. Инсон ҳамиша машаққатли тириклик имтиҳонида ўзига раҳнамо излаган. Ва меҳрибон Аллоҳ томонидан маънавий ва

моддий кўмакчилар ҳар замонда юборилган. Бу эса одамзоднинг руҳоний ҳамда жисмоний тарбиясида муҳим аҳамият касб этувчи абадий ҳамроҳ қаҳрамон сиймоларни дунёга келтирди. Шундагина фоний дунё саргардонлигида ҳазин қалбларнинг сайри осонроқ, самаралироқ ва энг муҳими ҳузурли ҳамда гўзалроқ бўлган. Абадий ҳаётга эришган Хизр (а.с.) эса тўғри йўлларга етакловчи мангу ҳамроҳ сиймоларнинг энг машҳури, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги руҳоний раҳнамоларни бирлаштирувчи бош ҳалқалардан биридир.

ҲАЁТИЙ-ТАСАВВУФИЙ МОҲИЯТ ВА ОБРАЗ ТАКОМИЛИ

МУРШИД ВА МУРИД ОБРАЗНИНГ ҒОЯВИЙ- БАДИЙ АСОСЛАРИ

Маънавий-ахлоқий тарбия мактаблари орасида тасаввуф ва тариқатлар алоҳида нуфузга эга. Улардан кўзланган асосий мақсад комил инсонни тарбиялаб вояга етказиш, яъни “Аллоҳга худди Уни кўриб тургандек, агар сен Уни кўрмасанг, У сени кўриб тургандек ибодат қилиш”¹⁰⁰, яъни эҳсон мартабасига ноил

¹⁰⁰Тасаввуфдаги Эҳсон мақоми ва илм олиш одоби, шунингдек, шариат ва тариқат мақомларини белгилашдаги асос қуйидаги ҳадисдан маълум бўлади. Абдуллоҳ ибн Умар ибн Хаттоб “Отам Умар ибн Хаттоб менга ушбу ҳадисни айтган”, дея ривоят қилади: “Бир куни биз Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг хузурларида эдик. Бирдан устимизда оппоқ кийимли, сочлари қоп-қора одам пайдо бўлди. Унда сафарнинг асари кўринмас эди. Уни бирортамиз танимас ҳам эдик. У келиб “Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг тўғриларига ўтирди. Икки тиззасини у зотнинг тиззаларига тиради. Икки кафтини сонлари устига қўйди ва: “Эй Муҳаммад, менга Ислому ҳақида хабар бер”, – деди. Расулуллоҳ (с.а.в.): “Ислому – “Лаа илааҳа Иллаллоҳу Муҳаммадур Расулуллоҳ”, деб шаҳодат келтирмоғинг; намозни тўқис адо этмоғинг; закот бермоғинг; рамазон рўзасини тутмоғинг; агар йўлга қодир бўлсанг, Байтни ҳаж қилмоғинг”, – дедилар. “Тўғри айтдинг”, – деди у. Биз ундан ажабландик: ўзи сўрайди, ўзи тасдиқлайди. “Менга Иймон ҳақида хабар бер”, – деди. Ул зот (с.а.в.): “Аллоҳга, Унинг фаришталарига, китобларига, набийларига ва охират кунига иймон келтирмоғинг”, – дедилар. “Тўғри айтдинг”, – деб тасдиқлади ва: “Менга Эҳсон ҳақида хабар бер”, – деди. Ул зот (с.а.в.): “Аллоҳга худди Уни кўриб тургандек, агар сен Уни кўрмасанг, У сени кўриб тургандек ибодат қилмоғинг”, – дедилар. ...Сўнг у ғойиб бўлди. Ул зот (с.а.в.) менга: “Эй Умар, сўровчи кимлигини билдингми?” – дедилар. “Аллоҳ ва Унинг Расули билувчирик”, – дедим. Ул зот (с.а.в.): “Албатта, у Жаброилдир. Сизларга динларингиздан таълим бергани келибди”, – дедилар (Қаранг: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам”. Таржимон: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тошкент. “Sharq”, 2011, 122-бет). Кўриниб турибдики, Аллоҳнинг элчиси тиззама-тиз-

бўлган Ҳақнинг содиқ қуллари сафини кенгайтириш. Бу мақом-мартабага эришиш йўли оғир ва машаққатли. Уни ифода этишда эса бадий адабиётнинг имконияти ниҳоятда кенг. Тасаввуфнинг бадий адабиёт билан теран боғланишига бош сабаб ҳам мана шудир. Айрим бадий асарларнинг сўфиёна адабиёт ёхуд ирфоний шеърият намуналари, дея аталиши ҳам ана шундандир. Хуллас, Шарқда тасаввуфни адабиётсиз, бадий ижодни тасаввуфсиз тасаввур этиб бўлмаслиги ўрта асрларданоқ эътироф этилган эди. Умум-башарий етуклик ҳақида баҳс юритилганда, тасаввуф ҳам ҳеч қачон четда қолмаган ва у: сулук илми, ҳол илми, руҳ илми, қалб илми, ботин илми, мукошафа илми, муомала илми, охират илми, ахлоқ илми, илм ул-амал, одоб илми, фикҳи виждоний, ладуний илм каби номлар билан аталган. Мазкур номларнинг ўзиёқ тасаввуфнинг адабиёт билан нақадар уйғун ҳодиса эканлигига шубҳа қолдирмайди. Зеро, Пири Туркистон Хожа Аҳмад Яссавий “Тариқатнинг бори кулли адаб”, дея таъкидласа, Ҳазрат Алишер Навоий:

*Бордир инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф¹⁰¹,*

за ўтириб англатган Эҳсон одамнинг қалби билан боғлиқ, кўнгил ила амалга ошадиган ҳодисадир. Бу кўнгил соҳиблари истаган мақомдир. Яъни, тариқат аҳли зоҳир амалларининг ҳар бирини қалби билан ҳам адо этишга ҳаракат қилган. Вужудини сув билан тозаларкан, Аллоҳдан ғайрини чиқариб ташлаш ила қалбини ҳам поклаган. Кўзини зинодан асраб экан, кўнглини ҳам нопок ўйлардан халос этишга ҳаракат қилган. Унинг зақоти нафақат моли, балки жони билан бўлган ва ҳоказо. Шу боис улар аҳли диллар саналган. Бошқа илмлардан фарқли ўлароқ уларнинг маърифати вужуд покляниши, руҳга тегишли ҳикмат ҳисобланади. У фақат устоз билан тиззама-тизза ўтириб, унинг кўксидан чиққан ирфон нури файзу баракоти сифатида муриднинг қалбига оқиб тушади. Бу келиб-келиб ёхуд ғойибдан ўрганиладиган илм эмас, балки пир эшигида йилларча қолиб, кўнгиллардан кўнгилларга оқиб ўтадиган ғайбий илмдир.

¹⁰¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 6-том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.

дея, инсоннинг шарифлиги унинг комил ахлоқида эканлигига урғу берган эди. Зеро, илми ҳол, илми ахлоқ деб ҳам аталган тасаввуфнинг тарғиботи, хусусан, ботин оламини ёритишда адабиётнинг хизмати беқиёс бўлган.

Бошқа таълимотлар сингари тасаввуфнинг ҳам асосий манбаси, тариқат мактаблари ва мураббий толиблари мавжуд¹⁰². Руҳий тарбиянинг амалий жа-

¹⁰² Алишер Навоий “Насойим” тазкирасида қуйидаги қимматли маълумотларни келтиради: “Ва Шайх ул-ислом дебдурки, Зуннун ул киши эмаски, они каромат била ситойиш қилғайлар ва мақомот била оройиш бергайларким, мақому ҳол онинг илгида суҳра эрди ва дармонда. Вақтнинг имоми ва рўзгорнинг яғонаси ва бу тоифанинг бошидур ва барчанинг нисбати ва изофати ангадур. Аввал кишиким, ишоратни иборатқа келтурди ва бу тарийқдин сўз айтти, ул эрди. Чун яна бу табақада Жунайид қ.с. пайдо бўлди. Бу илмга тартиб бериб, баст қилиб, кутуб битиди. Чун Шиблий қ.с. ароға кирди. Бу илмни минбар устига айтиб, ошкоро қилди. Жунайид сўзидурким, биз бу асрорни ёшурун уйларда ва сардобаларда маҳрамларга айтур эрдик. Шиблий минбар устига айтиб, элга ошкор қилди” (Қаранг: Ўша асар. 28-бет). Дарҳақиқат, руҳ ҳаётига сафар Одам а.снинг ТАВБАсидан бошланди. Аммо VIII асрда ислом дини асосида илм сифатида мукаммал бир ҳолга келган тасаввуф, асосан, суҳбатларда файзу футуҳ олиш билан ҳар бир руҳнинг ўз асрори сифатида қалбларга нақшланди. Хонақоҳ, масжид, маълум доиралардагина кўнгиллардан кўнгилларга кўчди. Бироқ Навоий таъкидлаганидек, Жунайид Боғдодий, Зуннун Мисрий, Шиблий каби валийлар ҳол тили ила аҳли маърифатга ошкор қилди ҳамда расман муридлар қабул қилинди. Таниқли тасаввуфшунос Н.Комилов эса тасаввуф тарихи ҳақида тўхталиб шундай дейди: “XI–XII асрлар тасаввуф мактаблари, силсилаларининг таркиб топиш даври. Бунда Миср, Бағдод, Басра, Бухоро, Нишопур, Термиз, Балх шаҳарлари муҳим роль ўйнаган. Натижада, Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топган. XIII–XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида маҳсулдор бир даврдир. Бу даврга келиб, тасаввуф ҳам назарий-илмий нуқтаи назардан, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтаи назаридан ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Тасаввуф адабиётининг гуллаши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса, Муҳйиддин Ибнал Арабий, Яхъё Сухравардий, Нажмиддин Кубро сингари мутафаккир шайхлар, Фаридиддин Аттор, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Ру-

раёни ҳисобланмиш тариқат илмининг таянч манбаси – Қуръони карим ва Ҳадиси Шарифдир. Бу икки муқаддас манба Ҳақ йўловчиларининг гўзал ахлоқ ва маърифат соҳиби бўлишига тўла кафолат беради. Қўшимча манбалар эса турли тилларда яратилган таълимий характердаги ирфоний-тарбиявий адабиёт эканлиги шубҳасиз. Яссавия тариқати вакиллари-нинг ҳикматлар ва илоҳийларни ўқиши, мавлавия издошларининг румийхонликлари, нақшбандия муридларининг Баҳоуддин Нақшбанд рубоийларини зикр этишлари нафс риёзати ва тарбияси учун муҳим аҳамият касб этган. Зеро, улар ижодининг ҳам бош асоси Қуръон ва ҳадислар эди. Хожа Аҳмад Яссавий ушбу ҳақиқатни шундай шарҳлаган:

*Манинг ҳикматларим кони ҳадисдур,
Киши бўй элтмаса, ул мултамасдур.
Манинг ҳикматларим оламда султон,
Ўқуб-уқсанг, ҳама маънийи Қуръон¹⁰³.*

Орифларнинг сўзи Аллоҳнинг каломидан илҳомланиб яратилган ҳикмат ва ибрат намуналаридир. Дарҳақиқат, илоҳий билимларни эгалламасдан инсон ўзини таний олмайди. Илоҳиётдан маҳрум бўлган руҳлар хаста. Илоҳий тушунчаларсиз башарий ҳислар завқсиз ва ўликдир. Инсоннинг илоҳий ҳисларга ҳамиша орзумандлиги ва унга асирлиги ана шундандир. Муршидлар бунини чуқур англаган ва муридига тутқазадиган “нажот арқони” Қуръони карим бўлган. Зеро, Аллоҳ таолонинг ҳам шундай таъкиди бор: “...Барчаларингиз Аллоҳнинг арқонига (Қуръ-

мий каби улуғ сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайттирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар” (қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1999. – Б. 13).

¹⁰³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 246.

онга) боғланингиз ва бўлинмангиз (Оли Имрон: 3/103)”. Навоийшунос И.Ҳаққул ҳам тадқиқотларидан бирида шундай дейди: “Буюк даҳолар, алломалар барча асрларда ҳам башарият қайғуларига малҳам сўзни ахтарганлар. Шоҳу гадонинг онг ва юрак хасталикларини баб-баробар тузатадиган жонбахш сўзлар, афсуски, ғоятда сийрак яралган. Навоийнинг бу тўғрида ўйламаслиги мумкин эмасди. Мана, шу йўналишдаги бир фикр:

*Олам ичра гар гадо, гар шоҳ эрур,
Не дарди, ул кўнгли аро ҳамроҳ эрур.
Қуръонни тиловат этсин ар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво Каломуллоҳ эрур.*

Эл кўнглига Каломуллоҳ даво бўлмоғига Навоий шубҳаланмаган”¹⁰⁴. Дарҳақиқат, қалб хасталикларининг давоси учун мазкур китобларга, айниқса, бугун эҳтиёж катта. Шу боис мақсади одоб-ахлоқ ҳисобланган тасаввуфни мумтоз адабиётдан, адабиётни эса исломдан айро тушуниш ва шарҳлашга чек қўйиш керак. Тариқат аҳлининг аксарияти балоғат ва фасоҳат илмининг нуктадонлари эканлиги баробарида ўзлари ҳам ижодкор бўлганликлари фикримизни тўла қувватлайди¹⁰⁵. Ирфоний тарбия йўлчилигида

¹⁰⁴ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б. 126.

¹⁰⁵ Тасаввуф тарихидан маълумки, тариқат илмий-амалий жиҳатдан жуда пухта ўрганилган ва ўзининг мукаммал дастурига эга бўлган таълимот. Комил муршидларнинг яна бир улкан хизмати эса руҳ саёҳати манзараларини лириканинг турли жанрларида маҳорат билан янаям таъсирлироқ бадий ифода этишганидир. Илмда тўғри таъкидланганидек: “Туркий халқлар тарихида юксак маънавий нуфузга эришган ва тафаккурнинг беҳад кенг сарҳадларини эгаллаган буюк зотлар беҳисобдир. Лекин айнан Ҳожа Аҳмад Яссавийга ўхшаб асрлар мобайнида туркий қавмлар ва элатлар руҳоний ҳаётига раҳнамолик қилган, то шу кунга қадар тасаввуф, адабиёт, маданият, маънавият, ҳатто сиёсат жабҳасида ҳам таъсирини ўтказиб

кечган ҳолларнинг рангин эврилишлари, мақомлардаги собит фикру иқдорлар акс этган бадий асарларни теран тадқиқ ва таҳлил этиш учун тасаввуфнинг назарий-амалий дастурини пухта ўрганмоқ, шунингдек, муршид ва мурид шахсияти билан ҳам

келган сиймолар бармоқ билан санарли. Дунёда улуг бир туйғу бор. Бу – Ваҳдат, яъни Бирлик туйғуси. Бир маслак, эътиқод ва дунёқараш атрофида неча минглаб кишиларни бирлаштириш ва эзгу амалларга сафарбар айлаш учун, энг аввало, ана шу туйғуни камолга етказмоқ зарурдир. Аҳмад Яссавий ҳам тариқат асосчиси, ҳам ижодкор, ҳам муршиди комил ўлароқ худди мана шу мураккаб вазифани тўла-тўкис амалга оширишга эришолганди” (қаранг: Иброҳим Ҳаққул. Ижод иқлими. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.113, 115). Албатта, илк туркий дoston “Кутадғу билиг” ва “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарларида ҳам комил инсон, айниқса тасаввуфнинг зухд даври ғоялари акс этган. Бироқ ҳақиқий туркий сўфиёна адабиёт яссавийшуносликда таъкидланганидек, Ҳожа Аҳмад Яссавийдан бошланди. Нафақат Яссавий издошлари, балки ундан кейинги мумтоз адабиётимиз тасаввуфдан, деярли, узоклашмаган. Шу боис заминимиздаги мадраса таълимига эътибор қаратсак, яна бир бор тасаввуфнинг адабиёт билан узвий боғлиқлигига гувоҳ бўламиз. Диний билимларга бўлган эътибор фақат Қуръон, тафсир ва ҳадислардан иборат бўлмай, балки тариқат пирларининг мақомотлари, кўплаб ижодкорларимиз асарлари ҳам мадрасалар ўқув дарслигига киритилганлиги ҳақидаги маълумотларга дуч келамиз. Мадраса таълими ҳақида тадқиқотлар олиб борган М.Турсунова бу ҳақда шундай дейди: “Шарқда кенг тарқалган мақомотлар муҳим таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга асарлар бўлиб, неча асрлардан буён ёшларни тарбиялашда муҳим дарслик вазифасини бажарган. Мақомотлардаги ибратбахш ривоятлар, таъсирли байтлар, тариқат пирларининг ибратли сўзлари бебаҳо хазина ҳисобланган. Қўқонлик олим Пўлатжон Қаюмий қўлёзмалари орасида “Эски усул мактабларида ўқиш китоблари тўғрисида” номли эсдаликлари ҳам мавжуд бўлиб, олим эски мактабда ўқитиш усуллари ҳақида қисқача маълумот беради: “Юқори синфларга кўтарилгач, ... шикаста хатли Мирзо Абдулқодир Бедилнинг девони ўқитилур эди. Бундан кейин “Девони Фоний” Мавлоно Алишер ўқилур эди. Хат машқ этиш 14 ёшлардан “Чор китоб”, “Мантиқ ут-тайр”, Бедил ўқиш ила бўлиб, соат 12 дан кейин хат машқи бошланар эди” (қаранг: Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт ўқитиш усуллари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – Б. 24, 28).

яхши таниш бўлмоқ шарт. Машойихлар бежиз: “Тасаввуф яшалади ва яшаш жараёнида ўрганилади”, – дейишмаган. Демак, тасаввуф назарий билимлардангина иборат бўлмай, балки унинг амалий талаблари ҳам бўлиб, улар бевосита устоз раҳбарлигида амалга оширилган. Шу ўринда савол туғилади: бошқа устозлардан муршиди комилнинг, ўзга толиблардан муриди содиқнинг фарқлари қандай? Бунинг жавоби бир жиҳатдан, нафақат тасаввуф таълимоти, балки ўзбек мумтоз адабиётимизни ҳам чуқурроқ англашга рағбатлантирса, иккинчи жиҳатдан, ёш авлод тарбиясига ҳам яқиндан ёрдам беради.

Маълумки, таълим-тарбияда устоз ва шогирд, муаллим ва издош муносабати ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Албатта, бу муносабат бугун ҳам ўзгармаган. Мурид арабча “ирода” сўзидан олинган бўлиб, хоҳиш, истак, қасд қилмоқ демакдир. Кубравия тариқатининг атоқли вакили Нажмиддин Доя бу ҳақда батафсил тўхталар экан, шундай маълумотни келтиради: “Билгилки, Ирода буюк бир давлат, барча саодатларнинг илдизи. Ирода башарий сифатлардан эмас, балки илоҳий сифат нури эрур. Шайх Абул Ҳасан Харақоний шундай дейди: “Унинг иродаси бизнинг иродамиздир”¹⁰⁶. Демак, ирода сўзидан келиб чиққан мурид калимаси, аввало, Аллоҳ сифатига ишорат қилади. Халқнинг “Аллоҳнинг иродаси” ибораси ҳам шу маънодадир. Навоий ҳазратлари ҳам Аллоҳнинг ушбу сифатига алоҳида эътибор қаратиб, “Сирож ул-муслимин” асарида ёзади:

*Ким ул секкиз эрур Ҳақнинг сифоти
Ки, боридин муназзаҳ қилди зоти.*

*Эрур Ҳайю Алиму яна Қодир,
Муриду ҳам Самиъ ўлдиву Нозир.*

¹⁰⁶ Najmiddin-i Daye. Sufilerin seyri. –Istanbul: İlk harf, 2013. – S. 226.

*Такаллум васфиға дағи мувофиқ,
Яна ибод афъолиға Холиқ*¹⁰⁷.

Аллоҳнинг Мурид сифатидан пайдо бўлган сайру сулукдаги мурид эса том маънода муршидга ирода-сини таслим этган солиқдир. “Насойим”да ўқиймиз: “Диноварийдан сўрадилар: “Мурид кимдур ва анинг сифати недур?” Бу оятни ўқидиким: “То уларга кенг ер торлик қилиб қолгунча ва диллари сиқилиб, Аллоҳнинг фақат ўзига тавба қилиш билангина қутулиш мумкин эканликларини билгунларича...”¹⁰⁸. Дарҳақиқат, муридлик моҳиятини англатувчи энг мукаммал таърифлардан бири шудир. Агарчи дунё бойликлари оёқларинг остида бўлса ҳам, соғлиқ, бойлик, мансаб, маҳбуба ва ҳатто фарзанд неъматига эришсанг-да, илоҳий олам билан риштанг бўлмаса, хотиржамлик ва ҳузурни топмай, ички бир қўрқувдан халос бўлолмайсан. Завқи салимни ҳис қилолмай ҳақиқий озодликка етишолмайсан. Зеро, чин хурлик фақат Аллоҳга фано бўлмоқликдадир. Содиқ мурид Аллоҳнинг ирода сифатини тажалли этади. Муршиднинг вазифаси ўтар дунё ташвишлари учун эгилиб, букилмайдиган Ирода соҳиби – бутун шахсиятни дунёга келтириш.

Ҳусайн Воиз Кошифий ҳам: “Агар “мурид” сўзининг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айти, муриднинг луғавий маъноси истовчи, хоҳловчи демак. Зеро, ботинда хоҳиш бўлмаса, зоҳирда ҳеч бир амал кўзга ташланмагай. Ва тариқат тилида “мурид” деб нафснинг барча мурод(истак)ларидан қутулган одамга айтадилар. Бундай одамнинг пирнинг хоҳишидан ўзга хоҳиши бўлмайди”¹⁰⁹, – дейди.

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. МАТ. 16-том. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 277.

¹⁰⁸ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 114.

¹⁰⁹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 36.

Мурид нафс тарбиясида бир натижага эришмагунча, муршидига эҳтиёжманд бўлиб қолаверади. Таъкидлаш жоизки, муриддаги бу таслимият ўзга тобеликлардан тубдан фарқ қилади, бу муршиднинг сўзига, амалига шунчаки қарамлик ёхуд муқаллидлик эмас. Балки мурид ҳол завқларини туйган, тил иқрорини дил иқрорига айлантираётган тийнати равшан шахсиятдир. Таъкидлаш жоизки, тасаввуфда баъзи калима ва истилоҳларнинг зоҳирий маъноси бир қадар ваҳимали эшитилади. Шу боис ирода масаласида нафақат ғарб шарқшунослари, балки шарқ тасаввуфшуносларида ҳам чалғишлар, ўринсиз баҳс-мунозаралар пайдо бўлган. Ва билиб-билмай ёхуд атайлаб тасаввуф ҳақида нотўғри хулосаларга келинган.

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан фарқи, унга жузъий ирода берилганидир. Маълум маънода унинг ихтиёр, танлаш ҳуқуқи бор. Инсоннинг ҳидоятга қадам қўйиши ёхуд залолатга ботиши унинг бевосита ирода синови билан боғлиқ. Чунки ҳаётнинг ҳар қандай синовида инсоннинг шахсиятини белгиловчи Ирода, маълум маънода, инсоннинг “мен” лигидир. Бировга уни топшириш аслида ўзликдан кечиш. Чин муршид эса сайру сулук орқали мурид иродасини ислоҳ этади, тоблайди. Натижада Ҳаққа суяниб ҳар қандай ҳақсизликларга қарши тура оладиган янги ва эркин маънавий “мен” дунёга келади. Шу маънода муршидлик масъулияти жуда оғир бўлган. Муршид танлашда адашиш мурид учун ҳалокат саналганлиги боис танловда жуда эҳтиёт бўлиш кераклиги қайта-қайта таъкидланган. Муршид турли фитна, ихтилофларга сабабчи бўлмаслиги, мурид ҳам таълим жараёнида ислом одоб-арконидан асло йироқлашмаслиги лозим. Ҳадисшуносликдаги ровийлар санади каби муршидларнинг ҳам тўрт халифа орқали Муҳаммад (с.а.в.)га бориб уланадиган узилмас силсиласи бор. Халифалик мартабасига етишмаган ва

ушбу занжирга нисбат берилмаганлар тариқатда комил муршид, дея тан олинмаган.

Ўтмишда устоз, шайх, пир, бир сўз билан айтганда, муршид деб аталган зотларнинг мавқеи ҳақиқатда жуда баланд бўлган. Зеро, **Муршид** истилоҳи Аллоҳ таолонинг асмоъул хуснасидан бўлмиш **Ар-Рашид**, яъни иршод этувчи, тўғри йўлга бошловчи лафзидан пайдо бўлган. Демак, башарият учун илк ҳақиқий мураббий зот Аллоҳдир¹¹⁰. Шу маънода Яратган раҳмати ва назаридан умидворлик, икром ва лутфидан баҳрамандлик иштиёқи барча шарқ ижодкорлари учун муштарак ҳолатдир. Жумладан, Аҳмад Яссавий ҳазратлари ҳам ҳикматларидан бирида шундай деган эди:

*Субҳон Изим бандасиға лутф айласа -
Ичи қуёб, таши ёниб, бирён бўлур.
Пир этогин тутиб толиб йўлга қирса,
Ҳақни излаб икки қўзи гирён бўлур*¹¹¹.

Шубҳасиз, Аллоҳ бандаларига лутф айлагачгина, уларда ўзликни таниш майли уйғонади. Тариқат илмига Аллоҳ лутфи ва муриднинг риёзати муштараклигида йўл очилади. Ҳақ таоло бундай талабгор қулларини илоҳий китоблар, пайғамбарлар, авлиё

¹¹⁰ Дарҳақиқат, бани башарнинг саодати Аллоҳнинг марҳаматисиз бўлмайди. Нажмиддин Доя “Мирсоуд ул – ибод” асарида бу ҳақиқатни қуйидагича далиллайди: “... ҳидоятнинг бошланғичида на пайғамбарга, на шайхга эҳтиёж бор, бу фақат иноят назарининг таъсири ила қалблар заминига тушган уруғдир. Ҳазратимиз (с.а.в.) қўлидан келгунига қадар бу уруғни Абу Толиб қалбига ташлашга ҳаракат қилди. Аммо Аллоҳ унишни имконсиз қилди. Унга бундай дедилар: “Эй Муҳаммад, аниқки, сиз ўзингиз суйган кишиларни ҳидоят қила олмассиз, лекин Аллоҳ ўзи истаган кишиларни ҳидоят этар (Қасас: 28/56-оят)” (*Қаранг: Najmiddin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul: İlk harf, 2013. – S. 210*).

¹¹¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 74.

ва раббоний олимлари воситасида тарбияланишига имкон берган. Бу ҳақда Абдулқодир Гилоний ҳазратлари шундай дейди: “Рухлар “Мийсоқ” кунини унутдилар. Фақат Раҳмон, борлиқнинг раҳмат манбаи (бўлган Аллоҳ) уларга раҳмат қилди. Шу сабабли самовий китоблар юборди. Улар (инсонлар)га аслий Ватанни хотирлатмоқ истади. Бунга шу ояти карима ишора қилмоқда: “...Уларга Аллоҳнинг неъматини эслатгин... (Иброҳим: 14/5)”. Яъни руҳлар ила содир бўлган висол кунларини эслат дейилмоқда”¹¹². Олами арвоҳда тавҳидни қабул этган Рух, бу дунёда ҳам ўша иқрорини унутмаслиги керак. Ирфоний адабиётнинг асосий бир мавзуси бўлган мазкур масала хусусида “Девони ҳикмат”да шундай дейилади:

*Ул “аласту би-Роббикум” айди Худо,
“Қолу бало” дебон қуллар қилди садо,
Йиғлаб келдук эшикинга жумла гадо,
Лутф айласанг юз минг осий хандон эрур.*¹¹³

Адабиётнинг асосий ғояси бўлган Инсонни ўзига танитиш ва камолга етказиш тасаввуфда “Аласту бироббикум?” – “Мен сизнинг Роббингиз эмасманми?” хитоби ва унга жавобан келгусида яратилажак бандалар руҳларининг “Қолу бало” – “Ҳа, Сен бизнинг Роббимизсан” тарзида кечган “Аласт базми”ни ёдга олиш билан бошланади. Ушбу ваъдалашиш куни – “Ал-Мийсоқ” аталиб, унда Одам (а.с.) зурриётидан то қиёматга қадар дунёга келувчи бандалар руҳининг Яратгани билан аҳдлашуви содир бўлгандир. Бироқ инсон калимаси арабча “нисён” – “унутиш” сўзидан олинганлиги маълум. Алишер Навоий ҳам ғазалларидан бирида бунини алоҳида таъкидлайди:

¹¹² Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. Тошкент. Мо-вароуннахр, 2005, 40-бет.

¹¹³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 70.

*Чу дерлар инсонни муштақ ўлди нисёндин,
Ўзини аҳдин унутмоқ этар далолат анга.*

Биров амонатини асрай олмас, арчи эрур
Худой амонатини асрамоқ ҳаволат анга¹¹⁴.

Дарҳақиқат, инсон ўз аҳдини унутувчидир. Бироқ комил бир муршид таъсирида “Ал-Мийсоқ”, яъни руҳоний аҳдлашув ҳар доим хотирда турганлиги боис ботин илми соҳиблари муриднинг муршидга қўл беришини *Иккинчи аҳдлашув, муршидни эса Аҳд отаси* дейишган. Адабиётимизда ҳам “аласт”, “базми аласт”, “бало базми”, “қолу бало” ҳодисаси билан боғлиқ образли ифода пайдо бўлган:

*Кудсилар “Қолу бало”да хаста кўнглум лавҳидин,
Ой юзунгунг меҳридин ўзгони зойил қилдилар*¹¹⁵,–

дея, Атоий ҳазратлари “кўнгил Аллоҳнинг уйи” эканлигини “Бало базми”даги аҳди билан боғлаб ўта таъсирли манзара пайдо қилган. Муршид анбиёлар вориси, илоҳий раҳмат эшигидир. Ҳақ йўлчилари таъкидлаганидек, комил бир муршиднинг муридга иршоди аслида “Аласт” иқрорини хотирламак эрур. Тарбия ва завқ орқали мурид бу мақомга кўтарилади. “Шариат ва ҳақиқат орасини жам қилган”, дея эътироф этилган Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий айтади: “Аллоҳ руҳимга: “Аё, мен Роббингиз эмасманми?” дегани хануз менинг эсимда бор. Мен “Роббимизсан!” деб жавоб бердим”¹¹⁶.

Маълум бўлмоқдаки, тасаввуф ўрганадиган майдон: **нафс, қалб, руҳ**. Мақсад эса **нафс тазкияси, қалб тасфийа ва руҳ таҳлияси** ҳисобланади. Бир

¹¹⁴ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 12.

¹¹⁵ Атоий. Девони Шайхзода Атоийи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 66.

¹¹⁶ Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2012. – Б. 275.

сўз билан айтганда, бу фаннинг номи инсоннинг моҳияти саналмиш руҳшуносликдир. Муршид руҳ мураббийсигина эмас, балки муридни нафси аммора чангалидан нафси комила мақомига юксалтирувчи зинапоядир. Шу маънода тасаввуфий адабиёт инсонга бир кўзгу тутдики, унда инсон нафсидаги ноқислик, кўнглидаги осойиш, руҳидаги латифликни кўрди ва мушоҳада этди.

Сайри сулук – кўнгил йўли, руҳ тарбияси. “(Эй Муҳаммад), Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. “Айтинг: Руҳ фақат Роббимнинг ишидандир. Сизларга эса оз илм берилгандир (Исро: 17/85)”, ояти ҳам руҳ илмини ҳар жиҳатдан чуқур англаш имконсизлигига ишора этган. Аммо тасаввуф аҳлининг мақсади руҳни тарбиялаш орқали охират саодатига етишмоқ бўлган. Имом Ғаззолийга кўра: “Киши инсоний руҳ ҳақиқатини билмаса, охиратни басират била таниёлмас. Ҳақ таолони танимоғи ҳам мумкин эмасдур. Бас ўзлигини танимоқ, охиратни танимоқнинг калитидир...”¹¹⁷. Шарқ мумтоз адабиётида боқий руҳ таъсири ва унинг аслий ватанга қайтиш соғинчи ҳаммаша эътиборда бўлган. Модомики, руҳлар бир кунда яратилган экан, замон тушунчаси фоний, бу дунёга тегишлидир. Ҳар қандай тириклик ўлим билан юзлашиши муқаррар. Бироқ ёлғиз руҳ бундан мустасно. “Руҳлар қатор саф тортган лашкарлар кабидир. (Руҳлар оламида) бир-бирлари билан танишганлар (мунис бўлганлар) (дунёда) бир-бирлари билан улфат бўлурлар. Бир-бирини инкор этганлар эса (дунёда) бир-бирларига (ҳамдам бўла олмайдилар) ихтилоф қиладилар”, ҳадисини улуғ шайх Юсуф Ҳамадоний ҳазратлари шарҳлаб шундай дейди: “Расули акрам (с.а.в.) руҳларнинг бу икки хусусиятини изоҳлаб дедилар: “Аллоҳ таоло руҳларни жасадлардан тўрт минг йил олдин яратди. Ўшанда улар от-

лар ҳидлашгани каби бир-бирларини ҳидладилар, танишдилар...”¹¹⁸. Демак, бу дунёдаги дўстлик, биродарлик, яқинлик аслида руҳлар оламида бошланган. Нафс тарбияси билан машғул солиқ руҳ латофатига эришгач, таййи макон, таййи замонга эришади ва руҳоний ҳаёт бошланади. Аллоҳ валийлари шундай қурбатга етишадиларки, гўё улардан оламлараро парда кўтарилади. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан Меърож тунида учрашганлиги, “Ҳақ Мустафо Жаброилдан: “Бу нечук руҳ, танга кирмай топди камол?” – дея сўраганларини баён қилиб бундай дейди:

*Жаброил айди: “Сизга уммат иши барҳақ,
Кўкка чиқиб, малоикдин олур сабақ,
Нолишидин нола қилур ҳафтум табақ”,
Ул сабабдин олтмиш учда ерга кирдим.*

*Фарзандим деб, Ҳақ Мустафо қилди калом,
Андин сўнгра жумла руҳлар қилди салом,
Раҳмат дарё тўлуб-тошти, етти наём,
Ул сабабдин олтмиш учда ерга кирдим*¹¹⁹.

Тариқат пирининг руҳлар оламидаги сайри тасвири, бугунги ўқувчи учун “олдингиларнинг афсоналаридир”, деган таассурот қолдиради. Бироқ бу Аллоҳнинг яқийн мартабасига эришган комил зотларнинг сайри эканлигини тариқат аҳли яхши англаган. Бундай нафс даражасидан кўтарилиш, руҳ эркинлигига эришиш, руҳоний сайр ҳузурини ҳис этиш руҳ тарбиячиси ҳам боғлиқ. Бу ҳолни Шайх Нажмиддин Кубро куйидагича изоҳлайди: “Жасадлардан аввал руҳларнинг бир жойга жамланиши ва вужудлардан олдин бир-бирларини зиёрат этишларининг сири уларнинг

¹¹⁸ Хожа Юсуф Ҳамадоний. Рутбат ул-ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2018. – Б. 90.

¹¹⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 15.

¹¹⁷ Имом Ғаззолий. Кимёи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. – Б. 99.

жасадларга нисбатан устунлигидандир. Бу ҳолат барча инсонлар учун умумий, аммо завқи бузуқлар бунини ҳис эта олмайдилар. Басиратсиз вужуди хасталар ҳам бунини кўрмоқдан маҳрумдирлар. Зеро, руҳларнинг мажлисидан фақат қувватга яраша насиба олинур. Токи инсонларнинг ҳар бири руҳлар бирлашувидан ўз ҳолларига лойиқ улуш ола билсинлар”¹²⁰.

Айниқса, руҳият тасвири бўлган ирфоний шеърятда бундай ифодабарни жуда кўплаб учрайди. Ҳали вужудга кирмаган дамларидаёқ руҳ ошиқлиги бошланганлигига ишора қилувчи байтларидан бирида:

*Ғарқи муҳити ишқинг эди жон ила қўнғил,
Ул дам руҳ эмас эди тан бирла ошно*¹²¹, –

деган Алишер Навоий аслида ошиқликнинг энг юксак даражасини тавсифлайди. Зеро, инсоният қалбига муҳаббат уруғи “Қолу Бало”да экилганди. Ўша “Аласт базми”ни хотирлаш учун йўлни муҳофиз пешволигида босиб ўтмоқ жоизки, комил муршиднинг хизмати бунда тенгсиздир. Муршид ва мурид муносабатининг тасаввуф таълимотида муҳимлиги ҳам ана шунда. Инсоннинг маънавий сафарида ҳар турли хавф, таҳлика ва офатлар бор. Зотан қалб саёҳатида ҳам манзилларнинг ўзига хос белгилари, маёқ ва бекатлари мавжудки, уларни фақат уни интиҳосига етказганларгина билишади. Шу боис йўл кўрсатувчи, огоҳ этувчи бир йўлбошчига эҳтиёж табиий эканлиги адабиётда қайта-қайта таъкидланди:

*Тариқатга сиёсатлиқ муршид керак,
Ул муршидга эътиқодлиқ мурид керак,
Хизмат қилиб пир ризосин тобмоқ керак,
Мундоғ ошиқ Ҳақдин улуш олар эрмиш.*

¹²⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 182.

¹²¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 8.

*Пир ризоси Ҳақ ризоси бўлур, дўстлар,
Ҳақ таоло раҳматидин олур, дўстлар,
Риёзатда сир сўзидин билур, дўстлар,
Андоғ қуллар Ҳаққа ёвуқ бўлар эрмиш*¹²².

Йўл қоронғуликларини ёритувчи нур, тузоқ ва чоҳларини кўрсатувчи қуловуз, Ҳақнинг раҳмати орқали муридни Ҳаққа яқинлаштирувчи комил инсон, албатта, муршиддир. Тариқатда илдамлаш “сиёсатлиқ муршид” ва “эътиқодлиқ мурид”нинг ҳамнафаслигидан юзага чиқади. Дарҳақиқат, сайру сулук маънавий йўлчиликда юрган, ҳар бир пасту баландни жуда яхши таниган “сиёсатлиқ, маърифатлиқ, ҳайбатлиқ” бир муршид пешволигида кечиши керак. Зеро, халқ ҳам бекорга “Пири йўқнинг пири шайтондир”, деган хулосага келмаган. Навоий барча асарларида, хусусан, “Лисон ут-тайр”да бу хусусида қатъий ҳукмни билдиради:

*Ҳар жамоатқаки йўқтур пешво,
Йўлга эрматур қадам қўймоқ раво.
...Нафсдин ҳар кимгаким бу бийм эрур,
Чора муршид олдида таслим эрур.
Бўйла иллатларға муршиддур табиб,
Ким халойиқ пир дерлар, эй ҳабиб*¹²³, –

Пирнинг иршодисиз, бу сайру сулук ниҳоясига етиши мушкуллиги барча тасаввуфий асарларда таъкидланган. Тўғри, муршид тарбиясисиз ҳам вуслатга эришган мажзублар бўлган. Улар ҳам муридлар каби нафс мартабаларига кўтарилади, тавҳид сирларидан, тажаллининг завқ-шавқидан огоҳ бўлади, бироқ тариқат асрорини кашф этолмайди. Шунинг учун

¹²² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 134.

¹²³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 136.

мажзубларга иршод вазифаси юкланмайди, халифалик мақоми берилмайди. Мабода ғайбий бир илҳом билан фанофиллоҳ мақомига кўтарилганлар ҳам бу йўл сир-асроридан беҳабар қолишлари аниқдир.

Тасаввуф илмида муршид уч синф: суҳбат, тарбия ҳамда тасаввуф ҳақида назарий билим берувчи таълим шайхларига ажратилса-да, тариқатда суҳбат ва тарбия шайхлари муҳим саналган.

Суҳбат шайхи – суҳбатларда ҳам билими, ҳам ҳоли билан таъсир ўтказувчи мураббий. Таъкидлаш жоизки, суҳбат пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобаларнинг йўли бўлиб, ҳамма замонларда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Деярли, барча тариқатлар таълим дастурида энг аҳамиятли усул Суҳбатдир. *Зеро, нафақат тариқат шоирлари ижодида, балки мумтоз адабиётимизда ҳам суҳбат, суҳбатдош, мусоҳиб, суҳбатгоҳ каби калималар истилоҳ даражасига кўтарилган.* Суҳбат шайхларининг фаолияти барча тазкира ва маноқиб муаллифларининг ҳам диққат марказида турган. “Насойим ул-муҳаббат”да Шайх Сайдалоний (қ.т.с.)нинг суҳбат тўғрисидаги қимматли фикри келтирилади: “Ул дебдурки, Ҳақ била суҳбат тутинг ва агар тута олмасангиз ул киши била тутунгки, ул Ҳақ била суҳбат тутар, то анинг суҳбати баракоти сизни Ҳаққа еткургай”.¹²⁴ Ҳақ била суҳбат тутгувчи мушоҳада аҳли бу муршиди комил, Аллоҳнинг валийлари дир. Аллоҳ дўстларининг ҳар бир сўзи ва ҳаракатидан мусоҳиби таъсирланиб, ўзгача завқни ҳис этган ва бора-бора ҳолдошликка етишган. Шу нуқтаи назардан қаралганда барча тариқатларда суҳбат ўрни улуғ бўлган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг қуйидаги фикрлари алоҳида эътиборга молик: “Ва дер эрмишларки, бизинг тариқимиз суҳбатдур ва хилватда шуҳратдур ва шуҳратда офат. Хайрият

¹²⁴ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 129.

жамъиятдадур ва жамъият суҳбатда бу шарт билаки, бир-бирига нафй бўлулғай... Ишорат ангадурки, агар жамъи бу йўл соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда кўп хайру баракатдур...”¹²⁵. Муридлар суҳбатларда муршиднинг маънавий ҳолларидан таъсирланган, файзу футуҳ олишган. Энг муҳими, суҳбат хайри барокотидан мурид басирати очилиб, қалбига илҳому кашфлар ёғилган ҳамда руҳни сайқаллаш бошланган. Зеро, руҳини нафс занжиридан озод қилган, ладун илми орқали назар солувчи одам комил муршиддир. Толиблар истаган, шарафлаган суҳбат эса Ишқ ва Маърифат суҳбатидирки, мақсад ошиқлик ва орифлик завқ-шавқидан баҳраманд бўлиш эрур. Шу боис Сулаймон Боқирғоний:

¹²⁵ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 129. – Б. 263.

Изоҳ: Аҳли тасаввуф инсониятнинг қиёматгача ҳамроҳ ашаддий душмани ҳисобланмиш шайтондан ҳам ёмонроқ жоҳил, эътиқодсиз, қиёфасиз одамлардан эътиёт бўлишга ҳамиша эътибор қаратганлар. Муридларнинг суҳбатдошлари ҳам устозлар назаридан четда қолмаган. Шу ўринда Убайдий рубоийларини шарҳлаган Махдуми Аъзамнинг қуйидаги қимматли фикрларини келтиришни жоиз топдик:

*Эй дил, на зи деву на зи дад метарсам,
На аз ғами кори бади худ метарсам,
Дар олам аз инҳо набувад тарсам, лек
Аз шарри мусоҳибони бад метарсам.*

Мазмуни:

*Эй дил, мен на деву на йиртқичдан қўрқаман,
На ўзим қилган ёмон иш оқибатидан.
Бу оламда булардан қўрқмасман, лек
Ёмон суҳбатдошлар ёмонлигидан қўрқаман.*

Эй толиби содиқ, билгилки одам фарзандлари аслида пок ва покиза туғилишади. Нопокликлар ва дунё талашишларнинг ҳаммаси мазкур нопок ҳамсуҳбатлар таъсирида ҳосил бўлади. Айниқса, улар ичида энг хавфлиси инс дўст (инсон)ларки, уларнинг ёмонлигидан қўрқиш керак. Чунки жин дўстлар ва нафси аммора пир суҳбати ҳамда унга итоат қилиш билан йўқолади. ... Зеро, шайтон Умар (р.а.) сояларидан қочар экан. Аммо инс шайтонининг ёмонлигидан қутулиш мушкулдир. Чунки сиз билан ҳамжинсдир. Шу сабабли ҳамма жойда, ҳамма вақтда сизнинг ҳузурингизга кела олади ва сизни оздиришга ҳаракат қилади.

*Суҳбатлиқ ошиқларға жоним бериб,
Суҳбатсиз нодонлардан қочғум келур¹²⁶, –
деса, буюк устози Хожа Аҳмад Яссавий:
Муҳаббатсиз халойиқдин ҳар ким қочса,
Орифларни суҳбатида жавлон қилур.
Ўртоб-куюб, ишқ йўлида ёшин сочса,
Субҳон Эгам Арш устида меҳмон қилур¹²⁷, –*

деган эди. Мураббийлик, албатта, жуда юксак мақом. Аммо ҳикмат аҳли учун ҳақиқий устоз – Ишқ ва Ирфон муршидидир. Улар ҳамиша муҳаббатсиз, жоҳил, нодон кимсалардан жуда йироқ бўлишни уқтиришган. Яссавий ҳазратлари таъкидлаганидек, орифлар суҳбатида қалб таслимияти ила ўтириш ботин қулфларининг очилишига сабаб бўлади. Комил бир муршид мусоҳиби бўлиш, унинг билим ва тажрибаларидан унумли фойдаланиб, юксакка кўтарилиш руҳоний суҳбатдошликка олиб келганки, “Субҳон Эгам Арш устида меҳмон қилур”, дейилиши шунга бир ишоратдир.

Шайх суҳбатида нафснинг шайтон ҳийлаларини фарқлаши, руҳнинг олий мақомга кўтарилиши айна ҳақиқат эканлиги кўпинча “Асҳоби Каҳф” қиссасини хотирлаш орқали таъкидланган:

*Оқил эрсанг тўғри йўлга қадам урғил,
Мардонларнинг суҳбатидан баҳра олгин,
Асҳоби Каҳф итин кўриб, ибрат олгил,
Ибрат олғон хос қуллари жонон бўлур.¹²⁸*

Валийларнинг суҳбати, қувваи назарининг фавкуллодда таъсир кучини далиллаш учун талмеҳ санъати

¹²⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 410.

¹²⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 142.

¹²⁸ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 74.

воситасида “Асҳоби Каҳф” итини хотирлаш етарли бўлган.

Бу фоний умрнинг бир номи – Сафардир. Шу боис маънавий йўлчиликни “сайри сулук” дейишган. Ишқ ва маърифат шавқи ила илгарилашда муносиб ҳамроҳ жуда муҳим. Бу гоҳида ота-она, баъзан устоз, гоҳида дўст, баъзан китоб бўлиши мумкин. Аммо ғафлат уйқусидан уйғотгувчи қалби огоҳ инсонларнинг ҳамсафарлиги Аллоҳнинг раҳматидир. Шунинг учун Навоийдай буюк шахсият ҳам энг муносиб суҳбатдошларни соғинади. Ҳатто “Мусоҳиб” радифли ғазаллар ҳам битиб, суҳбат ва суҳбатдошлик ҳузурҳаловатидан баҳс юритади:

*Дардоки, мусоҳиб манга бир тушмади ҳамдарад,
Давронда тушиб илгима бисёр мусоҳиб¹²⁹.*

Маънавий-ахлоқий даражаси Навоийга тенглаша оладиган мусоҳибларни ўқувчи ҳар доим ҳам тасаввур этиши қийин, албатта. Аммо шоирнинг Ёлғизлик, Айрилиқ диёридаги соғинчию, дил қўмсашлари акс этган мисраларидан гавдаланадиган тарихий сиймолар ҳам бор. Навоий уларни хотирлаб шеърлар яратади, жумладан, пири комили Сайид Ҳасан Ардашерни ёдга олиб шундай ёзади:

*Сенсизин даҳр элидин асру малолим бордур,
Кошки келсангу кўрсангки, не ҳолим бордур.
Сенгаки, хайли малак бўлса мусоҳиб мунда,
Девваш халқ қачон қобили суҳбат бўлғай...¹³⁰*

Нафақат Алишер Навоий, балки энг илғор мумтоз ижодкорларимиз ҳам авом халойиқ вакиллари билан суҳбатдошликдан кўра узлатни афзал кўришган, но-

¹²⁹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 40.

¹³⁰ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 4-том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 499.

дон ва гумроҳ ила мусоҳибликдан зиндонни мақбул билишган.

Кўнгил ва руҳ латифлигига эришмоқ учун маънавий йўлчилик карвонига қўшилишда чин муршиднинг тажрибасига тенг тажриба топилмайди. Ибнул вақт – Вақт фарзанди ҳисобланмиш мурид маълум бекатда тўхтаб қолмаган: ҳар лаҳза, ҳар он муршид назоратида бўлиб ҳолдан ҳолга, мақомдан мақомга юксалган. Бу натижани Яссавий бир ҳикматида:

*Эранларнинг суҳбатида эриб оқғил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаса, зомин бўлай¹³¹! –*

дея жуда гўзал тарзда акс эттирса, издоши Сулаймон Боқирғоний:

*Мўмин бўлсам хизматда, мазо бўлур суҳбатда,
Умид тутиб раҳматда, жамол кўрголи келдим.
Давлат жамол кўрсангиз, ошиқ сарғайтиб мунгиз,
Шайхим назар қилсангиз, жоним берголи келдим¹³², –*

дея мурид учун илк саодат муршид назари ва ирфон суҳбати эканлигини таъкидлайди.

Тарбия шайхи – ота-она фарзандини тарбия этиб улғайтирганидек, бу шайхлар муридларини маънан вояга етказди. Улар тариқат шайхи, иршод шайхи, таслим шайхи ҳам дейилган. Абдулкарим Қушайрий таъкидлаганидек: “Тарбия шайхлари ҳам муаллим, ҳам мураббий, улар ҳам илм беради, ҳам ахлоқни тарбиялайди”.¹³³ Аллоҳга боровчи йўллар сон-саноксиз бўлса-да, уларни ишонч-ла тўғри ва тойилишларсиз босиб ўтиш комил муршидга боғлиқдир. Бунда мурид ошиқ, муршид маъшуқ. “Мурид шайхнинг вало-

¹³¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 173.

¹³² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 362.

¹³³ Kuşeyri A. Kuşeyri Risolasi. – Istanbul: Dergah yayinlari, 1991. – S. 72.

ят жамолига ошиқ бўлмагунча, ўз ирода ва ихтиёрининг тасарруфидан ташқарига чиқиб, шайх иродаси тасарруфига киролмайди. Мурид шайхининг муродини ирода этган кишидир”¹³⁴. “Қиссаи Машраб”да ўқиймиз:

*Тавофи остонангга ғариби нотавон келдим,
Умид айлаб, мадад сандин, кўзимдин хунфишон
келдим.*

*Умид айлаб висолингни, кўрарман деб жамолингни,
Басони булбули шайдо, ба сад оху фиғон келдим¹³⁵.*

Тариқат, албатта, ўзига хос узлуксиз таълим тизимидир. Унинг илк шартларидан бири – истиқомат жараёнида ўрганиладиган илм эканлигида. Шу маънода “муршид остонаси”, “муршид эшиги”, “пир назари”, “пир этаги”, “пир дуоси” каби иборалар ҳам бу илм ҳақидаги тасаввуримизни ойдинлаштиради. Иқтидор ва салоҳиятига кўра муридлар йиллар давомида чин муршид даргоҳини излашган. Шундай даргоҳ топилганда эса бу остонага бош уриб, нафс аскарларини фатҳ этмоқ мақсадида муршид маърифату ҳайбатига йиллаб таслим бўлишган. Аллоҳ валиларини севиб, уларнинг ҳаётини намуна янглиғ қабул қилиш муриднинг қалбини файзу нурга тўлдирган. Қол шайхларидан фарқли ўлароқ Ҳол шайхлари сўфийликда камолга эришган, ўрганган илмларини азимат ила муридларига ўргатган ва уларни мақсад манзилига етказган шайхлардир.

Демак, тарбия ва суҳбат шайхларини бир-биридан ажратиш бўлмайди. Фақат тарбия усулларида маълум жиҳатларгина фарқли ёхуд баъзи амалий томонлар устуворлик қилади, холос. Баъзи тариқатларда зуҳд, айримларида хилват, яна бирларида суҳ-

¹³⁴ Najmiddin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul: İlk harf, 2013. – S. 220.

¹³⁵ Қиссаи Машраб. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б. 49.

батга таянилган. Тариқат мактабларининг тарбия усулларини бир-биридан кескин фарқлаб бўлмайди. Чунки уларнинг мақсад ва манбаси ягона. Қодирияда туш, кубравияда хилват, нақшбандияда суҳбатга алоҳида аҳамият беришган. Лекин ҳар мурид туш, узлат, суҳбат тажрибаси маърифатининг барчасидан баҳраманд бўлган. Муршидининг эътибори кўпроқ муридининг хилват ёхуд тушига қаратилса-да, зоҳиран муриднинг ёлғизланиши, шайхидан узилишини кўрсатадиган бу ҳолларнинг бирортасида у маънан муршидидан узоқлашмайди. Тадқиқотда Абдулкарим Қушайрий, Имом Ғаззолий, Ибн Арабий, Шаҳобиддин Сухравардий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Нажмиддини Доя, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Сўфи Оллоҳёр каби буюк тариқатшунос ва мутасаввиф ижодкорларнинг мавзу доирасидаги назарий-амалий қарашларига эътибор қаратдик ва уларни имкон доирасида умумлаштирдик. Шунингдек, бадиий адабиётимизда тасвирланган ҳамда уларни рамзлаштирган муршид ва мурид образларини ўша хулосалар асосида тадқиқ этишга ҳаракат қилдик. Маълум бўлишича, комил муршиднинг йигирмадан ортиқ хислат ва фазилатлари мавжуд бўлган. Бугунги таълим мактаблари учун ҳам жуда зарур саналган, асрлар тараққиёти ҳам таъсир ўтказа олмайдиган ибратли томонларни жамлаб, қуйидагиларга тўхталишни зарур санадик.

1. Илм ва маърифат. Муршид тариқат устози экан, аввало, шариат илмларини ўрганган ва уларни тўла-тўқис адо этиб, ботин илмлари – тариқат, ҳақиқат асрорларидан огоҳ бўлиши керак. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлари ҳам аслида маънавий-руҳий тарбиянинг ирфоний-адабий қўлланмасидир.

*Ўтти умрум – шариатга етолмадим,
Шариатсиз тариқатга ўтолмадим,*

*Ҳақиқатсиз маърифатга етолмадим,
Қоттиқ йўлдир, пирсиз нечук ўтар, дўстлар¹³⁶, –*

дея, ҳикматларида муриднинг кетма-кет босиб ўтадиган марҳалалари ҳақида бу йўлларни қатъ этган комил муршид хабар бермоқда. Тасаввуф адабиётларида кўрсатилганидек, тасаввуф – “шариат – илм ул-яқин”, “тариқат – айн ул-яқин”, “ҳақиқат – ҳаққ ул-яқин” манзилларини маърифат ила кечиб ўтиладиган маънавий-ахлоқий таълим-тарбиядир. Аслида шариат босқичидан тариқатга ўтиш учун ҳам соликка метиндек ирода кераклиги қайта-қайта айтилган. Солик истаган илм – бу қалб ва руҳни покловчи илмдир. Нафс найрангларида чалғиётган, илмал яқийндан қалбан йироқ бўлган толиб муршид остонасидан қайтарилган. Ғаззолий ҳазратлари фойдали илм Қуръони каримда нур, руҳ, ваҳий ва ҳаёт номлари билан келганлигини таъкидлаб бундай дейди: “Шогирд олаётган илмини дунёга ёки ёмонликка восита қилса, унга илм ўргатиш худди қароқчига қилич сотганга ўхшайди. Илм ҳам қилич кабидир. Унинг яхшиликка ишлатилиши ғазотдаги қилич ўрнига ўтади. Шунинг учун қароқчилик қилишни хоҳлаганларга қилич сотилмайди”¹³⁷. Албатта, маърифатуллоҳга эришган ориф пирларгина бунини фарқлай олишган.

2. Эътиқод. Муршиднинг маслаги тўғри ва кучли бўлиб, бидъатдан йироқ туриши, мурид ҳолларини чуқур фаҳмлай олиши ва бурчига муносиб иш юритмоғи лозим. Муршидлик кароматгўйлик эмас, эътиқод собитлигидир. У шариати муҳаммадиядан зарра қадар четга чиқмаслиги лозим. Муршидлар ҳар даврда, албатта, ўнта ё ўн бешта, баъзан ундан

¹³⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – Б. 35.

¹³⁷ Имом Ғаззолий. Ихёу улумиддин. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – Б. 190.

кўпроқ ёхуд камроқ бўлса-да, ҳар асрда маъмур бўлиши қайд этилади. Фақат уларнинг бари Расулуллоҳ (с.а.в.) йўлини бошларига тож этиб, унинг суннатида амал қилишлари билан ажралиб турадилар. Муриднинг ҳар қандай саволига пирнинг асосли ва беҳато жавоблари бўлиши, муриднинг ҳолати, тафаккур даражаси, ахлоқ йўсини раҳнамо назаридан бир лаҳза ҳам четда қолмаслиги шарт.

3. Сидқу садоқат. Шайх мурид тарбиясида қатъият-ла йўриқномадан чекинмайди. “Насойим”да шайх Нажмиддин Кубронинг муриди Маждиддин Бағдодий (қ.с.) ўртасида кечган тарбия жараёни ҳақида шундай маълумот берилади: “...Ёшга етган улук йигит эрди, аммо латиф сурати ва ҳайъати бор эрди. Ҳазрат Шайх ани аввал мутаваззо хидматиға амр қилди. Волидаси эшитти ва ул табибае эрди ва Ҳазрат Шайх ҳам табиб эрдилар, айтиб юбордиким, фарзанд Маждуддунға хидмате буюрган эрмишсиз ва ул нозук кишидур, агар мурод ул хидматдур, мен ўн турк қул юборайин, то ул хидматни бажо келтургайлар ва анга ўзга хизмате буюринг! Шайх дедиларки, анга айтингки, мен эшитибменки, тиб илмин билурсен, сендин бу сўз ажабдур. Агар сенинг ўғлунгға сафровий иситма ташвиш берса, мен дору ул қулларға берсам, ул сиҳҳат топарму?”¹³⁸ Шайхи Валитарош барча муридлари қаторида Маждиддин Бағдодийни ҳам тарбият қанотига олдилар. Ва у улуг риёзатлар натижасида буюк мартабаларга эришди. Муршидлар қалб табибларидир. Улар издошини қандай дори билан даволаш зарурлигини тўғри англаши зарур.

4. Жўмардлик ва ҳиммат. Мурид учун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак эҳтиёжларини қондиришда ҳам муршид сахий ва жавонмард бўлиши лозим. Устоз тамаъдан йироқ шахсият. Шу боис мур-

шидлар моддий жиҳатдан етарли таъминотга эга бўлишган. Энг асосийси, уларда Қаноат номли тўқислик бўлган. Муршид муриднинг оstonасига келишини фақат қадар дея тушуниши ҳамда уни тарбия этишини Аллоҳнинг унга эҳсони сифатида қабул қилиши лозим саналган. “Умматим, умматим” дея қайғурган ва фақат Яратгандан уларга неъмат тилаган Пайғамбар (с.а.в.)нинг чин вориси сифатида бандаларни фақат ҳидоят сари бошлаган. “Лисон ут-тайр” достонида Навоий ҳиммат масаласини ёритар экан, муршиди комили Абдурахмон Жомийни хотирлайди. Ва гўё қиёматда дўзахга ташланаётган бандаларини кўриб, Жомийнинг “ҳиммат денгизи жўшиб” шундай муножот қилади:

*Барчанинг қилғон гуноҳин афв қил,
Ёрлақаб, лутф айлаб озод айлагил.
Санга бу лутфу карам осон эрур,
Бу улус бори йўқи яксон эрур.
Гар мунга рози эмассен – бер манго,
Ўйла жисмиким томуғ бўлғай тўло.
Гар сенга бўлса азоб этмак ғараз,
Мен бўлай бу нотаваонларга эваз¹³⁹.*

5. Жасорат ва Шафқат. Ўзгаларнинг фитна ва маломатидан кўрқмайдиган, ғанимларнинг талаби билан муридидан воз кечмайдиган, ҳасадгўй, ахлоқсиз кимсалардан уни муҳофаза эта оладиган жасур шахс – комил муршиддир. Энг муҳими, унинг жасорати нафс ҳийлаларига мардона қарши туриши ҳисобланади. Муридига меҳрибон ва шафқатли бўлиб, унинг маънавий офатларини ўзига олиб, камчилик ва нуқсонларини яширмоғи ҳамда афв соҳиби бўлмоғи керак.

¹³⁸ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 292.

¹³⁹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 188.

6. Гўзал ахлоқ. Муршид тақволи ва ҳаёли киши-дирки, ҳеч бир жиҳатдан муриди унга шубҳа назари ила қарай олмайди. У Аллоҳ таолонинг: “Ва албатта, сен улуғ хулқ устидасан (Қалам: 68/4) ояти ва “Албатта, мен гўзал ахлоқларни охирига етказиш учун юборилганман” ҳадисида келган пайғамбар (с.а.в.) нинг фазилатига ворис чин умматдир. “Мифтоҳ ул-қулуб” да муршиднинг хислатлари ҳақида бундай дейилади: “Муршиднинг муборак ҳузурига борганда бутун ғамлар кетар, ичда бир фараҳлик, бир севги туғилар. Унинг саодат бахш этувчи мажлисидан айрилишни ҳеч истамассан”¹⁴⁰.

7. Таваккул. Муршид таваккул талабларига тўла риоя қилиб, ташвишлари юзасидан муридидан юз бурмаслиги лозим. Таваккул тасаввуфдаги энг юксак мақомлардандир. Зеро, Қуръони каримда ҳам бандаликнинг энг муҳим шартларидан бири сифатида қаралади ва қайта-қайта тилга олинади: “Аллоҳга таваккул қилинг. Аллоҳнинг ўзи етарли вакилдир (Нисо: 4/81)”, “Албатта, иймон келтирган ва ёлғиз Парвардигорларига таваккул қиладиган зотлар устида (шайтон) учун ҳеч қандай салтанат – ҳукмронлик йўқдир (Наҳл: 16/99)” каби кўплаб оятларда таъкидланган ризо мақомига элтувчи таваккулга эришган муршидлар мурид камолоти таълимида уни асосий усул сифатида белгилашган. Таваккулга машойихлар хилма-хил таъриф беришган. Навоий эса “Насойим” да уларни бир ерда жамлаган: “Мазкурый (қ.с.)дин сўрдиларким, таваккул недур? Деди: ихтиёр тарки. Саҳл б. Абдуллоҳ Тустарийдин сўрдилар, деди: тадбир тарки. Бишр Ҳофийдин сўрдилар, деди: ризо. Абу Ҳафс Ҳаддоддин сўрдилар, деди: мусаббибни кўрмак, Фатҳ Мавсилийдin сўрдилар, деди: сабабдин малол. Шақиқ Балхийдин сўр-

дилар, деди: ажзда ғарқи дийдор. Шиблийдин сўрдилар, деди: кўнгул дийдорида барча элни унутмоқ”¹⁴¹.

8. Виқор ва ҳайбат. Пир виқорли бўлиши шартдир, негаки муриднинг кўнглида унга қарши бир ҳис ёки фикр бош кўтармаслиги лозим. Аллоҳ дўстларига ҳайбат ва виқор бахш этади. Алишер Навоийнинг “Виқор” ҳақидаги қитъаси айни шу масала ҳақидадир:

*Виқор гавҳарию ҳилм маъдани бўлакўр,
Десангки, қилғай итоат санга гадо била шоҳ.*

*Бу шева тоғда зоҳирдурурки, даврондин
Қачонки тафриқа етти, улусқа бўлди паноҳ.*

9. Навбатдаги хислат ва фазилат Ризо ва таслимиятдир. Муршид тақдири азал ҳукмларига эътироз этмаслиги, ғайбга таслим бўлиб, муридларининг келиб-кетишларига қараб ҳолида ўзгариш кузатилмаслиги керак. Умуман, Навоий таъкидлаганидек, Ҳақнинг ризолиги унинг ризолигидир: “Эранлар ҳоллари суратин ёшурубтурлар ва маломат суратида наъли бозгуна урубтурлар ва зоҳирлари биносин бузубтурлар ва ботинлари асосин тузубтурлар. Қазодин не келса ўзларин ризоға ёсобтурлар ва олам аҳлининг қотиғ ранж ва ирик маломатиға чидабтурлар. Емак-ичмакдин кечибдурлар. Ҳақ ризосин истарда ғам еб ва қон ичибдурлар. Ризову таслим зовияси – мақомлари, фано бодиясида оромлари”¹⁴².

10. Ва ниҳоят, Комил бир муршиднинг муносиб вориси бўлсин. Сулук асрорлари, машаққатларини тўла фаҳмлай олиши зарур. Зеро, буюк шайх Нажмиддин Кубро қайд этганларидек: “Тарикатда сайри сулук этмаган, ғайб оламида яхши-ю ёмонни кўрмаган, ҳайбат, ўлим ва фанонинг буюк тааррузларига

¹⁴⁰ Muhammed Nuri Şemseddin Nakşibendi. Miftah’ül Kulub. İstanbul. Huzur yayınevi, – S.149.

¹⁴¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 93.

¹⁴² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 46–47.

кўкрак кермаган кишининг шайх бўлмоғи ва тарбия ишлари билан шуғулланмоғи асло тўғри эмас”¹⁴³.

Тасаввуфда муршидга қандай зоҳирий ва ботиний талаблар қўйилса, муридга ҳам шундай шогирдлик мажбуриятлари юкланган¹⁴⁴. Муршид тарбият қано-тига олиши учун остонасига келган муридларга ҳам маълум талаблар борки, у кучини беҳуда сарфламай-ди, ҳар қандай одамни тарбияламайди. Хусайн Воиз Кошифий “Футуватномаи султоний” асарида мурид-нинг сифатлари ўнта дейди: “Аввал шуки, у балоғат ёшига етган бўлиши керак. Чунки балоғатга етмаган кишини тавбага келтириб бўлмайди ва тавба қилма-ган одам муридликка муносиб эмас. Иккинчидан, у оқил одам бўлиши лозим, чунки ақлли бўлмаса, сўз-нинг пасту баланди, рамзий-ботиний маъноларини англамайди. Учинчидан, муслим бўлсин, зеро агар мусулмон бўлмаса, тавба келтириши мумкин эмас. Тўртинчидан, талабгор бўлсин, яъни талаб йўлига жидду жаҳд билан қадам қўймаса тараққий этмайди. Бешинчидан, садоқатли бўлсин, чунки агар сидқи-дилдан киришмаса, пирнинг маърифати кўнглидан

¹⁴³ Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароун-наҳр, 2004.

¹⁴⁴ Мурид, аввало, устоз изни ва амри бўлмаса тик туриши, муршидидан олдин сўз очмаслиги, бўлар-бўлмасга савол бе-равермаслиги, таомга олдин қўл узатмаслиги, баланд овозда сўзламаслиги, ҳуда-беҳуда қулмаслиги, хуллас, меъёрни унут-маслиги керак. Бу каби қарашлар тазкираларда валийлар ҳа-ётидаги ибратли воқеаларни келтириш билан янаям таъсирли ифодаланган: “Саҳл Тустарий бир куни Тустар шахрида ўтирган экан, оёқларини узатди ва орқасини деворга қуйди. Айтдилар: “Эй Саҳл, сен ҳаргиз мундоқ қилмас эрдинг?” Айтди: “Менинг устозим шу вақтгача тирик эди. Эмди дунёдан ўтди, шогирд устози тирик вақтида оёқ узатиши раво эмасди. Оёқ узатиш устозга нисбатан густохлик бўлар эди. Бу гапни эшитгач, ҳамма таажжуб қилдилар. У куннинг тарихини ёздилар, сўнг таҳқиқ эттилар, дарвоқе, устози ўша куни вафот этган экан” (қаранг: Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2012. – Б. 276).

жой олмагай ва гар пирнинг сўзи дилига таъсир эт-маса, у мақсадига етолмайди. Олтинчидан, тобе бўл-син, яъни пирнинг ихтиёридан бир қадам чекинма-син. Еттинчидан, баланд идрокли бўлсин, яъни ўткир зеҳн ва зийраклик билан тўғри йўлни топиб олсин. Саккизинчидан, қабул этувчи бўлсин, яъни пирнинг сўзлариини рост деб қабул қилсин ва пирга мақбул тушсин. Тўққизинчидан, қаноатли бўлсин, яъни фақат зарурий эҳтиёжга яраша нарсалар (еб-ичиш, кийиниш) билан қаноатлансин, ортиқчасини талаб қилмасин, зеро ортиқча талаблар кишини тариқат шуғлидан четлаштиради. Ўнинчидан, солим (бутун) бўлсин, яъни бошқа пирга қўл бермаган бўлсин, чун-ки аҳду паймон битта бўлади”¹⁴⁵.

Муриднинг садоқати ва ҳурмати, албатта, унинг муомала одобида намоён бўлади. Унинг муршиди-га муҳаббати аслида Аллоҳга бўлган муҳаббатидан айри бир нарса эмас. Шу боис асл мақсад йўлида муршид олдида Аллоҳ ҳузурида ўтирган каби ўзни тутиш лозим. Тариқатда ботиний одоблар ҳам мав-жудки, муршиднинг ботиншунослиги, қалби мурид учун бир ойна эканлигини мурид хотиридан асло фаромуш қилмаслиги керак. Чунки ҳақиқий муршид муридининг маънавий оламини, қалбидан кечаётган ҳар қандай ўй-хаёлларини ҳам очиқ-ойдин кўришга қодир. Муршид ҳатто муриднинг хотирига тегишли сир-асрорлардан ҳам воқиф бўлади.

Мурид муршидининг дўстини дўст, ғанимини ға-ним билиш даражасида яқин бўлиши жоиз. Навоий ҳазратлари ҳам “Насойим”да шундай қимматли маъ-лумотни келтиради: “Шайх ул-ислом дебдурки, мен Ибн Самъун била яхши эмасменки, ул манинг усто-дим Хусрийни ранжида қилур эрди. Ҳар кишиким,

¹⁴⁵ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тош-кент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 37.

сенинг устодингни ранжида қилур бўлса, сен андин ранжида бўлмасанг, ит сендин яхшироқ!”¹⁴⁶. Мурид биродарлари саналмиш бошқа шогирдлардан усто-зини ҳеч қачон қизғанмаслиги лозим. Ҳар бир му-риднинг муршид қалбида алоҳида ўрни бўлиб, нафс даражасига кўра уларга вазифа ва тавсиялар беради. Бирор мурид муршид назаридан четда қолмайди. “Агар муридликнинг жавҳари (мағзи) нима, деб сўра-салар, бу – тариқат биродарларининг хурсандлиги, деб айтгил”¹⁴⁷, – дея келтирилади “Футувватномаи султоний”да.

Албатта, муршид ва мурид муносабатидаги ишонч, ҳурмат, самимият, ростгўйлик, содиқлик кўп-чиликка намуна бўлган. Бироқ уларда яна бир фази-лат борки, у ҳар қандай таълим тизими учун ибрат бўлиши керак. Аввало, муршидлар ўзларининг би-лим қувватини тўғри баҳолаб, бир-бирининг иқти-дори ва салоҳиятига тан беришган. Ва муридларини таълим олиш учун бошқа устозларга йўллашдан ҳеч ҳам орланишмаган. Шу боис тариқатда хирқа иккига ажралади: “Бири иродат хирқаси ва ани бир шайх-дин ўзгадин олмоқ раво эрмас ва яна бири табаррук хирқаси. Ва ани кўп машойихдин табаррук учун ол-моқ раводур”¹⁴⁸. Машойихлар: “Ҳар эшикда юрган ҳеч эшикда, бир эшикда бўлган ҳар эшикда”, – дейишган. Муриднинг бир муршид қўл остида тарбия олиб, бир шайхдан иродий хирқа кийиши афзал ҳисобланган.

Соликнинг ташқи кўриниши, кийиниш одоби, унинг зоҳирий маъноларию, ботиний рамзлари та-саввуфдаги қизиқарли мавзулардандир. Хусусан, хирқа шакли, ранглари, хирқа кийиш маросими,

146 Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 164.

147 Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2011. – Б. 37.

148 Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 398.

хирқа одоби, умуман, хирқа маърифатисиз устоз ва шогирд маънавий муносабатини, шунингдек, сўфи-ёна шеъриятдаги рамз ва тимсоллар моҳиятини ан-глаш жуда мушкул. Шайх Мажиддин Бағдодий сў-фийлар кийган хирқанинг келиб чиқишини Ҳазрати Пайғамбар билан алоқадор эканлигига урғу бериб: Аллоҳ “Барча махлуқотларнинг энг устуни ўлароқ унинг ҳам зоҳир, ҳам ботини учун мос либослар бич-ган. Яъни унинг ҳар бир жузви учун айри бир либос тайин этган. Масалан, унинг башарият либоси – ша-рият, қалбининг либоси – тариқат, сиррининг либоси – ҳақиқат, руҳининг либоси – убудият, ҳақиқатининг либоси – маҳбубият ва суратининг либоси – хирқа-дир”¹⁴⁹, – дейди. Хирқа кийиш вақтини аҳли тасаввуф иккига ажратган. Биринчиси, илк одимлардаёқ му-ридга хирқа кийдирилади. Унинг халқ орасида бир белги соҳиби бўлиши ва устидаги либосидан уялиб, гуноҳлардан сақланиши мақсад қилинади. Аҳли со-лиҳларнинг либосини кийса, унинг баракотидан йўлда давом этар, дея умид қиладилар. Иккинчиси эса тарбия жараёни сўнггига етгач, муридларида тақво ва вараъ зуҳур этиб, қалблари тўла ишонч ҳо-сил қилгач хирқа кийдирадилар. Бунда жасад мукам-мал бўлганда унга руҳ пуфланди, муттақийларнинг мақсади бўлган либосга ундан кейингина эҳтиёж сезилди, деган қарашга асосланишган. Демак, хирқа муриднинг таслимияти, масъулияти, мақсади ва мат-лабини эслатиб турувчи доимий ҳамроҳидир¹⁵⁰. Бай-

¹⁴⁹ Gökbulut S. Mecdüddin Bağdadi ve tasavvufi görüşleri. – Ankara, 2019. – S. 161.

¹⁵⁰ Хирқа кийиш тарбиядаги алоҳида маросим саналган. Бу ҳақида махсус асарлар ёзилган. Жумладан, Нажмиддин Кубро “Одоб ус-суфия” асарида биринчи адаб – “Хирқа кийиш ҳақида” дея номланиб, хирқа кийиш шартлари, хирқа кийдирувчи шайх шахсияти, ранг ва кўринишларининг мурид ҳол ва даражалари-ни белгилаши ҳақида батафсил маълумот келтиради. Қора, оқ, кўк, муламмаъ рангли, ямоқли, ёқали, тугмали, минг тикишли

ъат, хирқа кийиш каби маросимлардан сўнг расман мурид муршид муносабати бошланади. Мурид иқрор бўлиш билан муршид даргоҳига юз тутати ва аҳдини бажаришга киришади. Адабиётшунос И.Ҳаққул мазкур таълим жараёнини шундай тасвирлайди: "... чин бир муршид йўлбошчи бўлмаса, таълим-тарбия ила муридни қўлламаса, энг оғир синов фурсатларида унга фойда ва мадад етказмаса, тариқатда илдамлаб бўлмайди. Сайру сулук, энг аввало, ишонч-эътиқод ила шайх "этаги"ни маҳкам тутиш, ҳамма нарсдан четлашиб ягона меҳвар – фақат шайх кўнгли атрофида айланиш демак. Шу "меҳвар"дан мурид узоқлашдими, йўлдан чалғийди, қалб саёҳатидан ўзини маҳрум этади. Зеро, Шайх муриднинг ҳақиқий посбони ва чароғбони. Шайхнинг ақл, дил ва тадбир чироғи муриднинг нафсига қаратилади"¹⁵¹. Шунини

хирқаларнинг мурид маънавий мартабаси билан уйғунлиги, жубба, ридо, дастор, ҳатто бош кийимининг ҳол ҳақиқатларини очиқ баён этади. Тариқат пирининг ушбу фикрлари аҳамиятлидир: "Агар киши мураккаб кийса, бу "Мен билан Аллоҳ орасида узилган, сўкилган ҳар нарсани қайта тикаман" дейишдир. "Ўша дарахтдан тотилар биланоқ авратлари очилиб қолди ва ўзларини жаннат яроқлари билан тўса бошладилар (Аъроф. 2/22)" оятига кўра мураккаб Одам ва Ҳавводан қолган бир меросдир" (Қаранг: Necmeddin Kübra. Adabüs-Süfiyye. S.27)". Шунингдек, Кошифий ҳам хирқа мавзусида атрофлича тўхталиб, жумладан, шундай дейди: "Мурид иродат (тариқат) йўлига қадам қўйганда ва қалбининг нақдини омонат сандиғига топширганда, яъни инон-ихтиёрини пир қўлига берганда Комил муршид фақр хирқасини унга кийдиради ва уни ўз тоифасига қабул қилади (ўз ранги билан бўяйди) (қаранг: Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 52–61).

¹⁵¹ Иброҳим Ҳаққул. Шайхлар ва шаҳидлар куброси // Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 5). Инсон тақдирида тарбиянинг аҳамияти қанчалар муҳимлиги барча тасаввуф намояндалари асарларида таъкидланган. Устоз ва шогирд муносабати акс этган бу асарлар аслида Шариат, Тариқат, Маърифат, Ҳақиқат дея аталмиш узлуксиз

таъкидлаш лозимки, инсоннинг ҳақ йўлга кириши ва мурид оstonасига келиши Тавба ва Маломат билан бошланади. Тасаввуфий ҳаёт, шунингдек, мумтоз адабиётнинг бош мақсади ҳамида ахлоққа эришишдир. Бу йўлда ҳар бир тариқатнинг камолотга етиш усулу арконлари ҳар хил бўлса-да, бироқ барчаси тавба билан бошланган, чунки у башариятнинг илоҳиётга қайтиши ҳисобланган. Зеро, "тавба" қайтмоқ маъносини англатувчи арабча сўздирки, бу ўлик қалбларнинг ғафлатдан уйғониши ҳамда инсоний ҳаётга қайтишидир. Муршидга интисоб этган муриднинг илк маънавий вазифаси бўлмиш тавба нафси амморадан фориғ бўлишнинг дастлабки шарти ҳисобланган. Тасаввуф китобларида тавба хусусида алоҳида боблар ажратилиб изоҳланган. Тариқат оstonасидан тавбасиз кириб бўлмайди. Ўтмишдаги қалб занглари, аввало, тавба билан ювилади. Шундан кейингина у кўрувчи ойнага айланади. Тавба инсоннинг хато ва гуноҳларидан кечиши, юрагида

таълимнинг бебаҳо қўлланмаларидир. Шайх Абдулқодир Гилоний ҳам бу ҳақида шундай дейди: "Шуни яхши билгилки, саодат шақоватга, шақоват эса саодатга тарбия воситаси ила айлантирилиши мумкин. Бунини жаноби пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилганлари ушбу ҳадиси шарифдан ҳам билиш мумкин: "Ҳамма инсон фарзандлари туғилар экан, ислом фитратини акс эттилади, фақат кейинчалик уларни ота-онаси яҳудий, мажусий, насроний қилиб тарбиялайди". Шу боис Гилоний ҳазратлари XI асрдаёқ, ҳали пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг нафаслари сезилиб турган, валий зотлар атрофини қуршаган замонларда шундай даъват қилганлар: "Инсонлар учун керак бўладиган басират соҳибларини излаб топиб, талқин йўли билан улардан кўп нарсалар ола билмоқлик керакдирки, ўшал талқин қилувчи зотлар валий, муршид ва лохут оламидан хабар бера олувчи бўлмоқликлари керак. Тариқат аҳли бўлингиз. Ушбу руҳоний карвон ила Роббингизга қайтингизки, (йўқса), тез орада йўл кесилади. Уқбо оламига сафар учун, дўст топилмай қолади. Биз эса хароб дунёга қолмоқ учун келмадик. Емоқ, ичмоқ, хабис нафсимизни қондирмоқучун ҳам юборилмадик" (қаранг: Гилоний А. Сиррул сир. Мактубот. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 41).

ҳасад, кин, ғараз, ғийбат, тухмат, адоват, риё – хуллас, барча ёмонликларни кўра олишидир. Ва улардан покланиш учун нажот иташ, улардан воз кечиш, хатолардан афву марҳамат, гуноҳлардан мағфират тилаш. Тавба зоҳир ва ботин иллатлар билан хайрлашиб, Аллоҳ таолога юзланиш эрур. Навоий ҳазратлари тавбани Аллоҳнинг марҳамати билан руҳнинг илк исёни, деган. Тавба бандани нафсига қулликдан озод этади. Шу боис “Маҳбуб ул-қулуб”да Навоий тасаввуфнинг ўн асосини шарҳлар экан, илк шарт сифатида тавбани кўрсатади. Тавба этмасдан таваккул, қаноат, ризо, ишқ мақомларига етиб бўлмайди. Унда Навоий шундай дейди: “Нафсдин санга зулм етса, надомат эшикин оч ва Тенгри паноҳига қоч. Ва тавба этокига илик ур. Ул тавба устида мардона тур.

*Нафси кофирдин неким етгай санга,
Тавба айлаб, тавбада мардона бўл.
Йўл икидур, журм бирдур, тавба бир,
Ул йўл ар боғланди, очуғдур бу йўл”¹⁵².*

Инсонга зулм ўз нафсидан келади. Золим ҳам, мазлум ҳам унинг ўзи. Бир ёнда суфлий вужуд, бир томонда улвий руҳ. Бу золимдан қутулмоқ учун мазлумнинг ягона паноҳи “Мен ўз руҳимдан пуфладим”, деган Аллоҳдан паноҳ иташдир. Кофир нафсни мусулмон айлаш тавба ва унда собит турмоқ билан эканлиги қайта-қайта таъкидланади. Демак, машойихлар тавбани илм қаторига киритишган. Зеро, у йўл бошидаги муридлар учун шарт бўлган илмлардан биридир. Хожа Аҳмад Яссавий:

*Эй осийлар, тавба қилинг, Ҳақ эшитсун,
Нолишингдин еру қўқлар наво қилсун,
Малойиклар Ҳақдин тилаб улуш берсун,
Улуш олган қулнинг ғами бўлармукин?¹⁵³ –*

¹⁵² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 91.

¹⁵³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 152.

дея, тавбага чорлаган эди. Юқорида айтилаганидек, сайру сулукка қўшилишда тавбага жуда катта эътибор қаратишган. Шу боис маноқиб ва тазкираларда валийларнинг тавбаси, уларнинг тариқатга кириш сабаблари батафсил ёритилган. Хуллас, тариқатдаги барча муваффақиятларнинг пойдевори тавба ҳисобланган. Зеро, башарият отаси Одам (а.с.)нинг нажоти тавбасида эди. Ҳеч қандай сабабу баҳона руҳ сафаридан воз кечишга, тўхташга асос бўлолмайди. Танланган, тан берилган комил муршид ўзлигини топишга қасд этганлар Одами Сафий алайҳиссалом фарзандлари бўлганлиги, йўлнинг бошланиши эса тавба эканлигини эслатади:

*Бу гунаҳдин оримоҳ эттинг ҳавас,
Ул доғи осон эрур, эй булҳавас.*

*Тавбадур они оритмоққа илож,
Зулмати исён аро будур сирож.*

*...Тавба қилғил доғи беҳбудунгга ет,
Йўлга айлаб азм, мақсудунгга-ет¹⁵⁴.*

Ҳақ ошиғи улуғ шайх Абу Абдуллоҳ Жалло (қ.с.) дан муҳаббат ҳақида сўраганларида: “Менинг муҳаббат билан нима ишим бор? Мен тавбани ўрганмоқ истайман”¹⁵⁵, – дея жавоб беради. Кўриниб турибдики, тариқатга тавбасиз кириш ҳам, илдамлаш ҳам йўқ. Мумтоз адабиётда “тавбадан тавба этмоқ”, “тавба синдурмоқ”, “тавба ушотмоқ” каби иборалар хосу хослар олдида айтиладиган, ботиний ҳақиқатлардан огоҳ этувчи ҳол ифодасидир. Бу муриднинг ҳол эврилишларини кўрсатади. Нафс тарбиясида илк босқич тавба ҳисобланса-да, аҳли тасаввуф ҳар бир мақом-

¹⁵⁴ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 149.

¹⁵⁵ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 80.

нинг ўз тавбаси бор дейишган. Шу боис солиқ ҳолдан ҳолга, мақомдан мақомга кўтарилар экан, гўё энди уйғонгандек, ўзини маломат қилади. Кечаги ҳолидан ҳам афсус, пушаймонлик чекади. Тавбадан қайтиш, тавбани бузиш, тавбани синдириш аслида мақомдан юксалиш, муриднинг яна-да юксак ҳолларга интилишидир. Қуръони каримда бир неча ўринда тавба тилга олиниши баробарида, алоҳида “Тавба” сурасининг келиши ҳам сўфийларнинг диққат марказида бўлган. Тариқат тавбаси, албатта, авом тавбасидан фарқ қилган. У гўё мудраган, ҳатто ухлаб қолган илоҳий ҳисларнинг уйғониши, ҳаётга қайтишидир. У шунчаки хатою гуноҳларни қайта такрорламаслик учун қилинган надоматгина эмас. Балки ўзини, ўзлигини кашф этиш мушоҳадаси, ўзининг кимлигини хотирлаш, ўзини танишга жидду жаҳд этиш ҳолидир тавба. Ўн саккиз минг олам ва одам, унинг Яратувчиси ҳақида фикрлаш, нафсдан кечиб, руҳга қайтиш учун йўлга отланишдир. Маълум бўлаётирки, маломат ҳам маънавий йўлчиликда муҳим ҳол саналган. Бунда нафс ғафлатдан кўз очиб, ўзини маломат қила бошлайди. Дунё ҳамда дунёпарастлигидан озорланиб, ундан алоқани буткул узишни истайди ҳамда нафсда тазкия – тубдан сайқалланиш бошланади. Бу бадий адабиётда ҳам етарли даражада ўз аксини топган:

*Ул бозор керак эрса бир иродат,
Пирингдин тегар сенга хуш каромат,
Ҳар ошиқ тортса керак минг маломат,
Маломатсиз ушбу йўлга кирса бўлмас.*

Ирода, иродат, мурид сўзлари аслида бир ўзакдан. Шу боис мурид истилоҳи билан ёнма-ён қўлланадиган иродат – муридлик экан, Хожа Аҳмад Яссавий қатъий: “Маломатсиз ушбу йўлга кирса бўлмас”, – дейди.

Муриднинг талаби Ҳақ ва Ҳақиқат сирларини ўрганмоқ. Шунингдек, инсонийлик масъулияти ва ша-

рафини тўғри англаш, ҳар кун, ҳар соат ўз виждони ила мувоқабага киришиб, руҳ маърифатини эгаллаш. Алал оқибат мурид тавба, зикр, хилват, мувоқаба каби босқичма-босқич адо этиладиган амалий таълимни бошлайди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳақиқий муршид ёки шайхлар, мисни тилло қилгувчи зотлардир. Улар том маънода одамшунослар бўлиб, ҳар бир муриднинг феъл-атвори, маънавий даражасини яхши билишган ва шунга кўра унга ўзига хос топшириқлар беришган. Улар муридларига мўминлик шарафини англатиш билан илм пойдеворини қўйишган. Зеро, «*Мўминнинг фаросатидан эҳтиёт бўлинг, чунки у Аллоҳ нури билан назар қилади*», дейилади ҳадиси шарифда. Қолган барча дунёвий илм ва муомалаларда шу асосга таяниладик, адашишлар, надоматлар йўли бир қадар тўсилади. XX аср бошида жадид боболаримизни ўртаган қуйидаги аламли ҳайқиреқ бугун бутун инсониятнинг фожиасидир: “*Ал-ҳосил тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур*”. “Ал-ислоҳ” дейишга мажбур қилаётган бугунги таълим-тарбияда муаллиму мударрисларнинг ўрни беқиёс. Нажотга элтувчи Устозларни етиштиришда комил муршидлардаги ибратли хислат ҳамда фазилатларни ўрганиш ва ўзлаштириш, тариқатдаги таълим-тарбия усуллари пухта билиш ҳамда кунимиздаги таълим дастурларини яратишда улардан унумли фойдаланиш истиқбол учун жуда муҳим ва зарурдир. Маънавий мажруҳлик бугун ҳар даврдигидан ҳам кўпроқ одамзодни ўз-лигидан узоқлаштирмоқда. Энг зўр психологларни излаб, руҳимизга хотиржамлик ахтаряпмиз. Аммо ўтмишимизга яхшироқ назар солишимиз лозимки, шунда кўнгилларда уйғоқлик бўлиб, раббоний маърифат, раҳмоний латофат эшиклари очилади.

МУРШИД ВА МУРИД МУНОСАБАТИДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

Инсоннинг ўзини англашга, танишга бўлган иштиёқи коинотни идрок этишдан ҳам устундир. Тариқат сарбонининг асосий вазифаси эса муридига: “Инсон нечун яратилди, бу дунёга нега келди ва қаерга кетмоқда?” каби саволлар бериш ва ечим топунича мураббийлик қилмоқдир. Шу боис тасаввуф – сайри сулук дейилади. Асли инсон сайри Азалда – Олами Арвоҳда бошланди, сўнги эса Охират – Абдиётдадир. “Мийсоқ”даги “Бало” аҳди билан Азал ва Абад оралиғида имтиҳон дунёсига келди Одам. Инсонлар унинг синов дунёси эканлигини унутдилар, гоҳо ўтар дунё, дея қадр бермасдан бой бердилар. Аммо ушбу узоқ йўлчиликнинг инсонни шариф айлаган ирода, ишқ, илм синаладиган энг машаққатли манзили, энг қийин даври – мана шу фоний дунёдир. Зеро, Яратганга ибодат, маърифат, муҳаббат – солиҳ амаллар ўтар дунёдадир. Агар у шунчалар “умри азиз” бўлмаганда: “Кошкийди, яна бир карра (яшашнинг” иложи бўлсаю...(Бақара: 2/167)”, – дея афсус, хусрону надомат билан йўқотилган имконият қайта берилиши орзу қилинмасди. Йўлнинг пасту баланди билган, унинг завқу шавқини ҳис этган тажрибали раҳнамо, Пайғамбарнинг маънавий вориси бўлган йўл қуловузи мана шу идрок ва ирода синовида керак. У ғофил толибга инсонни шариф айлаган идроку маърифат, ал-Мусаввир қудратини ҳис эттирган ҳассосият, ажру мукофот бахш этган ибодат, хурриятни тамсил этган убудиятдан хабар беради. Ва чин муридлар “Улар турганда ҳам, ётганда ҳам Аллоҳни эслайдилар ҳамда осмонлар ва ернинг яралиши

ҳақида тафаккур қилиб (дейдилар): “Парвардигоро, бу борлиқларни беҳуда яратганинг йўқ! Сен (беҳуда бирор иш қилиш айбидан) поксан! Ўзинг бизни жаҳаннам азобидан асрагил (Оли Имрон: 3/191)!” иқрорининг сиррига етадилар. Муршид муридларинингтафаккур, мушоҳада неъматидан насибадор бўлиши учун қалблар қулфини очувчи калитдир. Пири комил таълимни азалда яралиш, дунёга келиш сабабу мақсадини англатиш билан бошлайди. Шу боис ирфоний адабиётда ҳам, мумтоз асарларимизда ҳам доимий эътибор қаратиладиган оят ва ҳадислар бор. Улар руҳ тарбиясининг асосини ташкил этади. Бу оят ва ҳадислар орқали мурид инсонийлик шарафини англайди. Шундай оятлардан бири: “Мен жин ва инсни ўзимга ибодат қилишлари учун яратдим (Зориат: 51/56)”дир. Нажмиддин Кубро ҳазратлари: “*Менга ибодат қилсинлар*” ифодасини Ибн Аббос (р.а.) “*Мени билсинлар*”, дея изоҳлаган”, – дейди. Зеро, қудсий ҳадисда: “Мен яширин бир хазина эдим, билинишни истадим ва мени билсинлар дея махлуқотни яратдим”, – дейилган. “Қисаси Рабғузий”да ҳам ўқиймиз: “*Қола Расулulloҳи саллalloҳу алайҳи ва саллам... кунту канзан хафийдан фа халақтул халқа. Муҳаммад Мустафо саллалаҳу алайҳи ва саллам айтур: Ҳақ субҳонҳу ва таъоло андоғ ёрлиқади: ман бир кизлану ганж эрдим, Маним Тенгриликимни билгучи ким эрса йўқ эрди, халойиқ яраттим мандин асиғ олсунлар теб. Ман алардин асиғ олайн теб яратмадим, – теди*”¹⁵⁶. Инсоннинг яратилиши билан олам-

¹⁵⁶ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. Тошкент. “Ёзувчи”. 1990, –Б.11.

Жалолиддин Румий ҳам бу борада шундай дейди: “Биттаси: “Бу ерда бир нарсани унутибман” деди. Мавлоно буюрдик: “Дунёда бир нарса бор унутилмас. Агар ҳамма нарсани унутиб, уни унутмасанг, қўрқмасанг ҳам бўлади. Масалан, бир подшоҳ муайян бир иш учун сени қишлоққа жўнатди. Сен тайинланган ишни қилмай, бошқа юз турли ишни адо этсанг ҳам, ҳеч нарса

ларнинг яратилиши якун топди. Тажаллигоҳ бўлган оламнинг жилоси Инсон бўлди ва борлиқлар ичра жузъий ирода ва идрок этиш қобилияти ҳам унга берилди. “Роббул оламин” – бутун оламларни яратган буюк Наққошни кўриш учун фақат зоҳир кўзи эмас, балки ҳақиқий кўз – басират, кўнгил кўзи лозим эди. “Кунту канзан махфиян” сири “Ҳайрат ул-аброр”да шундай изоҳланади:

*Сен эдингу бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз хуснунг-ўқ...*

*Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани мирёоти жамол айладинг.*

*Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди¹⁵⁷.*

Уламолар барча оламларни беш оламга бирлаштиради. Илк олам Навоий таъкидлаганидек, Ундан ўзга мавжуд бўлмаган, Зоти Ҳақдан иборат мутлақ ғайб – Лоҳут оламидирки, “Мен яширин хазина эдим...” мана шу оламдан хабар беради. Иккинчиси Жабарут олами бўлиб, кулли руҳ, Нури Муҳаммадия шунда. Бутун оламларнинг яратилиш сабаби Пайғамбар (с.а.в.)дир. Зеро, Аллоҳнинг Фаҳри оламга: “Сен

бажармаган бўласан. Шунинг учун инсон бу дунёга бир иш учун келган ғоя удир, агар уни қилмаса, ҳеч бир иш қилмаган ҳисобланади. “Биз омонатни кўкларга, ерга ва тоғларга таклиф этдик. Улар омонатни ўз зиммаларига олишдан чекиндилар, унга хиёнатдан қўриқиб, андиша қилдилар. Инсон уни ўз гарданига олди, чунки у жуда золим ва жоҳилдир. ...Агар сен: “Қўлимдан шунча иш келяпти, бироқ у ишни қилолмаяпман десанг, бунинг ҳеч қандай қиммати йўқ. Чунки инсонни бошқа ишлар учун яратмади” (қаранг: Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. Тошкент. “Янги аср авлоди”, 2013, 27-28-бетлар). Демак, ўтар дунёдаги асл бурчни бандалари ҳамиша ёдда тутмоғи лозим. Барча амаллар ўша вазифа учун хизмат қилмоғи шарт.

¹⁵⁷ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 20.

бўлмасанг оламларни яратмасдим”, хитоби маълум ва машҳурдир. Атоий наът ғазалларидан бирида бу ҳодисанинг орифона талқинини беради:

*Ўшал кунким ҳувайдо бўлди арвоҳ,
Саройи “кунту канзан” топти мифтоҳ...
Бали, сен “раҳматан лилоламин” сен,
Ки қилдинг зоҳиру ботинни ислоҳ.
“Алийюн бобуҳо”, сен “шаҳри ҳикмат”,
Эшикингнинг гадоиймен қил илҳоқ¹⁵⁸.*

Расулуллоҳ (с.а.в.) бани башарнинг руҳоний отасидир. У кишининг руҳи яратилган кун “Яширин хазина” саройига калит топилди. Шоир “Мен ҳикмат шаҳри, Али эса унинг эшигидир” ҳадисига ишорат қилмоқдаки, Аллоҳ дийдорига восита шарияти муҳаммадиядир. Зеро, Каломуллоҳда ҳам қатъий қилиб: “Кимки пайғамбарга итоат этса, демак, Аллоҳга итоат этибди (Нисо: 4/80)”, – дея таъкидланади. Итоатнинг замини муҳаббат бўлсагина: “Нафсим (жоним) қудрати қўлида бўлган Аллоҳга қасамки, сизлардан ҳар биттангиз мени отангиздан ҳам, фарзандларингиздан ҳам, бутун инсонлардан ҳам, ўзингиздан ҳам кўра кўпроқ яхши кўрмагунигизча мўмин бўла олмайсиз” ҳадиси шарифининг ҳикмати англашилади. Сайри сулук солиқни ғайб оламларини сайр айлаш, мушоҳада этиш мақомига кўтаради. Ва мурид учинчи олам саналган Малакут – руҳлар оламини ҳис эта бошлайди. Жонли ва жонсиз табиат тўртинчи олам – Олами Мулкдир. Ва ниҳоят, охиригиси барча оламларни ўзида жамлаган олам – Олами Кубро, яъни Комил Инсон, дея эътироф этилади. Тасаввуф ишқ ва ирфон сафаридир. “Ҳайрат ул-аброр” достонида эса бу йўлчиликнинг бетакрор тасвирини кўрамиз. Маълумки, достоннинг XVII боби “Кўнгил таърифида...” деб аталади ва шоир азалда Холиқнинг

¹⁵⁸ Атоий. Девони шайхзода Атоийи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 49.

мақсади Одами хокий эмас, балки кўнгил ганжинаси эканлигини, шу боис касби камолот айнан кўнгилга, руҳга хослигини таъкидлайди:

*Солик ани арши муалло деди,
Сўфи ани олами кубро деди.*

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси,*

*Ким бу халойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири холиққа эрур жилвагоҳ¹⁵⁹.*

Солик учун “арши муалло”, сўфий учун “олами кубро” саналган, халойиққа саждагоҳ олам Каъбасидан кўра Холиққа жилвагоҳ кўнгил каъбаси қадрлироқ эканлиги кўнгил сафарининг бадий талқини бўлган “Лисон ут-тайр”да шундай баён қилинади:

*Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.*

*...Айлаганда рознинг ганжини арз,
Не само айлаб қабул они, не арз.*

*Ғайри инсонким қилиб они қабул...
Ҳам залум айлаб хитобин, ҳам жаҳул,–*

Англашилмоқдаки, Навоий бутун коинотни яратишдан мақсад инсон, инсондан ғараз эса махзани ирфон, Аллоҳнинг омонатини қабул айлаган КўНГИЛ эканлигидан баҳс этмоқда. Бу ҳақда Қуръони каримда ҳам шундай дейилади: “Биз бу омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, ерга ва тоғларга

¹⁵⁹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 73.

Кўнгил мавзуси ҳақида қаранг: Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Тошкент: Фан, 2009; Раджабова Б. “Хамса”да кўнгил тимсоли // Ўзбек тили ва адабиёти. 2014. №5, – Б. 38–42.

таклиф этдик. Улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан кўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат, у ўзига зулм қилувчи ва нодондир (Аҳзоб: 33/72)”. Арзу само, буюк тоғлар кўрқиб қабул этмаган омонатни аҳли зоҳир – Шариат, аҳли ботин эса – Ишқ, дея тафсир этдилар. Атойи ҳазратлари:

*Ер, кўк таҳаммул айламаган ишқ амонатин,
Жони ҳазини хастайи Одамға боғлади,–
деса, Убайдий ҳам ҳикматларидан бирида:
Халифат ур-Раҳмонлиқ илму ҳикмат мулкинда,
Тегмас эрди одамға арода ишқ ўлмаса, –*

дея, Одамнинг халифа этиб тайинланишини ишқ билан боғлаган эди.

“Ҳам залум, ҳам жаҳул”лиги сабаб омонатни қабул қилган Инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси бўлди. Тарикат кўнгилни омонатга хиёнат этмаслик учун тарбият этса, адабиёт унинг ҳолат ва кечинмаларини ифода этади. Адабиётда Кўнгил сайридан жозибалироқ ҳайрат йўқдир. Навоий буни кўнгил ҳайратларида кўрсатиб беради. “Аввалғи ҳайрат”да ҳали вужудга кирмаган кўнгил Адамдан малак оламига тушиб, уни сайр этади. Биринчи ҳайрат – Худонинг борлигини англаш, Яратувчиси кимлигини фикр этиш мушоҳада мақомидир. Кўнгил “Иккинчи ҳайрат”ида малак оламидан малакут оламига тушади ҳамда тўққиз фалакни кезади. Тўққиз фалакнинг бари Аллоҳнинг зикрида эканлигини кўради ва бу ҳолдан янаям ҳайратга тўлиб, янаям беҳуд бўлади:

*Борчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳға шуҳуд англади.*

*Юзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга,*

*Ким бори зокир эди, ул гунгу лол,
Борчаси мажмуу ул ошуфтаҳол.*

Солик йилларча риёзати натижасида басират, яъни қалб кўзи ила кўриш мақомига эришади ва кўнгил кўзи билан барча мавжудотнинг “Қайюмига зокир ва унга шокир” эканини кўради. Ҳар нарса яна ўз аслига қайтади. Иккинчи ҳайратдаги тасвирлар нафси покланиб, руҳга сирдош бўлган ошиқ қулларнинг сайридир. Учинчи даража – нафси мулҳамадаги зокир нафақат дунёвий, балки уҳровий истаклардан ҳам воз кечади. Басирати равшанлашган сайин оламлараро сайр этади ва бутун коинотнинг зикридан огоҳ бўлади. “Учинчи ҳайрат”да эса Кўнгил малакут оламидан бадан мулкига сайр этади:

*Хожаки ҳайрат майидин маст эди,
Мастлиқ уйқусиға ҳамдаст эди.*

*Асру ачиғ май била махмур ўлуб,
Балки қизиқ ўт била маҳрур ўлуб.*

Кўнгилга доир ташбеҳ, рамзу мажозларнинг сон-саноғи йўқ. Бироқ “Ҳайрат ул-аброр”да ўзига хос мурожаатга гувоҳ бўламиз. Навоий ҳали манзил маконини топмаган кўнгилга “Хожа” дея мурожаат этади. Зеро, инсоннинг инсонлиги, унинг яратилишидаги мақсадга эътибор қаратсак, кўнгилнинг моҳиятини ушбу таъриф тўла очиб беради. Яъни инсоннинг соҳиби, хўжайини кўнгилдир. Мабодо у вужудга қарам бўлса, ана шунда адашиш, жаҳолат бошланиб, инсон залолатга юз тутаяди. Ўзлигидан, олий ҳақиқатдан узоқлашади.

Ҳайрат майидан маст, ҳалиям мастлик уйқусидан уйғонмаган Хожа – Кўнгил бирдан ҳушига келиб, ўзига ватан топишни ўйлайди:

*Ғурбат ўти ҳар дам ўлуб шуълазан,
Тушти хаёлиға ҳавойи ватан.*

Шунда унинг олдига бир шаҳар келади. У вужуд шаҳридирки, бу шаҳарни шоир энг қоронғу бурча-кларигача таъриф-тавсиф қилади. Хожа буларни кўриб, ҳайрат денгизига ғарқ бўлади. Унга ато этилган янги масканида идрок, мушоҳада неъмат берилади ҳамда тасаввуфда кўп бора тилга олинадиган, маърифатга эришишдаги асосни англаб етади:

*Мулк ўзию тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, борчадин огоҳ ўзи.*

*Нафсға чун ориф ўлуб мў-бамў,
Фойиз ўлуб “қад арафа раббаху”¹².*

Адамдан малак, малакдан малакут, малакутдан вужуд оламига келган кўнгилнинг сайри қачон тугайди? Тасаввуф ва адабиёт мана шу саволга жавоб беради ва инсонни сўнгги сайрга тайёрлайди. Тарикат – охират илми, муршид эса охиратни эслатгучи, деб бежиз айтилмаган. Абодият тушунчаси ва унга эришиш имконияти билан инсон махлуқотлардан ажралади. Инсонлар абодият, ҳали олдинда боқий ҳаёт борлигини англаши билан ҳайвондан фарқ қилади. Бу йўлчиликдан асосий мақсад – абодият озиғини тайёрлаш. Муршиднинг, жумладан, адабиётнинг мақсади инсонга нафсини танитиш, зотан “Нафсини таниган Роббини танийди”. Ҳақни таниш осон эмас, то киши нафсига ориф бўлмагунча, ўзини ҳам, Роббини ҳам таний олмайди. Кўнгил Аллоҳни танимаса, ҳар кимни, ҳар нарсани севади, чунки у севги учун яратилган. Қалб Холиққа қуллик қилмаса, махлуққа қул бўлади, чунки у абд сифати билан яратилган. Бу эҳтиёж, бу ғурбат кўнгилнинг мулк оламига келиши билан бошланганлигини англашда

шариат ёрдам беради. Зеро, тасаввуф мактабининг биринчи босқичи ҳам айнан шариатдир.

Тасаввуф қўлланмаларида шариат амрларини адо этмасдан тариқат амалиётига ўтиш, маърифат мушоҳадасисиз эса ҳақиқат сирларига етиш имконсизлиги таъкидланган. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам бу ҳақиқатга такрор-такрор урғу берилган:

*Ўтти умрум – шариатга етолмадим,
Шариатсиз тариқатга ўтолмадим,
Ҳақиқатсиз маърифатга етолмадим,
Қоттиқ йўлдур, пирсиз нечук ўтар, дўстлар*¹⁶⁰.

Пири Туркистон тариқатга, албатта, шариат эшигидан кирилиши, маърифат ва ҳақиқат қаттиқ ва машаққатли босқичлар эканлиги, бу йўлчилик пири комилнинг мададасиз босиб ўтилиши қийинлиги баён этилган ҳикматлари билан муридларга дастур ул-амал яратиб берди. Унинг ҳол ифодасидан Ҳақ йўлчисининг риёзатини, мазкур таълимнинг узлуксиз жараёнини тасаввур этиш қийин эмас. Бу маъруфий анъана мумтоз адабиётимизда узоқ давом этди, десак, муболаға бўлмайди. Мумтоз асарларда суврат ва маъно, зоҳир ва ботин, вужуд ва руҳ, шариат ва тариқат ҳар доим муштарак.

Мутафаккир ва мутасаввиф ижодкор сифатида Алишер Навоий ҳам инсон камолотидаги аркону усулдан сўз очар экан, аввало, шариат, сўнгра унинг мантиқий давоми ўлароқ тариқат хусусида баҳс этади. Жумладан, “Насойим”да валийлар ҳаёти ҳақидаги маълумотлардан олдин шоир мухтасар тасаввуф назариясига тўхталади. Ҳақ ошиғи солиқлар ҳақидаги қарашларини “... ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур, шариатдин ўзгаки – бир миқдори ондин кам бўлса, ҳеч нима қолмас. Бу

¹⁶⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 35.

тоифанинг шариат риояти ва суннат мутобаатидин улуғроқ ишлари йўқдур”¹⁶¹, деган қатъий хулоса билан бошлайди. Дарҳақиқат, сулук аҳли шариатга риоя қилиш ва суннатга эргашишдан улуғроқ ва фойдали амални тан олишмаган. Нажмиддин Доя эса тариқат остонасига шариат етаклаб келишини шундай изоҳлайди: “Машойихларга кўра, нафс бир умр тазкия этилса ҳам, ниҳоясига етмайди ва кишида руҳ таҳлияси бошланмайди. Бу сабабдан нафс олдин шариат риштаси билан қаттиқ боғланиши шарт... “Менга юриб келганга мен югуриб келаман” сирри билан Ҳақнинг лутфлари карам истиқболдан туғилади ҳамда улухият фазлининг файзи ва илоҳий тасарруфнинг жазбалари кетма-кет келади”. Комил инсон, яъни эранлар мақомига кўтарилиш “Маҳбуб ул-қулуб”да шундай баён қилинади: **“Шариат – жодаедур туз, анда хоҳ кеча юру, хоҳ кундуз**. Сиротедур, бағоят мустақим, анда озиқмоқдин не ваҳм ва не бийм. Ҳар кимки, ул йўлга озим бўлғай, икки жаҳон саодати анга мулозим бўлғай. Андин чиққан итти, туз борғон мақсадға етти. Ҳар солиқким, мақсадға етибдур, бу йўлдин чиқмай кетибдур”¹⁶². Одам авлоди фитратида комилликка интилиш бор экан, энг тўғри йўл шариатдир. Бунини Шайх Акбар Ибн Арабий шундай изоҳлаган эди: “Аллоҳга ҳамд бўлсинки, агар шариат илоҳий хабарлар келтирмаганда, ҳеч кимса Аллоҳни танимас эди. Ва фақат закий инсонлар, донишмандларнинг “...ундай деган, бундай деган”, дея Аллоҳ зоти мавзусида илгари сурган ақлий далилларигагина асослансаидик, ҳеч бир инсон Уни севмас эди. Фақат шариат орқали илоҳий хабарлар келгач ва Субҳон бўлган Тангри ҳақида бизга хабар бергач,

¹⁶¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 16.

¹⁶² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 91.

биз ҳам субутий сифатлардан тўлиб Аллоҳни севдик”¹⁶³. Навоийда ҳам бу қарашга ҳамоҳанг фикрлар талайгина. Масалан, “Набий шаръидин аёқ чиқарган кажрав...” қитъасида:

*Бу йўлда кимки набий шаръидин чиқарди қадам,
Йўл озди, чунки мутеъ ўлди ақли жоҳилиға.*

*Таваккул аҳлики чиқмас сафарда жодадин,
Яқиндурурки, етар гом бирла манзилиға*¹⁶⁴, –

дея, манзилга элтувчи қисқа йўлдан хабар беради. Навоийга кўра, инсонни комил этувчи, убудият қарзини адо қилувчи амалларни Яратган кўрсатиб берган. Илм инсонда таваккул, ризо, сабр, қаноат, шукр каби неъматларни пайдо этса, ҳақ эътиқод ирода ва жасорат соҳибини дунёга келтиради. Комилликка қадам қўйиш, ўзликни англашга жаҳд этиш Ҳақ амрларига бўйсунуш, шариат йўлини маҳкам тутиш билан амалга ошган. “Мифтоҳ ул қулуб” муаллифи ҳам: “Бир кимсаки Қуръондан ғайри ила йўлини топмоқ истаса, Аллоҳ уни адаштиради”, – дея муриднинг қалби дини ислом калити билан очилишини айтган эди. Мақсад нафсни таниш ва Аллоҳга қурбат ҳосил қилиш экан, бу ҳақда Қуръони каримда шундай дейилади: “Аллоҳга сажда (ибодат) қилиб, унга яқин бўлинг (Алақ: 96/19)”. Халқ истаётган адолат, ҳиммат, яхшилик, бир сўз билан айтганда, нажот – Исломдир. Бунини Аллоҳнинг ердаги сояси ҳисобланмиш ҳукмдор, айниқса, англамоғи керак. Маънавий баркамоллик пойдевори, салтанатнинг мустаҳкамлиги, фуқароларнинг хавфсизлиги исломий ҳаёт билан бўлишини фаҳмламоғи лозим. Оломончиликдан юксалиш, миллий ғурур, жасорат диний маърифат билан

шаклланади. Шариат бир амалиёт: аввало, вужуд, сўнгра қалб ва кейин руҳ ҳаётида яшайди. Нафсга қарши турувчи энг буюк қурол шариатдир. Дуққий ҳазратлари таъкидлаганидек: “Офият илм, яъни шариатда”¹⁶⁵.

Шариат илмларнинг шарафлиси. Фақат унинг саломатлиги амал биландир. Навоий “Улумдин ашрафдин илмидур...” қитъасида:

*Илми дин касб қилки, суд эрмас,
Чарх мушкиллари уни ҳал қилмоқ.*

*Лекин ул илм доғи нафъ этмас,
Билибон бўлмаса амал қилмоқ*¹⁶⁶, –

дейди. Шариатнинг амали ҳар замонларда ҳам мушкул бўлганки, Навоий: “Наби шаръиға қилмоқ истиқомат, Эрур соликка мушкулроқ каромат”, деган эди. Навоий турли жанрларидаги асарларида Пайғамбар (с.а.в.) шариатидан узоқлашиш, бандаликдан, одамийликдан йироқлашишдир, дея тўғри йўлни кўрсатади:

*Олам аро халқни Яздони пок,
Аҳли нажот эттию, аҳли ҳалок.
Бу бирисин обиди асном бил,
Ул бирисин зумраи ислом бил.
Куфр эли йўл топди маломат сари,
Зумраи ислом саломат сари*¹⁶⁷.

Шариат инсонга муҳолифларини аниқ кўрсатиб беради. Булар: нафс, вужуд, шайтон ва мўмин бўлмаган биродар. Толиб, аввало, нафс, қалб ва руҳнинг талабларини бир-биридан фарқлаши ва шунга кўра ҳаракатланмоғи лозим. Уларни ажратиш – ҳар бирига

¹⁶⁵ Алишер Навоий. МАТ. 17-жилд. Тошкент. Фан, 2001, 133-бет.

¹⁶⁶ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 497.

¹⁶⁷ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 110.

¹⁶³ Ibn Arabi. İlahi Aşk. – İstanbul: İnsan yayınları, 1988. – S. 38.

¹⁶⁴ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 497.

бериладиган имтиҳондан осон ўтишга кўмак беради. Тариқат муршиди босқичма-босқич нафси соф ҳолга келтирадики, солиқ тавҳид мақомига кўтарилади. Тариқатнинг бу мақсад муддаоларига адабиётдаги бетакрор ифодалар жон бахш этган.

Шуни таъкидлаш жоизки, муршид таълим-тарбия усулидаги муваффақиятнинг асосий сабабларидан яна бири – инсоннинг ботинига сафарни зоҳир, яъни вужуд тарбиясидан айро тасаввур этмаслиги, билъақс муштаракликда олиб бора олишидир. Муридга ҳалол луқма, оз емоқ, кам уйқу, тоза либос, давомий сукут, ҳамиша таҳоратли бўлмоқ, хилват, зикр каби мажбуриятларни юклайди. Бу жиҳатдан ҳам бадий адабиёт кичик ибратли ҳикоя ва ривоятлари билан тариқат таълимини янада кенгроқ ёйилишига сабаб бўлди: “...Иброҳим ибн Аҳмад уйида меҳмон бўлиб, ҳоли ўзгарган йигитга шундай дейди: “Сенинг луқманг шубҳалик эди. У риёзат машаққатлариким чекдинг, шайтоний эди. Шайтон феъли билан бўлган риёзатнинг натижаси кўп бўлмас. Бу гал ҳалол луқма билан риёзат чекдинг, шайтон сенга кўрсатган йўлини кўрсата олмади. Ва ишингнинг асли билинди. Энди шуни аниқ билким, киши ҳалол луқма емагунча Аллоҳга етишмас”¹⁶⁸. Юсуф Хос Ҳожиб эса:

*Ҳаромдан узоқ тур, сақлан, эй элик,
Ҳаромдан куяр руҳ, келар кўргулик¹⁶⁹,–*

дейди. Руҳ куйишидаги кўргуликнинг сабабчиси ҳаром луқма, назар, қадам, ҳатто ҳаёлу ният эканлиги тариқат аҳлига мудом эслатиб турилган. Шу маънода мана бу сўзлар ҳам эътиборли: “Ва дебдурларки, бизнинг Хожа ҳазратларидин сўрдиларки, тариқат-

¹⁶⁸ Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2012. – Б. 121.

¹⁶⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. –Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 436.

ни нима била топса бўлғай? Дедиларки, “...Овқатланишда ўртача меъёр сақланса, яъни ўта тўқ ҳам, ўта оч ҳам бўлмаса!” Демак, муриднинг дастлабки вазифаси тўрт асос – қон, савдо, сафро, балғамдан иборат вужуднинг ҳақини хато-камчиликсиз таъминлашдан иборат. Зеро, ушбу мувозанатнинг бузилиши, албатта, қалб саломатлигига ҳам салбий таъсир этади. Муриднинг сукут ҳоли ҳам тариқатда муҳим бўлган. Нажмиддин Кубро ҳазратлари хомуший, яъни сукут ҳолининг ўн бир фойдасини санар экан, жумладан, шундай дейди: “Зоҳир тили сукут этиши билан авлиёда бўлгани каби қалб тили сўзлай бошлайди. Киши сассиз қолиши билан малакларнинг каломини эшитади. ...Агар солиқ бекорчи сўзларни ташласа, унинг кўнгил Исоси тилга киради”. Демак, мурид шахсиятининг шаклланишида хилват тарбияси ҳам муҳим. Зеро, хилват тариқатнинг самарали тажрибаларидан. Хилват гуё покланиш учун, қайта ўзига келиш учун ажратилган вақт. Хилватдан мақсад – мууроқаба ва мушоҳадани дунёга келтириш, мурид қалбини бойитишдир. Сакандарий ҳазратлари узлат ва хилватнинг фойда ва зарарлари ҳақида атрофлича тўхталиб: “Хилват – парҳездир. Фикрлаш даводур. Фикрсиз узлатдан даво бўлмас”¹⁷⁰, – деган хулосага келади. Хилват ҳаётининг энг гўзал тасвири Алишер Навоий ғазалларида берилган. Шоир мезбони Ҳақ, меҳмони ҳабиб бўлган “ақлга сиғмайдиган” хилватдан сўз очади:

*Киши бу навъ хилватни начук қилғай тааққулким,
Ҳақ анда мезбон бўлғай, ҳабиби меҳмон анда¹⁷¹.*

¹⁷⁰ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. 1-жуз. Тошкент. “Hilol-nashr”, 2015, – Б. 129.

¹⁷¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 40.

Таъкидлаш жоизки, муриднинг муршид ҳузуридаги хизмати ҳам хилват ҳисобланган. Зеро, у бир лаҳза бўлсин асл мақсаддан йироқлашмайди. Хилватда мурид муршидига яна-да яқинлашади. Чунки бунда мурид қалбига турли хотирлар ёпирилиб келади. Уларни фарқлаш, улар таъсирига тушмаслик, ваҳимага берилмаслик учун ҳам раҳнамо зарур. Ўз аҳволини гоҳ зоҳир, баъзан ботин тилида муршидга етказиш муриднинг мажбуриятларидандир. Шу ўринда Нажмиддин Кубронинг хилватдаги ҳолларини эслатиш мақсадга мувофиқдир: “Хилватда ногоҳ қалбимга “Ҳиялул марид алал мурид” (“Йўлдан озган шайтоннинг мурид учун қўйган тузоқлари” номли бир китоб ёзиш нияти пайдо бўлди. Уни шайхимнинг рухсатисиз ёзиш тўғри бўлмас, деб ўйладим. Шайхим ила робитам кучли бўлганлиги боис шу пайт унинг овозини эшитдим. У бундай дерди: “Бу фикрдан кеч...” Шайхим ила ғойибона кенгашдим. Улар: “Аллоҳ бундан йироқдир ва ушбу хотир шайтондандир. Шайтон ўзига марид дея исм берди. Шунинг учун ҳам сен шайтон ўзини бу тарзда ҳақоратламайди, дея ўйладинг, унинг бу ҳаракатини эҳтимолдан узоқ деб тушундинг. Зеро, ғояси ҳам сени (китоб ёзиш билан) машғул қилиб, Ҳақ зикридан тўхтатмоқ ва ишингни мушкуллаштирмоқ эди”, – дедилар. Шундан сўнг бедор бўлдим – уйғондим ва ниятимдан воз кечдим”.

Абдулкарим Қушайрий ҳам “Рисола”да Яҳё бин Муознинг фикрини келтириш билан хилват мурида ўзга бир “мен” яратиши хусусида қимматли тавсиялар беради: “Хилватдаги унсиянинг билан, хилватда Ҳақ таоло билан бўлган унсиянинг орасидаги фарққа эътибор қарат. Агар хилватни тарк этишинг билан унсиянинг, ҳузуринг йўқолса, билки, Ҳақ билан эмас, хилват билан унсият ҳолидасан, агар хилватда ҳол билан улфат бўлганингда эди, чўл бўлсин, саҳро бўлсин, қаер бўлса бўлсин, ҳар ер сенга тенг

бўларди”¹⁷². Хилват тавҳид ҳолига яқинлаштирувчи бир имконият. Зикр ҳам тариқат тажрибасида энг муҳим вазифалардан. Муриднинг пирга нисбат берилишида ҳам зикр жуда муҳим. “Маноҳиж ул-ибод илал миъод” отлиғ китобда келтурубдурки, муридлар интисоби машойихқа уч тарийқ биладур: бири хирқа била, иккинчи зикр талқини била ва учунчи хизмат ва суҳбат ва анинг одоби била. ...Яна дебдурки, иродат хирқаси нисбатин ва зикр талқини нисбатин икки шайхдин олмоқ мазмумдур. Аммо суҳбат нисбатида маҳмуддур”¹⁷³. Кўриниб турибдики, зикр мурид шахсияти шаклланишидаги асослардан биридирки, унинг шайх силсиласидаги ўрни зикрга қараб ҳам белгиланган.

Зокир – мурид, Мазкур – Аллоҳ таолодир. Аҳли дилга кўра, муриднинг қиличи қалб ила Аллоҳни зикр этмоқ эрур. Ҳар бир сафарнинг ўз қонун-қоида-си, карвонбошиси ва йўл озиғи бор. Руҳ сафарида йўл қоровули бу йўлни босиб ўтган муршид бўлса, йўл озиғи эса Навоий таъкидлаганидек:

*Тенгри зикриким, малойикка ғизойи руҳ эрур,
Бу ғизони Ҳақ йўлиға кирган элга зод бил*¹⁷⁴.

Ҳақ йўлидаги мурид малаклардай Тангри зикрини тилдан қўймаслиги, қалбида нақшлаши, ҳар бир амали Аллоҳнинг амрига мос бўлиши лозим. Шу боис комил муршид нафс мужодаласидаги муриднинг машраби мижозига қараб, уни Аллоҳнинг гоҳ жалолияти билан қўрқитиб, гоҳ жамолияти билан умидвор этиб тарбиялайди. Кимдир Жаббор деса, ким-

¹⁷² Kuşeyri A. Kuşeyri Risolasi. – Istanbul: Dergah yayinlari, 1991. – S. 241.

¹⁷³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 398.

¹⁷⁴ Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. МАТ. 3-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 292.

дир Ғаффор дейди. Биров Қаҳҳор деса, биров Раҳмон дейди. Султон ул-орифин ҳикматларидан бирида бу ҳолни шундай тасвирлаган эди:

*Хуш қудратлик Парвардигор, Бируборим,
Қўлум тутуб, йўлга солғил, антал-Ҳодий,
Зоти улуғ Раҳмон Эгам ҳам Жабборим,
Қўлум тутуб, йўлга солғил, антал-Ҳодий¹⁷⁵!*

Зокирнинг мақсади мутлақ муршид Аллоҳнинг лутфига сазовор бўлиш. Кўнгил йўлчилигида соликнинг сидқу ихлоси қанчалик муҳим бўлса, йўлбошчининг ҳимматию, Бируборнинг карами шунчалар аҳамиятлидир. Зикр қалб ойнасидаги зангларни ювади. “Воситий ҳазратларидан “Зикр нимадир?” – дея сўрашганида: “Аллоҳни шиддат-ла севмоқ ва қўрқувининг ғолибияти остида бўлмоқ шарт ила ғафлат майдонидан мушоҳада ва муроқаба осмонига чиқмоқдир”, – дея жавоб бераган эди. Дарҳақиқат, зикрдан мақсад мушоҳадага эришиш, фикрга кенг йўл очиш. Авлиёуллоҳ Шиблий ҳазратлари ҳам шундай деганди: “Аллоҳ мени зикр этганнинг дўсти ва суҳбатдошиман”, демаганми?” Ҳақ субҳанаху таоло билан суҳбат биродари бўлишдан нима фойда олдингиз? Зикрга эмас, зикрнинг натижасига ва файзу баракотига диққат қилинг¹⁷⁶.

Руҳ тарбиясида муршид муриднинг қалбига сингдирадиган қудсий ҳадислардан яна бири – “Муту қобла ан тамуту”, яъни “Ўлмасдан бурун ўлинг”¹⁷⁷дир. Тасаввуф манбаларида ҳам, ирфоний-бадий адабиётда ҳам, сўфиёна шеъриятда ҳам тез-тез

¹⁷⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 88.

¹⁷⁶ Кушайрий А. Рисолаи Кушайрий. Истанбул, 1991. – Б. 372.

¹⁷⁷ **Қаранг:** Иброҳим Ҳаққул. Ҳадис ва талқин маҳорати // Алишер Навоий ва ХХI аср мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент: Mashhur-Press, 2020. – Б. 235–238.

ёдга олинувчи мазкур ҳадиснинг шарҳу изоҳисиз тасаввуф моҳиятини, муршид-мурид муносабатини англаш мушкул. Ушбу ҳадис аксарият ғарб, баъзан шарқ олимларида ҳам муршид ўлимга тайёрловчи, мурид иродасини ўлдирувчи маъноларида янглиш тушунилган ва ғалат изоҳланган. Бироқ тасаввуфда муршид муридига ҳамиша эслатувчи биргина ўлим бор – бу нафс ўлимидир. Халқ оғзаки ижоди, илк туркий маърифий дoston “Қутадғу билиг”дан бошлаб, ҳанузгача чинакам адабиёт инсониятга дунёнинг имтиҳон эканлиги, олдинда боқий бир ҳаёт борлигидан огоҳ этади. Муридга дунёнинг ўткинчилиги – Фано ва охират абадийлиги – Бақони англатувчи ва уни Абадиятга чорловчи муршиддир. Шу маънода адабиёт ҳам бир мураббийдир:

*Эй дўстлар, нафс илкидин бўлмайин хор,
Мосиваллоҳ ҳавосидин бўлуб безор,
Қул Убайдий насиҳати будур, зинҳор,
Охиратнинг ишин мунда қилинг, дўстлар.*

Охират озиғи эса кўз очиб юмгунча ўтадиган ва ҳеч қачон қайта берилмайдиган мана шу ҳаётда йиғилади. Адабиёт ҳам фаноликни тилга олар экан, инсониятни ғафлат уйқусидан уйғотишга такрор-такрор интилаверади. “Қутадғу билиг” достонида шуларни ўқиймиз:

*Ўлим боқ қўкси тоғ эрларни топди,
Ерга тиқиб устин тупроқ-ла ёнди.
Кўзи тўқ донишманд не деган, бир боқ,
Бойлик ибтидоси – нафсни ўлдирмоқ¹⁷⁸.*

Ҳаётда энг муҳими – мана шу. “Қаерда бўлсангиз, ҳатто мустаҳкам қалъалар ичида бўлсангиз ҳам

¹⁷⁸ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент. “Akademnashr”, 2015, – Б. 426.

ўлим сизларни топиб олур... **(Нисо.4/78)**" хитобини англамоқ учун аждодлардан ибрат ола билиш керак. Зеро, пайғамбарлар, Аллоҳга муқарраб валий зотлар ҳам ўлим билан юзлашдилар. Буларни хотирда тутиб, ўлимни англаб, нафс риёзатини қаттиқ тутиш ўлим ваҳимасига тушиш дегани эмас. Аксинча, пири комил муридига абадий ҳаёт борлигини мушоҳада этиб, хотиржамлик туйиш ва унга муносиб тайёргарлик кўриш учун бир он аввал бел боғлаш кераклигини уқтиради.

Тариқат бир робита, яъни боғланишдир. Мурид, аввало, шайх, сўнгра Расулуллоҳ (с.а.в.), охири Аллоҳ ила робитада бўлади. Бироқ аксарият тариқатларда илк робита Робитаи мавт, яъни Ўлим робитасидир. Робитаи мавт нафс тарбиясида иккиланишлар гирдобиди қолган ўй-фикрларга қатъийлик, йўл машаққатида зериккан, чарчаган ҳисларга қуввату қанот бўлади. Тасаввуфда муршид назоратида кечадиган бу робита ҳақида ҳатто алоҳида рисоалар яратилган.

Мумтоз адабиётнинг асосий ғояларидан бўлган – нафсни таниш ва унга қарши курашиш "Қутадғу билиг"да ҳам ўзига хос тарзда ифодаланган. Достондаги донишманд Зоҳид нафсга қул бўлмаслик, ҳамisha ақл-идрок билан иш кўриш, адолатли ва инсофли бўлиш ва ҳоказо қарашларни илгари суради. Аммо унинг эзгуликка ундовчи кўрсатмаларида барини боғлаб турувчи бир ҳалқа мавжуд. Бу – ўлим моҳиятини тўғри англаш ҳикмати. Бу қараш кейинчалик туркий адабиётда муҳим ўрин эгаллади. Аҳмад Яссавий ҳам:

*Қул Хожа Аҳмад дийдор учун жондин кечиб,
"Муту қобла ан тамуту" ўқуб, эриб,
Ҳақ Мустафо ҳадисини маҳкам тутиб,
Дийдор учун ўлмас бурун ўлмайинму?!*

*Андин сўнгра бир мақомга еткурдилар,
Нафсу ҳаво иккисини ўлдирдилар,
Ўлиб эрдим қайта бошдин тиргуздилар,
"Тирик юриб ўл!" – дедилар, ўлмайинму!¹⁷⁹!–*

деган эди. Мазкур ҳикматдан маълум бўлмоқдаки, муриднинг талаби дийдор. Висолга эришиш учун эса Пайғамбар (с.а.в.)нинг юқорида келтирилган ҳадисига биноан нафсга қарши жанг қилмоқ керак. Уни ёмонликлардан қутқазиб, тозаликка олиб чиқиш лозим. Бу эса зоҳир кўзини юмиб, ботин кўзини очиш, нафсу ҳавони ўлдириб, руҳи сафони тиргизишдир. Аҳмад Яссавий ҳазратлари таърифлаган мазкур мақом Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг "ёри ғор"га нисбатан айтган баҳоларини ёдга солади: "Ким тириклар орасидаги ўликни кўрмоқ истаса, Абу Бакрга қарасин. Унинг вужуди тирик, нафси ўлиқдир"¹⁸⁰. Аслида шу мақомга соҳибларгина муршид бўла олади:

*Қаю қулнинг сири бўлса Ҳаққа аён,
Бевосита қилур ани шайхи замон,
Сухбатидан баҳра олур халқи жаҳон,
Билинг они ўлмас бурун ўлгон киши!¹⁸¹, –*

дейилади "Девони Ҳикмат"да. Тариқат асосчиси сифатида Аҳмад Яссавий "Ким муршид бўла олади?" саволига қисқа ва лўнда қилиб "Ўлмасдан бурун ўлган киши", дея жавоб беради. Яссавий ҳикматидаги фикрнинг илмий асосини "Мифтоҳ ул-қулуб"да ўқиймиз: "Нафси марзия мақомидаги зот Аллоҳнинг хос аскарисидир. У ё иршод вазифасини бажаради ёки

¹⁷⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент. "Akademnashr", 2015, – Б. 195.

¹⁸⁰ Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 47.

¹⁸¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – Б. 233.

мамлакатларни бошқаради. Комил саналган Аллоҳнинг валий қулларидан барчаси нафси марзия мақомидадир. Унинг кўзлари ухлар, қалби ухлмас. У ҳар доим, ҳар ҳолда уйғоқ. Ҳар он, ҳар нафасда мушоҳада этар ва сўзлашар. Мушоҳада мартабаси фано ичинда бақодир. “Муту қобла ан тамуту” ҳадиси шарифига мазҳар бўлиб, Адам оламида фанога эришган”¹⁸².

Дарҳақиқат, муршид алал оқибатда комила нафсга эришган шахсдир. Нафснинг таҳликалли йўллариини Ҳақ мададида босиб ўтган валий зотдир. Вужуд эҳтиёжларини тариқат ўлдир, демайди, балки унинг тириклик эҳтиёжи ҳамиша назарда тутилади. Чунки у ўзининг ҳалол, шаръий ҳақини олмаса, исён қилади, хасталанади, бу, табиийки, руҳга таъсир ўтказади. Бундай “ҳақсизлик” оқибатлари ҳақида Имом Ғаззолий шундай деган эди: “...Ушбу хато мужоҳаддан кўзланган мақсад ушбу (ҳайвоний) сифатларнинг барчасини йўқ қилиб юборишдир”, – деган тоифадан содир бўлган. Асло тўғри эмас! Зотан шахват ҳам фойда учун яратилган. У асл табиатдаги заруратдир. Агар таом шахвати кесилса, одам ҳалок бўлади. Агар жинсий шахват кесилса, насл кесилади. Агар ғазаб бутунлай йўқолса, инсон ўзини ҳалок этувчи нарсадан ҳимоя эта олмайди ва ҳалок бўлади... Бу борада талаб қилинган нарса уларни бутунлай супуриб ташлаш, йўқотиб юбориш эмас. Балки уларни мўътадил равишда тутиб туришдир”¹⁸³. Демак, мўътадиллик, аввало, шариатга мувофиқ равишда вужуднинг ҳақини бериш ҳисобланади. Мана шу нуқтада ғарб ва шарқ, тасаввуф ва бошқа диний-илоҳий таълимотларнинг фарқи юзага чиқади. Тариқатда руҳ истакларига берилиб, вужудни хорлаш, уни шаръий ҳаққидан мосуво қилиш йўқ. Бу мақом эгалари учун ўлим

¹⁸² Muhammed Nuri Şemseddin Nakşibendi. Miftah’ül Kulub. İstanbul. Huzur yayınevi, – S.149.

¹⁸³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. 4-жуз. Тошкент. “Hilol-nashr”, 2015, – Б. 373.

– “марҳум”нинг ҳаётни янги бир масканда давом эттиришидир. Шу боис халқ достонларида, манокӣб ва тазкираларда Ҳақ йўлчиларининг қабристонда тунаб қолишлари, қабр аҳли билан ҳам бемалол мулоқотга киришишлари ўлимни интиҳо деб билмасликларидан далолат беради.

Ўлим билан қўрқитиш иблиси лаиннинг синалган ҳийлаларидандир. Унинг илк алдови, биринчи тузоғи Одам атога нисбатан бўлди. Шайтон Момо Ҳавони абадий ҳаёт орзуси билан йўлдан оздирди. Авлодларга оталарининг азалий душманини танитиш мақсадида Рабғузий ҳам бу воқеани келтиради: “Ҳеч билурмисен, бу буғдой йиғочиндин сизни Тенгри не учун йиғди?” Ҳаво айди: “Билмазман”. Иблис айди: “Анинг учун йиғди ким ул йиғочдин еса ужмоҳда мангу қолур, ўлум кўрмаз тақи ужмоҳ мулкиндин арзилмас теб... ((Эй Одам), сенга мевасини еса абадий боқий қоладурган дарахтни ва фоний бўлмайдурган подшоҳликни кўрсатайми?)”¹⁸⁴. Шайтон ҳийлаю найранглариини яхши англаган комил муршид бу фожиани Одам ўғлига эслатади, уни такрор макр тузоғига тушишдан огоҳ этади. “... Ҳар бир жон ўлимни тота-жакдир” оятига кўра, бу ҳодиса, албатта, муқаррар эканлигини уқтиради, фақат унга имон саломатлиги билан тик қарай олиш жасоратини пайдо қилади. Иблисга қуллик фожиасининг хўрликларию азобларини танитади.

Алишер Навоий асарларида ҳам “Муту қобла ан тамуту” ҳадиси бир неча бора қўлланилади. Навоийнинг лирик баёнидаги рамз, ишоратлар шоирнинг ҳоли каби сирли ва юксак. “Дема, не суд эрур ўлмоқ фано ҳаримиға хос” матлали ғазалида:

*Десанг бу йўлда ўлай, нафсни бурун ўлтур,
Ки ишқ шаръида гўё бу нав келди қисас*¹⁸⁵, –

¹⁸⁴ Рабғузий Н. Қиссаси Рабғузий. Тошкент. “Ёзувчи”, 1990, –Б. 24.

¹⁸⁵ Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. МАТ. 3-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 271.

дейди. Фано ҳаримиға лойиқ мавтга эришмоқ учун, аввал нафсни ислоҳ қилиш кераклиги барча мутасаввифлар томонидан айтилган ҳақиқат. Лекин Навоийнинг фикрича, нафсни енгиш – Ишқ шариатининг ҳукмидир. Нафсни енгиш, ундан мардона воз кечиш ва бу айрилиқдан ҳузур топиш шу қадар машаққатли риёзат бўлмаганда “Жиходи акбар” дея аталмасди. Нафс ўлимига рози бўлиш, уни ҳузур ила қаршилаш учун ирфон ва ишқ зарур. Инсонда ўзини ва Яратувчини таниш қанчалар кенг бўлса, унинг аҳдига сидқу садоқати, Холиқиға муҳаббати шу қадар юқори бўлади. Унда севгилисининг амри фармониға ризоликдан ўзга нарса қолмайди. Фақат Боқий зотга бўлган муҳаббатгина ўлмасдан бурун ўлиш мақомиға кўтара олади. Аҳли дил “Аллоҳға элтувчи йўлларнинг адади махлуқотнинг нафаслари қадар беҳисоб” эканлиги, ҳар бир жоннинг Ҳаққа боровчи ўз йўли борлигини эътироф этишса-да, уларни уч турда бирлаштиришган. Илк – намоз, рўза, Қуръон қироати, ҳаж қилиш ва шунга ўхшаш зоҳирӣ ибодатлар бирламчи ҳисобланган йўл – Тариқи ахёрдир. Бу солиҳ амаллар наинки фарз, вожиб, суннат, балки нафл даражасида бўлиб, Фузайл ибн Аёз таъкидлаганидек: “Эй мўмин! Узоқ вақтдан кейин Ҳаққа етишмоқ қадим уммат ва миллатларға хос бир ҳол эрур, улар уч юз, тўрт юз йиллик умрларини бу йўлға сарф этган ва ғояларига эришган эдилар. Бу вақт мобайнида уларнинг вужудлари ибодат туфайли ўқдек нозиклашиб, ёйға ўхшаб букиларди. Ҳолбуки, бизға бундай узоқ умр насиб этмаган. Демак, қисқа муддатда вуслатға етишиш лозим. Бу эса қобилият ва сиёсатли муршидға боғлиқ нарсадир. Ушбу икки шарт бажарилгач, Ҳаққа етишмоқ учун камон янглиг эгилишға ҳожат қолмайди”. Иккинчиси – асосий эътиборни гўзал ахлоққа эга бўлиш, нафсни тазкия, қалбни тасфия, руҳни поклаш, яъни ботинни обод

этишга қаратувчи мужоҳада ва риёзат соҳибларининг йўли – Тариқи абрордир. Ва ниҳоят, йўлларнинг мумтози, ойдини, яқини саналган ишқ, жазба, муҳаббат соҳибларининг йўли – Тариқи шуттор эрур. Биринчи ва иккинчи йўл вакилларининг озчилиги манзилга юриб етсалар, шуттор аҳли кўплари йўл охирига етувчи, учиб боровчилардир¹⁸⁶. Нажмиддин Кубронинг “Усул ал-ашара” рисоласига “Рисола дар баёни тариқати шуттор” номи билан шарҳ ёзган Абдулғофур Лорий: “Мақсади ақсо – энг сўнгги мақсад ҳамда давомли тарзда тараққий ҳолида бўлганлиги сабабли шуттор йўлидаги сайр асло охирига етмас. Ахёр ва аброр тариқидаги сайр эса мавти табиий билан тўхтайди... Ишқ аҳли мавти ихтиёрий, иродий ўлим соҳибларидир”¹⁸⁷, – дейди. Шуттория тариқати тамал қоидаларини ўн асосга жамлаган Нажмиддин Кубро ва издошлари нафс ўлимини шундай изоҳла-

¹⁸⁶ Изоҳ: Етук таржимон И.Хаққул ва куброшунос А.Бектошлар таржимасида нашр этирилган “Усул ал-ашара”да айни шу масалалардан баҳс юритилади (қаранг: Ўша асар. 32-80 – бетлар). Ахёр, аброр йўлчилари кўп йиллар сарфлаб, жуда озчилиги сўн манзилга етсалар-да, бу йўл аҳллари тариқатда ўз ўрни, аҳамиятига эга. Улар ахёр ва аброр лафзи сифатида Ҳақ йўлчиларини билдиришган ва тасаввуф луғатларида алоҳида эътироф этилган. С.Улудог ахёрга шундай таъриф беради: “Хайрсевар ахёр уч авлиё гуруҳининг бири: Абдол Шомда, Нужабо Яманда, Ахёр Ироқда бўлади... Нукабо 300, Нужабо 70, Абдол 40, Ахёр 7, Амед 4, Ғавс 1 донадир” (қаранг: Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Marifet yayınları, 1995, S. 34). Аброрлар “Иннал аборо яшробуна мин каасин каана миза ажуҳаа каафуроон, яъни Албатта, яхшилар (жаннатда) мизожи кофур бўлмиш қадахдан (май) ичурлар (Инсон: 76/5)” оятида келган бахтли инсонлардир. Аброр аҳли мужодаласи, машаққатли риёзатини англамоқ учун Навойининг “Ҳайрат ул-аброр” достони сюжет чизиғини бирлаштириб турувчи яхши кишилар – аброрлар образини таҳлил ва талқин қилиш лозим. Достондаги ҳар бир боб, мақолот ва ҳикоятлар аброрларнинг бир фазилатидир. Уларнинг бари жамланса, комил аброр образи дунёга келади.

¹⁸⁷ Necmiddin Kubro. *Tasavvufta on esas*. İstanbul. İnsan yayınları, 2010. – S.89.

ган эди: “Бу мумтоз йўл иродага боғлиқ бир ўлимга асослангандир. Зеро, Ҳазрати Пайғамбар: “Ўлмасдан бурун ўлинг”, – дея марҳамат қилган эдилар”. Бу ўн усул: тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, узлат, зикр, таважжуҳ, сабр, мууроқба, ризо тариқатларда баъзи фарқлар билангина келади. Масалан, Навоий ижодига назар ташласак, “Маҳбуб ул-қулуб”да ҳамида ахлоққа эришишнинг ўн усулида Узлат ва Мууроқба ўрнида Тавозеъ ва Ишқни санайди¹⁸⁸. Сўфиёна адабиётдаги образлар олами, кечинмалар ранг-баранглиги мана шу мақом соҳибларининг ҳоллари билан бевосита боғлиқ. Мазкур ҳолларни ўзида жамлаган ўн усулни тўғри талқин ва таҳлил этиш “Муту қобла ан тамуту” ҳадиси моҳиятини чуқур англашдир¹⁸⁹. Маъ-

¹⁸⁸ Бу ҳақда кенгроқ маълумот учун қаранг: З.Раҳмонова “Маҳбуб ул-қулуб”да иршод талқини”. ЎТА. 2019 йил 1-сон, 101-106 – бетлар.

¹⁸⁹ Шу ўринда Шайхи Валитарошнинг ўн асос ҳақида изоҳини келтиришни лозим топдикки, мурид муршид назоратида нафсининг ихтиёрий ўлимларини бир-бир босиб ўтади. Ва “**ҳаёти ҳаққонийя**”га эришади: Тавба – Худди марҳум “Эй хотиржам – сокин жон, Сен (Аллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Аллоҳ Таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (хузури)га қайт”, амрига бўйин эгиб ўз ихтиёрсиз Унга қайтса, қулнинг ўз истак-иродаси ила Аллоҳга қайтиши тавбадир. Зуҳд– хоҳ оз, хоҳ кўп бўлсин – дунё моли, кўнгилга манзур нарсалари-ю мақомларидан ўликкаби йироқлашмоқдир. Таваккул худди ўлик янглиғ Аллоҳга ишониб, барча сабабу тадбирлардан йироқ бўлмоқликдир. Чунки Аллоҳу таоло “...Ким Аллоҳга таваккул қилса, бас, (Аллоҳнинг) Ўзи унга етарлидир” (Талоқ, 65:3), дея марҳамат қилгандир. Қаноат яшаш учун зарур бўлган эҳтиёжлардан ташқари барча нафсий орзу ва ҳайвоний истаклардан худди жонсиз вужуддек йироқлашув, ейиш-ичиш ва уй-жой хусусида исрофга йўл қўймаслик, хусусан, қилъати таомга риоя этмоқ демакдир. Узлат – бамисоли ўликдек халқ билан бирга яшашдан инзиво ва хилват, ёлғизланиш йўли билан юз ўгирмоқ демак. Доимий зикр – Аллоҳдан бошқа ҳар нарсани унутиб, фақат Уни зикр этмоққа давомли зикр дейилади. Зеро, Аллоҳу таоло: “...Унутиб қолдирган вақтингизда Парвардигорингизни зикр қилинг... (Каҳф, 18:24), дея марҳамат қилгандир. Жумладаги унутиш бир ўлик

лум бўлдики, мумтоз адабиётда, айниқса, тасаввуф адабиётида жисмоний ўлим фожиасидан эмас, ҳою ҳавас, нафсу ҳавонинг ўлиmidан баҳс юритилган. Комил муршид муриддини имтиҳон аталган, “халифалик” синови бўлган фоний дунёдан Боқий ҳаёт эшигига йўллайди. Солиҳ бандаларнинг ўлим қўрқувини англаш учун Иброҳим (ас)нинг Азроил (ас) билан мулоқоти моҳиятини тушуниш лозим. “Қачон Азроил жон олғалу келди эрса Иброҳим айди: “Тақи вақт бўлмиш йўқ”. Азроил айди: “Вақт бўлмаса эрди, манга ёрлиғ келмагай эрди”. Хитоб келди: “Эй Иброҳим, ул соқол урунглиги ўлум элчиси турур”. Иброҳимдин бурун ким эрсанинг соқолига урунг кирмиш йўқ эрди. Иброҳим ани билди эрса айди: “Эй Азроил, Хал ра’айти халилан йақбазу руҳа халилихи: Маъниси ул бўлур: Дўст дўстнинг жонин олурму, бўлур”. Ул ҳолда Жаброил келди, айди: “Мавло таоло хитоб қилур: Дўст дўстга уланмоқни унамазмۇ бўлур?”. Иброҳим айди: “Андоғ эрса жоним олғил”¹⁹⁰. Инсон Дўстга боғланишини билгандагина жон таслим этишга рози бўлади. Хуллас, инсон ирфон ила ўлим хотима эмаслигини англайди, ишқ ила унга таслим бўлади.

мисоли Ундан бошқа бутун борлиқларни ва нарсаларни унутмоқни англатади. Таважжуҳ – Аллоҳга йўналиш (таважжуҳи том) ўлик мисоли Ундан ўзга ҳар қандай борлиққа даъват қилувчи ҳар қандай нарсадан юз ўгирмоқ демакдир. Бу ўринда сўфий учун Аллоҳдан бошқа ҳеч қандай матлуб, маҳбуб ва мақсад йўқ. Сабр – мисли маййит нафсга хузур-ҳаловат бағишлайдиган нарсаларга мужоҳада билан барҳам бермоқдир. Мууроқба – қулнинг худди жонсиз кишидек барча куч-қувват ва ҳаракатлардан ажралмоғидир. Ризо – бир марҳумнинг таслимияти мисоли нафс розилигидан айрилиб, ҳеч бир азалий ҳукмига эътироз қилмай, муноқаша қилмасдан барча ишларини Унинг абадий тадбирларига ҳавола қилмоқ ва шу тариқа Унинг ризосига эришмоқ демакдир. (қаранг: Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 45-79).

¹⁹⁰ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б. 86.

Мумтоз адабиётда муршид ва мурид образининг ғоявий-бадий асослари ҳамда улар муносабатидаги ўзига хосликлар хусусида шундай хулосаларга келинди:

1. Ички бир хотиржамлик, руҳий бир фароғатни таъминловчи тасаввуф ва инсон ботинидаги сир-ас-рорни ёритувчи бадий адабиёт муштарак бир байроқ остида нафс тарбиясига киришган. Шу боис бош мақсади инсон ахлоқи ва тафаккур камоли бўлган мумтоз адабиёт ва комил инсонни тарбиялаётган тасаввуфни айри-айри тасаввур этиш мумкин эмас. Айрим тариқат вакиллариининг ижодкор эканлиги, тасаввуф ҳақидаги рисоалари, ҳол баёнлари бўлган назмий мероси ҳам фикримизни далиллайди. Демак, адабиётшунослигимиздаги тўғри талқин ва чуқур таҳлиллар, унинг ривожини тасаввуф таълимоти, тариқатларга доир етарлича билимни талаб қилади. Жумладан, муршид ва мурид ўртасидаги маънавий робитани тўлақонли англаш ва ҳис этиш адабиётни тушунишга ёрдам беришига ҳеч шубҳа йўқ.

2. Инсон ҳамиша гўзаллик ва муҳаббатга ташна, ўзи билиб-билмай хотиржамлик ва ҳурриятга муҳтож. Шу боис одамзод илоҳий ҳис-туйғуларга интилади. Буларни англашда комил бир муршиднинг ўрни беқиёс. У содиқ муриднинг кўнглига кўзгу тутлади. Қуръон ва ҳадисга таяниб уни ҳидоят сари бошлайди. Ором истаётган нафсга нажот исломда эканлигини уқтиради. Ҳар қандай таълим-тарбияда ҳам аниқ қўлланма, мақсад ва вазифалар, устоз ва шогирд муносабати муҳим. Жумладан, тариқатда ҳам пири комилнинг маҳорати, тажрибаси, руҳшунослигига кўп нарса боғлиқ. У сайри сулукнинг қаердан бошланиб, қаерда ниҳояланиши, муриднинг йўл озиғи нима эканлиги, қай манзилда тўхтаб, қаерда илдамроқ юриш керак – буларнинг барини аниқ билмоғи лозим.

3. Муршиди комил азалдаги “Мийсоқ” ваъдасини эслатувчи, абаддаги ажру савобдан огоҳ этувчи ва ўтар дунё имтиҳонидан сабоқ берувчи орифибиллоҳдир. Муридлик бу, аввало, имон, эътиқод, виждон сафари эканлигини хотирлатиб, Расулulloҳ (с.а.в.)га муҳаббат сиррини англаувчи маърифат соҳибидир. Шу боис сиёсатли ва ҳайбатли пешво, эътиқодли ва маърифатли муршид зарурлиги тасаввуфий адабиётда такрор-такрор таъкидланган. Бироқ бу риёзатда Аллоҳнинг лутфи, талабгорнинг жидду жаҳди ҳам муҳим саналган.

4. Тариқат шоирлари ижодидаги ўзига хос образ, рамз ва мажозлар тимсоллар бевосита тасаввуфий ҳаёт самарасидир. Содиқ туш, хотифдан нидо эшитиш, нафақат инсоният, балки ҳайвонот, наботот – жумла оламни англаш ва уларга таъсир ўтказиш, ўзидаги ҳол эврилишларини турфа тамойилларда ҳис этиш, каромат кабилар муриднинг ҳолу мақоми билан белгиланади. Адабиётдаги маъно ва бадийликни баҳолашда тасаввуфдаги маслак ва нафс мақомларини билиш катта аҳамият касб этади.

5. Тасаввуфшуносликда муршидлар таълим, *тарбия ва суҳбат* шайхлари, дея учга ажратилади. Чунончи, ҳол шайхлари маълум бир йўриқнома асосида муриднинг тарбият қанотига олади. Аммо Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобалар йўли бўлган суҳбат алоҳида эътиборга молик. Мусоҳиб кўнглидаги тугунларнинг очилишида суҳбатлардаги файзи баракот, маърифатнинг таъсирини ҳеч нимага қиёслаб бўлмайди.

Нафс тазкияси тавба, маломат билан бошланади. Ва муршид оstonасига келган мурид кўнглидаги ноқислик ва чиркинларни ҳалол луқма билан ризқланиш, шунингдек, доимий таҳорат, зикр, хилват, кам уйқу, қилъати таом, оз сўзламоқ каби вазифаларни адо этиш билан поклайди. Муршид ва мурид ўртасида уйқу ва бедорлик, суҳбат ё хилват бўлсин – ҳеч қачон маънавий бир робита узилмайди.

6. Биз тадқиқотда “Мен жин ва инсни ўзимга ибодат қилишлари учун яратдим (Зориат: 51/56)”, “Биз бу омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, ерга ва тоғларга таклиф этдик. Улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан кўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат, у ўзига зулм қилувчи ва нодондир (Ахзоб: 33/72)”, “Мен яширин бир хазина эдим, билинишни истадим ва мени билсинлар дея махлуқотни яратдим”, “Нафсини таниган Роббини танийди”, “Ўлмасдан бурун ўлинг” каби оят ва ҳадислар барча тасаввуфий адабиётда зикр этилиши, мумтоз асарларимизда эса уларга алоҳида эътибор қаратилишига таяниб фикрлар юритдик. Зеро, улар руҳ тарбиясининг асосини ташкил этиши ирфоний-бадий асарлар ҳамда сўфиёна шеъриятда қайта-қайта эслатилган.

ОБРАЗ, МАСЛАК ВА МОҲИЯТ МУШТАРАКЛИГИ

МУРШИД ВА УНГА ЁНДОШ ТИМСОЛЛАР

Форс ва араб сўфиёна шеъриятининг пайдо бўлиши ва тадрижий бир шаклда мукамалликка эришуви Бобо Тоҳир (ваф. 1010), Абу Саид Абул Хайр (ваф. 1049), Хожа Абдуллоҳ Ансорий (ваф. 1088), Ҳаким Саной (ваф. 1131), Умар Ал-Фориз (ваф. 1235) номлари билан боғлиқ. Улар тасаввуфий тушунчаларнинг шеъриятдан ўрин эгаллашида бошловчилардан бўлди. Туркий адабиётдаги илк маърифий достон “Қутадғу билиг” зухдий ғояларни акс эттирса-да, чинакам туркий тариқат асосчиси ва туркий сўфиёна шеъриятнинг бошловчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. Яссавийшунос Иброҳим Ҳаққул бу ҳақиқатни “Аҳмад Яссавий” рисоласида илмий асослаб: “Аҳмад Яссавий ўз она тилини биринчи бўлиб тариқат тили мақомига кўтарди. Шунинг учун шеърларидаги ҳар бир сўз ва ҳар бир ибора ислом ҳақиқатлари қадар муқаддас, нурли ва илоҳийдир”¹⁹¹, – деган эди. Таъкидлаш жоизки, Аҳмад Яссавий асарлари асрлар оша халқ тили, халқ оҳангига яқинлиги билан бутун туркий халқлар

¹⁹¹ Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2001. – Б. 3.

Аҳмад Яссавийдан бошланган туркий адабиёт Сулаймон Боқирғоний, Юнус Эмро, Ашраф ўғли Румий, Навоий, Убайдий, Сўфи Оллоёр, Машраб, Фузулий, Хазиний каби улуғ шоирларимиз ижодида давом эттирилди. Шу ўринда Иброҳим Ҳаққулнинг ушбу эътирофини келтириш ўринлидир: “Яссавий тариқатига кирганлар учун “Девони ҳикмат”даги шеърларни ўқиб, ёд олиш, ҳатто қобилияти етадиганлар учун шундай шаклда шеърлар ёзиш ҳам тариқатнинг дахлсиз талабларидан ҳисобланарди. Шу боис яссавийлик тариқати кўплаб шоирларни етиштириб чиқаришда ўзига хос бир мактаб вазифасини ҳам бажарган” (қаранг: Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2001. – Б. 34).

қалбидан чуқур ўрин эгаллаган. Туркий тасаввуф адабиётининг пайдо бўлиши ва ривожланиши Яссавий номи билан боғлиқ. У ҳам турк тариқати, ҳам турк адабиёти йўлбошчиси сифатида ўзининг қўлланмаси, одобу арконига эга тасаввуф мактаблари ҳақида таассурот уйғотувчи Қалб “Ҳикмат”ларини ва фақат Яратган билан маънавий алоқаси акс этган “Фақрнома”сини яратди. Иброҳим Ҳаққул Яссавий ҳикматларини таҳлил этар экан, шундай хулосага келади: “Яссавийни билиш – бу энг аввало, Шариат, Тариқат, Маърифат, Ҳақиқатни билиш демак. Яссавийни англаш – бу инсон Ақли, Қалби ва Руҳи сир-асрорини чуқур тушуниб, комиллик матлабидан огоҳлик эрур. Яссавий ҳикматларига қизиқиш – бу Аллоҳ ва инсон муносабатига қизиқиш, қўлнинг Яратувчига бўлган ишқини англашнинг айнан ўзидир”¹⁹². Дарҳақиқат, турк пиридан бошланган ва унинг издошлари томонидан давом эттирилган адабиёт намуналари тасаввуф рамз ва ишоратларининг моҳиятидир. Яссавийдан бошланган адабиётдаги мазмун ва шакл уйғунлиги тариқат ва адабиётда ёнма-ён юксалди. Тариқат мактабларида икки асосий шахсият: Ҳақ йўлчиси – мурид ва унинг йўлбошчиси – муршид адабиётда ҳам худди шундай мавқени эгаллади. Улар адабиётда шунчалар кўп рамз ва тимсоллар билан жонлантирилдики, ўз-ўзидан бошқа образларни бирлаштирувчи, адабиётдаги ғоявий-бадийликни таъминловчи энг асосий образга айланди, деса, муболаға бўлмайди. Мурид қалбига инадиган тажаллилар ҳар хил, шу боис унинг ҳол баёнларидаги рамз ва тимсоллар ҳам турличадир. Аллоҳ баъзан исм, баъзан сифат, гоҳо феъл ва ниҳоят, зоти ила тажалли этади. Адабиёт ҳам шунга муносиб унинг ҳол ва мақом даражасини кўрсатувчи, энг ёрқин тасаввур-

¹⁹² Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2001. – Б. 40

ни берувчи образ, рамз, тимсоллар танлади. Муршид ва мурид образи тарихи, маъно қирраларига назар солинса, вақт ўтиши ва давр кечиши билан уларга муқобил ёки ёндош атамалар билан мазмунан бойиши ва кенгайишларига ҳам гувоҳ бўлинади. Тўғри, муршид ва мурид дунёга келишидан то тариқатлар фаолиятига чек қўйилгунча тарихий мавқеини бой бермаган. Лекин вақт ҳамда шароит уларни бошқа ном ва истилоҳлар билан қўллашга ҳам тўсиқ қўймаган. Худди шу нарса муршид ва мурид образининг моҳият эътибори билан бойиши, давр кўзгусидаги ўзгаришларидан сўз юритишга имкон беради. Биз мана шу заруратни инобатга олиб мухтасар тарзда бўлса ҳамки, муршидга ёндош тимсолларга тўхталиб ўтдик.

Туркий адабиётда муршид истилоҳи ўрнида аксарият “қари”, “кекса” маъносини англатувчи форсий пир калимаси келади. Тариқат том маънода ахлоқи муҳаммадия билан зийнатланиш экан, бу йўлда асосий пири комил сарвари коинот Муҳаммад (с.а.в.) дир. Зеро, Каломуллоҳда Аллоҳ бандаларига маҳбуб бўлиш сирини айтган эди: “Айтинг (эй Муҳаммад) “Агар Аллоҳни севсангиз, менга эргашинглар. Шунда Аллоҳ сизларни севади... (Оли Имрон: 3/31)”. Яссавий ҳам ҳикматларида раҳнамо, пири муғон атамаси билан кўпроқ пайғамбаримизни хотирга олади. Зеро, май истилоҳи мумтоз адабиётимизда Қуръон, Ҳадиси шариф, илоҳий ишқ маъносида келар экан, Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам пири муғон, соқий, асосан, Расулуллоҳ (с.а.в.)дир:

*Пири муғон – Ҳақ Мустафо бешак билинг,
Қайда борсанг, зикрин айтиб таъзим қилинг* ¹⁹³, –

¹⁹³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 19.

дея комил муршид “пири муғон – Расулуллоҳ (с.а.в.) суннатини маҳкам тутишга” даъват этади. Ҳикматлар, маълум маънода тариқат пирларининг муридларига кўрсатмалари ҳисобланади:

*Роҳат топар меҳнат сари қадам қўйғон,
Зоеъ қўймас хизмат қилсанг пири муғон,
Хизмат қилмай даъво қилсанг бари ёлғон,
Қул Хожжа Аҳмад пир олдида ўлмасмусан?* ¹⁹⁴

Устозга таслим бўлиб, чин дилдан хизмат қилганларга, шубҳасиз, Ҳақ жамолини кўрсатади. Шу боис Аҳмад Яссавий “Пир олдида ўлмасмусан?” сўроғи билан муршиди комил таъсирида мурид нафсини ирфон ила тизгинлай олишини таъкидлайди. Адабиёт, айниқса, тасаввуфий адабиёт ирфоний рамз ва тимсоллар тили. Пирнинг мурид маърифатидаги таъсири, унинг мақомини белгилашдаги аҳамиятини аниқлаш учун пир атамаси билан келадиган сифатлашларга эътибор қаратиш жоиз. Мурид байъат этган муршид – пири тариқат, ишқ ва ирфон шаробини тутган муршиди комил – пири муғон, пири дайр, пири майкада ёки пири харобот, суҳбати билан файз улашган комил инсон – пири суҳбат, вирдлар тайин этувчи – пири зикр ёхуд пири сабоҳ, шунингдек, ҳидоят сари раҳнамо – пири ақл, пири ишқ ва ҳқ. Буларнинг бари муриднинг ҳоли билан боғлиқ. Ошиқ мақомидаги лирик қаҳрамоннинг ёри – дилбари тарсо экан, унинг раҳнамоси дайр пири бўлиши табиий. Талаби эса ёрга хизмат ва итоат этмоққа азм этмоқ учун хизмат камари, яъни зуннордир:

*Дайр пири илгидин зуннор этармен орзу,
Ҳар қачонким айласам ул дилбари тарсонини ёд* ¹⁹⁵, –

¹⁹⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 105.

¹⁹⁵ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 1-том. – Тошкент:Фан, 1988. – Б. 139.

деган, шоир ўзининг ошиқлик ҳолатини “дайр пири”, “зуннор”, “тарсо” каби адабиётимизда ўзига хос тасаввур уйғотувчи образлар муштараклигида ифодаламоқда. Дайр пири луғатларда майхоначи, дея изоҳланар экан, майхона, майкада истилоҳидан дўстлар суҳбати, комил муршид қалби, ориф зотларнинг илоҳий ишқ маърифатига лиммо-лим кўнгли тушунилади. Хароботнинг ҳам тасаввуфий маъноларига эътибор қаратсак, майхона, такка, кўнгилни англа тар экан, уларга эҳтиёжманд харобий (хароботий) эса – ринд, ориф образини тамсил этади:

*Не ҳумоюн ердур, эй солик, хароботи фано,
Ким бақо важҳин кўрар, жом ичра хаммори анинг*¹⁹⁶.

Солик фанодан бақога йўл олган йўлчидир. Бунда энг саодатли маскан бақобиллоҳга юз тутган хароботи фанодир. Бундаги мастлик мушоҳада, муроқабасархушлиги ҳисобланади. Аҳли дил учун энг орзу қилинган ва ҳамнафас бўлган раҳбар эса ишқ муршиди, ишқ пиридир:

*Тариқи ишқ аро комилдурур кўнгул, не ажаб,
Камол топмоқ этиб ишни ишқ ила варзиш.*

*Навоий, асра ниҳон ишқ нуктасин зинҳор,
Ки ишқ пири манга ёшурун бу нукта демиш*¹⁹⁷.

Навоийнинг сўфиёна мазмундаги шеърларида лирик қаҳрамон гоҳ пирга ҳам устоз бўлса, гоҳ устоз қўлида “ўйинчоқ”. Айниқса, тариқи шуттор аҳллари га ҳолдошлик сезган Навоий ишқ савдосида ўзини “бозичаи атфол” санайди:

¹⁹⁶ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 248.

¹⁹⁷ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 190.

*Гар Навоий пирларға муршид эди, киргали
Ишқу савдо йўлиға бозичаи атфол эмиш*¹⁹⁸.

Тасаввуф шеърляти билан халқ оғзаки ижодидаги яқинлашув, айниқса, пир образида кўпроқ кўзга ташланади:

*Танисангиз нафас этган пирингман,
Ошиқларнинг мақсадини билурман,
Санго дуо этган Ойдин пирингман,
Кўп йиғлама нозли ёринг кўрарсан*¹⁹⁹.

“Ошиқ Ойдин” достонида келтирилган мазкур парчада Ойдин пир ўзини нафас пирингман, дея таништиради. Нафас – жон, руҳ маъноларида ҳам келадик, нафас пирлари муриднинг жон посбонидир. У ҳар лаҳза ўнгу тушда, ошкор ва яширин муриди билан бирга, ҳамнафасдир. Нафас пирларининг достондаги яна бир муҳим жиҳати қаҳрамон туғилишидан то асар сўнгигача раҳнамолик вазифасини бажаришидир.

Муршид маъносида келувчи бобо, ота, эр, эран, қуловуз (қаловуз) каби туркий калималар ҳам муршид ва мурид орасидаги мустаҳкам робитани кўрсатувчи ўзига хос образлардир. Дарҳақиқат, маънавий фарзанд сифатида бўлган муридни иршод этувчи раҳбар моҳиятини тўла очиб берувчи лафз бобо, ота саналади. Алпомиш достонида ўқиймиз: “Полвон ётди, ухлади. Оқшом туш кўрди, Балхдан Бобо Қамбар келди. Ҳазрати Хизр бобо ҳам келди. Юртни қиди-

¹⁹⁸ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 179.

¹⁹⁹ Ошиқнома. Ошиқ Албанд. – Урганч: Хоразм, 2005. – Б. 151.

Ш.Турдимов “Гўрўғли” достонидаги образлар олами тадқиқида Хизрнинг нафас пири эканлиги ҳақида маълумот беради (қаранг: Турдимов Ш. “Гўрўғли” достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 15–21).

риб юрадиган Абдол ота, қирқ чилтон, ўн икки имом, Боқи давлат келдилар. Оқ кийган кишилар лиққа тўлиб, полвонни ўртага олди”²⁰⁰. Бобо Қамбар, Хизр бобо, Абдол ота каби образларнинг пири комиллар эканлигини изоҳлаш шарт эмас, чунки бобо, ота калималарида улардаги баркамоллик таъкидланган.

“Маълумки, жаҳондаги айтарли ҳар бир халқ, эл ва миллатнинг ўзига хос феъл-атвори, асосий фазилатини ифодаладиган сўз, истилоҳ ва тимсоллари бўлади. Эр киши, эркак, мард, аскар, баҳодир, ҳимматли, илоҳий файз ва хосият соҳиби, раҳнамо каби ўнлаб маъноларда қўлланиб келинган эр ва эран калимаси туркий халқлар тили ва тарихида шундай мавқега эгадир. Бошқасини айтмаганда ҳам туркий ёзма ва оғзаки адабиётдан эр, эран, алп эран, ғайб эранлари образлари четга сурилса, унинг нафақат миллий-тарбиявий, балки умуминсоний моҳияти ҳам кучсизланиб, ҳатто маҳдудлашиб қолади. Улар тилга олинганда мумтоз шеъриятдан мардлик, матонат, ҳикмат, жасорат каби боқий ҳақиқатлар ёришиб, ёлқинлашиб келгандай туюлади”²⁰¹. “Турклар ва мўғулларнинг қадимги дини” китобида эр сўзи ҳақида эса: “... Туркчада эр номининг берилиши, албатта, руҳнинг бутунликка, мукамалликка эришганини белгилаш учундир. Бу от аслида руҳнинг ўзидир. Турклар бу сўзга муҳим аҳамият берганлар. Ўрхун ёзма ёдгорликларида бу аҳамият қуйидагича ифодаланади: “Онам хотуннинг бахтлилиги учун энг кичик авлодим Қултегин ЭР отини олмишдир”²⁰², – дейи-

²⁰⁰ Алпомиш. “Ёзувчи”. – Тошкент, 1999, – Б. 33.

²⁰¹ Ҳаққул И. *Навий ижодида эр ва эран образи*. ЎТА. 2019 йил 1-сон. – Б. 3–10.

²⁰² Эр, эран, ғойиб эран, алп эран образлари халқ оғзаки ижодида ҳам энг кўп учрайдиган раҳнамо образлардан ҳисобланади. Ш.Турдимов эр сўзини изоҳлар экан, шундай дейди: “Эр”, “эран” атамаси “Гўрўғли” дostonларида ҳам умумлашма “Муқаддас руҳ” маъносида англади. Ўзбек “Гўрўғли” дoston-

лади. Сайри сулук – руҳ сайри экан, манзилни қатъ этган, мақсадига эришган фано аҳли – эранлардир... Маҳмуд Қошғарий эса “эран – эр сўзининг қўплигидир”, – дейди²⁰³. Эран мумтоз адабиётимизда муршиди комил ёки инсони комилнинг умумлашма образи. Муриднинг мақсади уларнинг маърифат мажлисларидан баҳраманд бўлиб, нафсини танишдир:

*Жонлар боши йўлдадур, мақсуд эранлардадур,
Эр суҳбатин тиласанг, нафсни ўлтургондадур.* ²⁰⁴

Демак, эр сўзи туркларда руҳ билан боғлиқ ўз қудрати ва муқаддаслигига эга. Эр фақат эркак эмас, балки руҳий – маънавий камолотга эришган, нафсини мағлуб этган маърифат соҳибидир. Эран калимаси баъзан ошиқлар маъносида ҳам келади:

*Эранлар ушбу йўлда жондан кечти,
Жондин кечиб, шавқ шаробин Ҳақдин ичти,
Саҳарларда чорзарб уруб кўксин тешти,
Елиб-югуриб эранларга етолмасман.* ²⁰⁵

ларида эр, асосан, Хизрга эпитет сифатида келади. Хизр ва бошқа ҳомий руҳлар умумлаштириб айтилса, “эран”, “ғойиб эран” атамалари ишлатилади. Демак, “эран” сўзи соф туркий асосли бўлиб, “ҳомий руҳ” маъносига эга.

Албатта, баъзан тарихий шахс, баъзан образ сифатида келадиган Хизрнинг ҳам эр дея аталиши унинг руҳий, илоҳий бир олам билан боғлиқлигидан далolat:

Бек бўлганнинг бўлмас экан ҳавоси,
Топилгайда энди дарднинг давоси,
Гўрўғли шундай ташналаб қолганда,
Болам, деб келди эр Хизр бобоси.

(қаранг: Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент, Ғафур Ғулом, 1967. – Б. 72). Худди шунда эр Хизр тарбиясини олган барча алплар ҳам комил инсон сифатида эр деб аталади.

203

²⁰⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 123.

²⁰⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston,

Тариқат йўлида жондан кечган, шавқ шаробини ичган валий қўллар мақомига етиш, уларнинг маърифатидан неъматланиш ҳар солиқнинг мақсади бўлган. Зеро, “Биринчи вазифа: ҳол илми. Бу амалларнинг аслидир, эранларга берилди, – дейди Гилоний ҳазратлари. Эранлар бу ҳолни қўлдан чиқармаслик ҳаракатидадирлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уларни таърифлар эканлар, шундай дейдилар: “*Эранларнинг ҳиммати тоғлардан ошади*”. Бундаги тоғдан мурод – қалб оғирлиги. Уларнинг дуоси ва ёлборишлари билан орзулар амалга ошади; йўқ бўлмоғини тилаганлари эса (баддуолари билан), эригандай йўқ бўлиб кетади”²⁰⁶. Туркий сўфиёна шеъриятни образ, рамз ва тимсоллар билан бойитган Яссавий эр мақомининг даражасини қуйидаги байтда тўла очиб берган эди:

*Қул Хожа Аҳмад эр бўлмасанг, ўлғон яхши,
Тирик бўлмай, қаро ерда сўлғон яхши*²⁰⁷.

Туркий адабиётда кенг қўлланилмаса-да, форсий мардон сўзининг ҳам таълим-тарбияда ўзига хос ўрни бор:

*Мардон эрур Ҳақ йўлини бошчилари,
Мурид бирлан Худо аро элчилари,
Ваҳдоният дарёсини йўлчилари,
Остонада бориб дарбон бўлғум келур*²⁰⁸.

Ҳақиқий муршидлар Худо ва бандалари ўртасидаги элчилар саналади. Айниқса, ҳазрат Алининг Шоҳи

2011. – Б. 304.

²⁰⁶ Абдулқодир Гийлоний. Мактубот. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – Б. 74.

²⁰⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 28.

²⁰⁸ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 19.

Мардон сифатида келиши ҳам эътирофга лойиқ. Тариқат аҳли халифалик эшиги маърифат ҳазрати Абу Бакр билан очилиб, ҳақиқат ҳазрати Али ила муҳрланди, дейишади. Достонларда ҳам мардони ғойиблар ҳомий раҳнамолар қаторидан ўрин олган:

*Аввали Облодан, дуоми пирдан,
Мискин умид қилар Алидай шердан,
...Уч юз олтмиш ўтган мардони ғойиб,
Кам банданг мақсадин тилар муғойиб.,
...Умид қилдим Ғавсул Аъзам валидан,
Отин Раҳмон, қайтар шайтон йўлидан*²⁰⁹, –

дея, илтижо этади бандиликда қолган Қоражон. Қаҳрамонларнинг мадад сўраб, раҳнамоларни ёдга олишида ҳам маълум бир тартиб бор. Аввало, Аллоҳ, сўнгра, пир ва Шери Худо – ҳазрат Алидан, уч юз олтмиш мардони ғайб ҳамда ғавс ул-аъзам вали номи тилга олинади. Аждодлар онгу шуурида бу тизим маърифат орқали табиий бир ҳолатда муҳрланган ва жонли тарзда бадиий адабиётга кўчган.

Устоз маъносида баъзан Қуловуз атамасига ҳам дуч келинади. Қуловуз изоҳли луғатларда етакчи, йўлбошчи, жосус маъносини англатувчи калима сифатида изоҳланган. Машойихлар тариқат йўлчилигида устоз-шайхнинг аҳамиятини таъкидлар экан, Яссавий ҳам “Қуловузсиз йўлға кирмак айна хато” ва ёхуд:

*Ул мақомни йўлларини раҳзани бор,
Қуловузсиз ҳар ким кирса, йўлдин озор,
Восвос қилиб шайтон лаин динин бузор,
Ўз қайдиға олиб, они ҳайрон қилур*²¹⁰, –

²⁰⁹ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 186.

²¹⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 28.

дейди. Нафс тарбиясидаги йўлларда энг буюк қароқчи, душман шайтондир. Унинг восвосларига алданиб, йўлдан адашувчи муридга ҳол илмидан хабар берувчи муршиднинг ҳиммати беқиёс. Мурид шайхнинг маърифатидан файз олиб, ҳолдан ҳолга, мақомдан мақомга ўтади. Шайхнинг иршоиди сабаб мақомлар ҳайратидан, ҳоллар ҳайбатидан эсанкирамайди, бир мақомда тўхтаб қолмайди. Балки руҳ саргардонлигида бир таянччи, ёруғликни ҳис этади. Юнус Эмро илоҳийларида эса қуловуз ишқдир. Бу йўлнинг машаққатини енгувчи куч – ишқ, риёзат ҳузурини англаган эса ошиқдир:

*Девонамен, отим Юнус,
Ишқ бўлди менга қуловуз.
Ҳазратимга айтгил, ёлғиз
Юз сурувни сурган манам²¹¹...*

Муршид ўрнида энг кўп қўлланиладиган, ошиқ қалблар пири комили – Соқий ҳисобланади. Адабиётшунос Эргаш Очилов мақолаларидан бирида ёзади: “Маълумки, соқий деганда сўфийлар Аллоҳни, Муҳаммад алайҳиссаломни, маъшуқани, пир ёки комил инсонни назарда тутадилар. Соқий даврага май улашгани каби Аллоҳ, пайғамбар ва комил инсонлар одамлар қалбига илоҳий файз бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар, ғайб маърифатидан баҳраманд этадилар”²¹². Дарҳақиқат,

²¹¹ Юнус Эмро. Нечун йиғларсен, эй булбул. Таржимон: Жамол Камол. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 53.

²¹² Очилов Э. Навоий асарларида комил инсон тимсоллари // ЎТА. 2001. №1. – Б. 11.

Ўзбек адабиётшунослигида А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, И.Ҳаққул, Э.Очиловлар соқий образи ва май мавзусида тўхталишган. Адабиётшунос М.Асадов томонидан мазкур мавзу монографик тадқиқот сифатида изчил ўрганилди. Майнинг ҳаётсеварлик рамзи ҳақида: “Май қадимий даврлардан бошлаб

қатор байтларда соқийга мурожаатга дуч келиш баробарида “Соқийнома”лар ҳам яратилган. Соқий ошиқ қалбларга малҳам берувчи руҳ табиби эканини чуқурроқ англаш учун у улашадиган май сифатлашларига эътибор қаратмоқ лозим, ана шундагина муриддаги руҳоний ҳузур тушунилади. Бутун борлиқнинг яратилиши сўз билан боғлиқлиги, қалбни жунбушга келтирувчи сўздан таъсирлироқ восита йўқлиги ҳаммага маълум. Шу маънода муршиддан файз олиш аслида унинг маърифат, ҳикмат тўла сўзларидан баҳраманд бўлиш, у билан мусоҳиблик даражасига етиш экан, энг таъсирлантирувчи май – “сўз майи”дир:

*Сўз майини ул киши ошом этиб,
Ким дури маъни садафин жом этиб.*

*Менки бу май нашъасидин маст мен,
Дайри фано аҳлиға ҳамдаст мен²¹³.*

Даҳо шоир Алишер Навоий ўзининг дайри фано аҳлиға ҳамдастлигини “сўз майи”дан мастлиги билан изоҳламоқда. Зотан, дунёи дунда ундан кўра кучлироқ май йўқ. Ошиқнинг истаги маъшуқни тинглаш, унинг суҳбатидан маст бўлиш. Соқийнинг талабгорга инъоми – май, шароб, раҳдир. Тасаввуфий луғатларда муршиди комилнинг файзли нафаси маъносида изоҳланадиган бу истилоҳлар, инсоннинг руҳиятига тегишли озуқадир. Чунончи, бу “Аласт”даги мастлик билан боғлиқ бўлиб, ориф-ошиқ руҳлар-

Шарқ адабиётида ҳаёт таянчи, дунёнинг қайғу ва аламларидан халос этадиган буюк ҳаётий неъмат тимсоли бўлиб келган. Қолаверса, соқийномаларда май юксак эстетик хусусиятга эга бўлиб, ҳаётсеварлик рамзи ҳамдир” каби хулосалари эътиборга молик (қаранг: Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари: Ф.ф.д. дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 39).

²¹³ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 62.

га жуда танишдир. Чунки май истилоҳи ҳақида ўйлашимиз ҳамон ҳаёлимизга, аввало, руҳ лафзи келади. Зеро, май – мастлик, беҳушлик, сархушликка олиб келар экан, бу руҳга тегишли бўлиб, инсоннинг илк ва олий ҳузури Одами хокийга руҳнинг кириши онларида бўлган. Аластдаги мастликнинг соғинчи, адабиётдаги ҳижрон асосини ташкил этади. Навоий ҳам:

*Одами хокийни чу субҳи аласт,
Айладилар руҳ майи бирла маст²¹⁴, –*

дея, руҳоний майнинг кучига алоҳида урғу берган эди. Комил муршидни тамсил этган соқий тутадиган май руҳоний файздир. Дафъатан, Аллоҳ таолонинг “Бас, қачон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинглар (Сод: 38/72)” ояти эсланади. Бу эса Аллоҳ ва бандалари ўртасида яқинлик бўлиб, Соқийи азал, Аласт соқийси эса Аллоҳдир.

*Соқие, пири муғон токим бўлубдур пиримиз,
Бода ичмакдин ўнгин йўқ фикру ҳам тадбиримиз.*

*Кетмагай бошдин ҳавойи бода бўлсак хок ҳам,
Чун азалда қилдилар бода била тахмиримиз.*

*Ўзлимиз бирла бу майхонаға биз келмадук,
Келтурубтурур қазойи Ҳақ била тақдиримиз²¹⁵, –*

мисраларида Ҳофиз Хоразмий маърифат ва муҳаббат аҳлининг “майхона”га келишини қазои қадар, тақдири азал билан боғламоқда. Чунончи, яратилишдаги асос “бода” билан боғлиқ эди. Бу ҳолни англаганларнинг муршиди соқий ёки пири муғон экан, уларнинг майпарастликдан бошқа яна қандай мақсади бўлиши мум-

²¹⁴ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 188.

²¹⁵ Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. I китоб. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981. – Б. 80.

кин? Маърифат мурид кўнглининг завқ ва фараҳидир. Модомики, ирфон ташналиги шароб билан қондирилар экан, ошиқ куллар соқийдан ўзга кимга мурожаат қилишарди?! Баъзан соқийдан май, шароб эмас, оддий, рамзу тимсоллардан йироқ “**жон суйи**” сўралиши ҳам унинг маънавий даражасини кўрсатади:

*Ишқ сени қилса, Навоий, ҳалок,
Пок эса ул ишқ ўлумдин не бок.*

*Соқий, ўлубмен, менга тут жон суйи,
Софию пок, ўйлаки ҳайвон суйи²¹⁶.*

Сайри сулук – ишқ йўлидир. Ушбу йўлда ошиққа дармон дарду бало, унинг маъшуқига тухфаси эса жондир. Мана шундай қурбонликдан сўнггина ваҳдат майи насиб этади. Мақоми тавҳидда инсон ўз ҳолига муҳаййир. Уни махмур этган эса азал соқийси тутган “хамри аласт”дир:

*Хожаси ҳайрат майидин маст эди,
Мастлиқ уйқусиға ҳамдаст эди²¹⁷.
Аласт хамрин кимга берса, ўшал соқий,
“Бало” майин мудом ичиб юрур мангу боқий²¹⁸.*

Муҳаббат шаробини тўла сипқорган ошиққа Ваҳдат ва Сир шароби инъом этилади. Ишқда завқ, жазба қанчалар ортса, соқий ва у улашган майнинг рамз ва тимсолларида ҳам ўшанча аниқлик, юксалиш бўлади. Қалб ўз туғёнига мос имон шаробини истайди, унинг соқийси Пайғамбар ва ниҳоят, Азал

²¹⁶ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 200.

²¹⁷ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 90.

²¹⁸ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 310.

базмида руҳ майин тутган Яратгандир. Фанофиллоҳ мақоми акс этган ҳол ифодаларида соқий – иршод этувчи Ар-Рашид Аллоҳ таолодир. Алишер Навоийда бу ҳақиқат гўзал бетакрор ифодаларда келади:

*Тутуб санга чу майи лутф соқийи раҳмат,
Шафоатинг уруб икки жаҳон элига сало.*

“Соқийи раҳмат” дейилиши билан китобхон тасавури тиниқлашади. Ва бу ифодадаги мақсадни тўла англайди. Навоий ижодий меросида соқий тақрор-тақрор мурожаат қилинадиган бош образлардандир. Бироқ ҳар гал янги бир ифода, ўзга бир талқинга гувоҳ бўлинади. Натижада бошқа бир завқ, бошқа бир ҳол дунёга келади.

Соқий – бир комил муршидки, у нафс тарбиячиси. Соқий-муршид нафс ўзлигидан қутқазиб, руҳ ўзлигига етказади. Ишқ ва ирфон неъматини улашувчи май, шоир таъкидлаганидек, кофир нафсни мусулмон айлайди. Бу хусусида “Ҳайрат ул-аброр”да ўқиймиз:

*Лек жиҳод ичра бу асғар дурур,
Нафс била айлаган акбар дурур.*

*Тенгри Навоийға етургай жазо,
Кофири нафси била қилса ғазо.*

*Соқий, олиб кел қадаҳ эл жонидек,
То сумурай душмани дин қонидек,*

*Хисрави ғозий кафидин бер набид,
Ичмогидин айлай ўзумни шаҳид.*

Иршод йўлидаги Навоий “жиҳоди акбар” саналган нафс мужодаласида ўзлигини шаҳид этишни истайди. Унинг соқийга илтижоси мана шундандир. Айтиш

мумкинки, соқий тимсолининг мазмун-моҳияти Ҳақ йўлчисининг маънавий мақоми билан уйғунликда тўла тушунилади. Муршид ва мурид, соқий ва ринд, дайр пири ва ошиқ мувофиқлиги аслида устод ва шогирд ўртасидаги илму маърифат, ишқу муҳаббат, ҳолу мақомнинг даражасидир. Бу тасаввуфдаги сакр ва саҳв ҳоли билан ҳам бевосита алоқадор. Сакр алмашиб турувчи ҳоллар, турли шатаҳотлар айтиладиган лаҳзаларни билдиради. Мурид ишқ шароби ва мушоҳада майини ичгачгина сакр ҳолига тушиши айтилади. Тажаллиёти завқиянинг тўртинчи даражаси суқр дейилган. Илк завқ тоттиш, иккинчиси шурб, яъни ичишдир, учинчиси қонмоқ бўлса, тўртинчиси сакрдир. Бу ҳол қанчалар ошса, Аллоҳга яқинлик ҳам шунча зиёда бўлади. Мана шу завқни туйган, талвин ҳолларини яшаган мурид эслаган май – имон майидир:

*Соқий, ўлубмен, майи имон кетур,
Жисмима имон майидин жон кетур.*

*Қуйма бу кун жомима даврон майи,
Жоним ол, оғзимға қуй имон майи.* ²¹⁹

Алишер Навоий ҳам ҳол шоири сифатида соқийга мурожаат қилиб, жисмига жон бахш этувчи имон майидан беришини ёлвормоқда. Соқийнинг аҳли аброрга сунадиган майи имон майидир.

*Дайр пири қўлдабон, тиргузди майдин муғбача,
Эй, Навоий, бу уккавни қил гумон Хизру Масих,* ²²⁰ –

дейди Навоий ғазалларидан бирида. Маълумки, “дайр пири” (бутхона пири, майхоначи) қўллаб, **“муғ-**

²¹⁹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 110.

²²⁰ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 1-том. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 103.

бача” (май ташувчи) тутган май толибга тириклик бахш этмоқда. Ирфоний адабиётда тириклик рамзлари турли-туман: гоҳ зулмат қаърида яширинган оби ҳаёт, гоҳ бутхона аҳли қўлидаги май, гоҳ ёр лаби ва ҳоказо. Бинобарин, ягона мақсад руҳ тарбияси ва юксалиши экан, албатта, Хизру Масиҳ сингари бир пирнинг мадади шарт. Муршид-соқий муридларига тутадиган май руҳларга завқу шавқ уйғотади. “Шавқ шароби”, “сир шароби”, “вахдат майи” – буларнинг барини изоҳлаш аслида “Бало майи”дан тотган мурид ҳол мақомлари билан боғлиқ шарҳларни талаб этади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, бундай майдан маст бўлган тариқат муршидлари ўзларини соқий деб атаган ҳоллар ҳам учрайди:

*Ўттуз учда соқий бўлуб, май улаштим,
Жоми шароб қўлга олиб, тўё ичтим,
Лашкар тузуб, шайтон билан қўб уруштим,
Биҳамдиллоҳ, икки нафсим ўлди, дўстлар²²¹, –*

деган Яссавий, бошқа бир ҳикматда ўзини толиблар – завқ аҳли учун мул, яъни ишқ ва ирфон улашувчи май эканлигидан хабар бермоқда:

*Қул Хожа Аҳмад қул бўлган, йўл устида қул бўлғон,
Толибларға мул бўлғон, андин ибрат олинглар²²².*

221 Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 24.

222 Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 205.

Таъкидлаш жоизки, халқ оғзаки ижодида ҳам соқий образини учратамиз. Унинг энг мукамал кўриниши Соқибулбул бўлиб, у қаҳрамоннинг пири ва отининг сайиси ҳисобланади. Хизр бобо-си Ғўрўғлига шундай панди насиҳат қилади: “Соқибулбул сенга ҳам устод бўлади, ҳам Ғиркўк отнинг сайислигини қилади. Шу кун, шаҳарнинг ичида бир мажлисхона бино бўлади, одамлар йиғилади, мажлис бўлади. Соқибулбул сўзни айтиб, созни чалади, соқий бўлиб майни ҳаммага беради; қўрғонингга от қўйила-

Тариқат пирларига нисбатан Хожа (Хўжа), Саййид истилоҳи ҳам кенг қўлланилган. “Насойим”да: “Ако-бирни Хуросонда шайх дерлар ва Самарқандда хожа ва Румда боб ва Ҳиндда қози дерлар”²²³, – дейилади. “Тасаввуф терминлари луғати”да эса бу калима шундай изоҳланади. “...илк нақшбандия шайхлари саййид, афанди, шайх каби унвонлар ўрнига Хожа унвони билан хотирланади. Шу боис Абдухолиқ Ғиждувонийга нисбат берилган тариқатга Хожагон дейилган”. Тасаввуфда муршидларнинг саййид, хожа, дея аталиши маънавий валодат, руҳоний бир насаб маъносида келади. Мурид муршиднинг маънавий авлодидир. Зеро, Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Мен сизнинг бобонгиз мақомидаман”, деганда, руҳоний боболикни назарда тутганлар. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор, Саййид ота каби, ҳатто Хизр (а.с.) ҳам Хожа сифатлаши билан келганлиги фикримизнинг исботидир:

*Қул Хожа Аҳмад, қирқға кирдинг, нафсингни қирқ,
Мунда йиғлаб, охиратда бўлғил ариғ,
Пўсти имон – шариятдур, мағзи – тариқ,
Тариқатга кирган улуш олди, дўстлар.²²⁴*

Маълумки, ҳар бир давр ва замон ўз маънавий қўриқчиларига эга фикри нафақат исломий, балки барча диний қарашларга хос. Валийлар, комил муршидлар маънавий олам подшоҳидирки, уларни Султон, Шоҳ деб ҳам атайдилар. Бу шоҳлик мақомини

ди. Соқибулбул нима деб от қўйса, ўша бўлади. Соқибулбулнинг айтгани-айтган, билгани-билган, қилгани-қилган, – бўлади деб” (қаранг: Ғўрўғлининг туғилиши. – Тошкент, Ғафур Ғулом, 1967, –Б. 135).

²²³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 372.

²²⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 25.

Жунайд Бағдодийнинг: “Агар бизнинг қандай ҳол ичра яшашимизни султонлар билишганида эди, унга эришмоқ учун, ҳеч шубҳасиз, бизга қарши жанг бошлардилар”²²⁵, – иқроридан ҳам англаса бўлади. Бу султонлар ижтимоий-сиёсий вазиятларни ҳам бошқаргани тарихдан маълум. Улардан ҳиммат сўраш, маънавий қувватлари билан ҳимояланиш шоҳу гадо учун бирдай:

*Бўлғон ҳаво йўлида садд, айлаб ҳаво ишини радд,
Айлар баримизга мадад султон Хожа Аҳмад Яссавий.*

*Иззат самоси ховари, ҳам ишқ мулки довари,
Мускин Убайдий ёвари султон*

*Хожа Аҳмад Яссавий*²²⁶, –

дея Бухоро хони Убайдуллохон ҳам султон Хожа Аҳмад Яссавий руҳи покидан ҳиммат сўраб, уни ҳар жабҳада ўзининг султони санайди. Ҳатто ҳукмдорларнинг тахтга келишида ҳам қутби иршодларнинг мусаббиблиги бор ҳодиса.

Баъзи луғатларда шоҳ мартабаси тариқатда илк бор Кирмоний ҳазратларига берилган, дея маълумот берилади. Умуман олганда, аввало, мурид муршидининг жами амр ва ҳукмларига бўйсунди. Шу боис нафс жиҳодида шоҳ – солиқнинг пиридир:

*Шоҳ Мансурни “Аналҳақ”и бежо эрмас,
Йўлин тобқон бизга ўхшаш гумроҳ эмас,
Ҳар ножинслар бу сўзлардин огоҳ эмас,
Ҳамроҳ бўлуб, бўйи Худо олдим мано*²²⁷.

²²⁵ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 152.

²²⁶ Убайдий. Ҳикматлар. – Тошкент: Movaraunnahr, 2020, – Б. 133.

²²⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 46. Аммо муршидларнинг муридидан келган озорга ҳам дуоли бўлганки, натижада муриднинг уқбо оламига бўлган сафари

Комиллик мартабасида ёри Худо Мансур Ҳаллож Шоҳ дея аталмоқда. Зеро, у ишқ йўлида жонини туҳфа этган аҳли дард султони эди.

Жамики хасталикларнинг сабаби ва оқибатларини билган, уларнинг давосини кўрсатган табиб Аллоҳ ва унинг каломи Қуръони каримдир. Зеро, унда “Эй инсонлар, сизларга Парвардигорингиз томонидан панд-насиҳат, дилларингиздаги бузуқ эътиқодлардан иборат нарсаларга шифо ва имон келтирган зотларга ҳидоят ва раҳмат (яъни, Қуръон) келди (Юнус: 10/57)” ёки “Қуръондан барча мўминларга шифо ва раҳмат бўлган (оят)ларни нозил қилурмиз (Исро: 17/82)”, – дея марҳамат қилинади. Демак, Каломуллоҳ ва Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг суннатларига тенг даво йўқдир. Диллар табиби, аввало, Аллоҳ ва унинг расули. Убайдий ҳикматларида бунинг гўзал ифодасини кўрамыз:

*Ёротқоннинг ҳабиби Муҳаммади Мустафо,
Олам аҳли табиби Муҳаммади Мустафо.
(саллаллоҳу алайҳи ва саллам таслиман)*

*Ҳам соҳиби шарият, ҳам ҳодийи тариқат,
Ҳам олими ҳақиқат Муҳаммади Мустафо.
(саллаллоҳу алайҳи ва саллам таслиман)*²²⁸

Аҳли сулук наздида олам аҳли табиби Муҳаммад (с.а.в.)нинг шундай эътирофлари бор: “Сўзларим – шарият, хулқ-атворим – тариқат, ҳақиқат эса ҳолимдир”²²⁹. Чин ворис маъносида муршидларга

кесилган. Ва “Шайхига “хайр” деган бир мурид халос бўлмас. Шайхига қилинган гуноҳнинг тавбаси йўқдир”, дейди машойихлар. Муридларнинг муршид назаридан тушиши кўк юзидан тушишдан ҳам ёмонроқ саналган. Чунки бу уларнинг маънавий қарвондан узилишига сабаб бўлган.

²²⁸ Убайдий. Ҳикматлар. – Тошкент: Movaraunnahr, 2020, – Б. 30.

²²⁹ *Tasavvuf istilâhlari literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim efendi'nin istilâhât-i insân-i kâmil'i*. İstanbul, 2003, S.375.

нисбатан Табиб атамаси ҳам ишлатилган. Чунки улар қалб хасталикларига тўғри ташхис қўйиб, унга даво изловчи, малҳам берувчи зотлардир. Бу фоний дунё тириклигида руҳ аталган улвий жавҳарнинг қароргоҳи вужуддир. Шу боис тажрибали табиб, аввало, диққатини вужуд саломатлигига, сўнгра унда имтиҳон этилаётган руҳ поклигига қаратган. “Қуръонда: “У қалбларда хасталик бордир (Бақара: 2/10)”, – дея огоҳлантирилса, ҳадиси шарифда: “Инсон вужудида шундай бир эт парчаси бордирки, у тузалса, бутун вужуд тузалур, у бузилса бутун вужуд бузулур. Бу қалбдир”, – дейилади. Кўнгилни “бек” дея атаган Юсуф хос Ҳожиб чинакам касаллик – қалб хасталиги эканлигини урғулайди:

*Кўнгил – гўшт, ҳидланар агар бузилса,
Эй феъли пок, яхши асра, у бўлса.*

*Кўнгил бек, бу тан-жон унга қул, банда,
Сўздин у қилур гоҳ ғазаб, гоҳ ханда*²³⁰.

Бошқа барча аъзолар бекнинг амри фармонида экан, унинг саломатлиги ўта муҳим саналган. Ҳар бир даврнинг муршидлари замондош қавмнинг мижозини инобатга олиб Қуръон ва ҳадис асосида даво китоблари ёзишган, дейди аҳли тариқат. Девони ҳикматда:

*Гунаҳ дарди касал қилди, табибимсан,
Марҳамимсан, дармонимсан, ҳабибимсан,
Йўлда қолдим – ҳолим сўрор рафиқимсан,
Қўлум тутуб йўлға солғил, антал-ҳодий!*²³¹ –

²³⁰ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 477.

²³¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 185.

дея, табиби – муршиди мутлақ Аллоҳга илтижо қилаётган, йўлда тўхтаб қолган қалб беморидир. Зеро, қалб инсоннинг хатою гуноҳларидан хасталанади, кўнгил оромни унутади. Унинг давосини эса фақат қалб табиби комил муршидгина билади. Ҳофиз Хоразмий шу маънода “**жон табиби**” иборасини қўллайди:

*Жон табибидин агар дарду дармон тиласанг,
Ишқ бирла хуш ўлуб, дардина дармон тилагил.*

“Жон табиби” даволаётган муриднинг маърифати ҳам, таслимияти ҳам ортади. Унинг учун қалбини поклаётган муршид ғассол кабидир. Нажмиддин Кубро: “Шайх ғассолга ўхшайди... Валилик суви ила мурид вужудидаги кирларни ва унга кейинроқ илашадиган чиркинликларни поклайди”²³², – дейди. Мазкур қараш барча мутасаввифлар томонидан эътироф этилган бўлса-да, унинг бетакрор шеърий ифодасини ҳикматларда кўрамиз:

*Мурид – мурда, пир – ғассол, ўқуб юрур ҳасби ҳол,
Кўрой дебон ул жамол, жавлон қилур доимо.*

*Муридларни тарбият, кунда юз минг маърифат,
Ўзларини қул сифат чўпон қилур доимо*²³³.

Халқона оҳангда яратилган ҳикматлардаги об-разлар ҳам оғзаки ижоддаги рамз ва тимсоллар билан уйғун. Яссавий ҳазратлари адабиётда бошқарувчи тимсолидаги чўпон мажозий образини муршид маъносида келтиради. Ва унинг мурид тарбиясидаги

²³² Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 152.

²³³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 294.

аҳамиятини янада аниқ ва равшан ифодалайди. Бир сўз билан айтганда, муршид – маъшук, мурид – ошиқ эканлигини, фано фиш-шайх мақоми ҳолларини туркона кўринишда акс эттиради. Халқ орасида чўпон – муҳофиз, одамларнинг омонатини асровчи, ишончли, фидойи киши ҳисобланган. Унинг бу каби хислатлари ва жамики инсоният тақдиридаги масъулияти-ни Расулуллоҳ (с.а.в.) тимсолида кўрамиз:

*Холиқо, Одамни афв эт, қийнама,
Қилмишин наздида изҳор айлама.*

*Шул замон етди нидоким,эй Расул,
Раҳнамойи халқи олам, садри Кулл.*

*Сен учун кечдим гуноҳидин ҳама,
Сен чўпондирсен, шу оламдир рама.*

*Тавбасин тинглаб, қабул этдик шу дам,
Азбаройи сен учун,эй муҳтарам...*²³⁴

Сарвари коинот нафақат оламларнинг яратилишидаги мақсад бўлди, балки уларнинг афву мағфирати учун ҳам шафоатчи этиб танланди. Шу боис нубувват ва рисолатга муҳаббат пайдо қилиш муршиднинг энг асосий вазифаларидан. Чўпоннинг суровни бошқаришдаги қуввати таёғида бўлганидек, муршиднинг маънавий ҳайбати ҳам унинг асосида кўринади. Шу маънода муршид сиймосини тўлиқ гавдалантирувчи маънавий ҳақиқатларни англатган белгилар: асо – Ҳақ йўлчиси муҳтож бўлган эранлар нафасини, дастор– халифалик рамзи бўлиб, ишқ йўлида бошдан ҳам кечмоқни, хирқа эса муридлик мақом даражасини кўрсатган. Шунингдек, остона, эшик, даргоҳ кабилар ҳам муршидга ишорат этган:

*Йиғламайму, йиғламайму йўлда қолдим,
Йўлсиз йўлни уқбасидин ҳориб толдим,
Муҳаббатнинг асосини қўлга олдим,
Мустафога уммат бўлсам йиғламайму*²³⁵?

Муҳаббат асосига таяниб, илдам одимлаган тариқат пири қуйидаги мисраларида суврати ила сийрати бошқа-бошқа риёкор шайхларни танқид қилади:

*Қўллариға учи тиғлиғ асо олиб,
Бошлариға дасторини катта қилиб,
Сахро кезиб, халойиқни назрин олиб,
Ҳалол, ҳаром фарқ этмайин юрарлар-о*²³⁶.

Маънавий карбон йўлбошчилари муршидлар экан, **ҳодий**, раҳнамо, раҳбар, раҳнамун, роҳрав, сардор, сарвар, пешво каби сўзларда ҳам пирлик хусусияти акс этган. Бу нафақат ифода, балки ҳолу мақом рангинлигидир:

*Раҳнамодур хожа Аҳмад, гулистондур маърифат,
Сўзлагони ҳақиқат, олар кўнғил мулкини*²³⁷.

Ёхуд:

*Ул мақомни билдиргали раҳбар керак,
Тариқатнинг пешасида сафдар керак,
Ушбу йўлни забт айлаган сарвар керак,
Андоғ муршид ужоҳ мулкин сайрон қилур*²³⁸.

²³⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 275.

²³⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 107.

²³⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 107.

²³⁸ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 67.

²³⁴ Фаридиддин Аттор. Уштурнома.

Маълумки, ориф зотларга, иршод аҳлига Шайх дея ҳам мурожаат этишган.

*Шайх Шиблий ошиқ бўлуб самоъ этти,
Шайх Боязид етмиш йўли ўзин сотти,
Бу дунёни иззатларин тошлаб отти,
Ўтган ишга надоматлар чандон қилур*²³⁹.

Шиблий, Боязид Бистомий каби машхур валийларнинг шайх деб аталганлиги тасаввуф тарихидан ҳам маълум. Шунингдек, ўзига муршид мақомини берган риёкор, тамагир, козиблар сохта шайхлар номи билан қаттиқ қораланган:

*Аё дўстлар, бу пандимға қулоқ солгин,
Оқил эрсанг, Мустафони шаръин тутгил,
Ушбу янглиғ гумроҳ шайхдин йироқ қочгил,
Йўқса сани шайтон янглиғ алдарлар-о*²⁴⁰.

Яссавий ҳазратлари учун муршидликнинг шартлари бор: “Шариатни билган, тариқатни уққан, ҳақиқатга етганларгина шайхлик даъво қилиши” жоиз. “Риё қилган шайхни кўрдим, безор бўлдим”, – деган Яссавий ўз ҳикматларида тамагир, ёлғончи, мутакаббир шайхлар ҳақида шундай дейди:

*Муршидлиғ даъво қилур, шартин билмас,
Ҳалол-ҳаром, суннат, бидъат фарқин билмас,
Бу Ҳанифа мазҳабида ҳаргиз юрмас,
Мубтадеънинг мазҳабида юрарлар-о*²⁴¹.

Аҳмад Яссавий “бидъатчилар маслагига бўлган даъвогар муршид”ларни тавсиф ва тасвир этибгина

²³⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 72.

²⁴⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 107.

²⁴¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 105.

қолмайди, балки мутасаввиф сифатида уларга нисбатан кескин қарашларини ҳам билдиради:

*Шайхман дея рўё қилса, тебгум келур,
Бало тилаб бошлариға сенгум келур,
Шамшир олиб ман аларни чопқум келур,
Ул сабабдин ишқни тутиб юрдим мано*²⁴².

Руҳ тарбиясини риёкор, илми ҳолдан беҳабар, фақатгина даъвоси катта “шайх”ларга топширишдан қаттиқ хавотирда бўлган Яссавий ҳикматларда мулло, эшон, шайх образлари орқали кўпроқ аҳли дунё, аҳли риё, бир сўз билан айтганда, шайхи козибларни танқид қилар экан, улардан “йироқ қочинг”, “асло дийдорини кўрманг” дея огоҳлантиради.

Риёкор шайхлар ҳақидаги қарашлар, деярли, барча мумтоз ижодкорлар диққат-эътиборида бўлиб, ҳамиша муродталаб муридлар огоҳликка чорланган. Айниқса, маърифатпарвар Навоийнинг муршидга эҳтироми қанчалар баланд бўлса, риёкор, тамагир шайхларга нисбатан нафрати ҳам ҳеч бир ижодкорда учрамайди. “Мени ишқдан ман этар сода шайх” дея, ҳатто “шайх” радибли ғазаллар битган мутафаккир шоир, сўнгги асарида “Риёи шайхлар зикрида” номли алоҳида боб ажратиб: “Ҳайҳот-ҳайҳот, уят, юз минг уят. Турфа буким, бу мазҳарға муридлар ҳам бор, хизматида барча шефтау қарор. Ул бу дўконни юрутиб тадбир била ва маъракани қуруб тазвир билаким, шаётинға маҳалла ҳайратдур ва деви лаинға мужиби ибрат ва нафратдур”²⁴³, – дейди. Ҳақ йўлчиларига ҳақиқий муршидлар топилмаса, ойдин йўлни кўрсатувчи асарлар тавсия этилган. Бинобарин, “(Ҳақ

²⁴² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 112.

²⁴³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 102.

эканлигига) ҳеч қандай шубҳа бўлмаган ушбу Китоб ғойибга ишонадиган, намозни тўкис адо этадиган ва биз ризқ қилиб берган нарсалардан инфоқ-эхсон қиладиган тақволи кишилар учун раҳбар – йўлбошчидир (Бақара: 2/2-3)”, – дея Аллоҳ бандаларига ҳақиқий йўлбошчи Қуръон эканлигини эслатган. Ҳақ йўлчиси Юнус Эмро ҳам:

*Қоф тоғи заррам эрур,
Ой ва қуёш менга қул.
Аслим Ҳақ бешакдурур,
Муршиддир Қуръон манга²⁴⁴, –*

деган эди. Шунингдек, “Девони ҳикмат”ни мутолаа қилган ўқувчи кўз ўнгида муршид образ ва рамзлари орасида асосий бир муршиди комил гавдаланади. Ҳам лафзан, ҳам қалбан, энг аҳамиятлиси, ҳам амалан ҳақиқий муршид саналган бу сиймо “...Туркистон мулкининг шайхул машойихи”, беназир шахсият Қул Хожа Аҳмад ҳамда унинг “... эшитганларга борони раҳмат ёғдиргувчи ҳикмат”ларидир. Зеро, муаллиф асрлар кечган сайин ҳақиқий шайхларни топиш мушкул бўлган замонларда оқил толиб учун китоблар ҳам бир устоз бўлишини олдиндан башорат қилган:

*Мани ҳикматларим бир пири комил,
Қаю банда Худога бўлса мойил.
Мени ҳикматларим пири забардаст,
Эшитганлар бўлур беҳушу сармаст.
Қиёматда анга ҳодий бўлурман,
Агар дардлиғ бўлса, дору бўлурман²⁴⁵.*

²⁴⁴ Юнус Эмро. Нечун йиғларсен, эй булбул. Таржимон: Жамол Камол. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 50.

²⁴⁵ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1992. – Б. 48.

Ҳақиқатан, ҳикматларни юрак-юракдан ўқиб, уни қалбига сингдирган китобхон руҳият кенгликлари-ни ҳис этади, қалб ҳурриятига эришади. Муаллиф таъкидлаганидек, илоҳий ишқ соҳибларига нафсини танитиб, Парвардигор жамолини кўрсатгай. Бу ҳикматлар муридни нафс водийлари сайрида қўлидан тутиб, зоҳир-ботин мақомлардан огоҳ этади, уларни қатъ этишда бир мураббий вазифасини ўтайди. Муҳаббат шаробини тутган соқий, маърифат денгизидан улуш тарқатган бир орифдек аласт базмида аҳд олган руҳларга ойна тутайди. Айниқса, ҳикматларнинг халқ тили, халқ оҳанги, халқ шеъри вазида яратилганлиги ўзбек китобхони учун Ҳақнинг буюк ҳадясидир. Муршидлик маслағи ила битилган байтлар, деярли, барча ижодкорларимизда учрайди. Зеро, улар халқимиз, миллатимиз, инсониятнинг мураббийсидир. Бу зотларнинг ибратли ҳаёт йўли ва бетакрор ижоди ёшларнинг тарбияси, камолоти учун саодатдир. Чунончи:

*Ишқ таълимин Навоийдин олурлар аҳли дард,
Ўйла дарс аҳлиға мундоқ донишомузе керак²⁴⁶, –*

каби сатрлар Навоийда талайгина. Навоийдек дард аҳли учун ишқдан сабоқ берувчи донишманд раҳнамосига эга миллат фарзандлари унинг маърифатидан етарлича баҳраманд бўлмоғи керак. Ана шундагина нафсини таниб, унга қарши турмоқ учун жасорат пайдо қилади.

Муршид образларидан баҳс юритганда, аввало, муриднинг фано ҳолини идрок қилишга диққат қилиш керак. Бунда аввал шайхга фанолик босқичи келади ва мазкур мақомда солиқнинг раҳнамоси байъат қилган муршиди ҳисобланади:

²⁴⁶ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 3-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 269.

*Роҳат топар меҳнат сари қадам қўйғон,
Зоеъ қўймас хизмат қилсанг пири муғон,
Хизмат қилмай даъво қилсанг, бари ёлғон,
Қул Хожа Аҳмад пир олдида ўлмасмусан*²⁴⁷.

Аҳмад Яссавий қалбларнинг очилиш сабаби пир остонасига бош уришда, унинг файзи маърифатидан баҳра олишда эканлигини айтиб, фано фиш-шайх мақомида бир қанча ҳикматлар битган. Бу ҳол барча тариқат арбоблари ижодида кўринади. Ва бу мисраларда раҳнамо пирдир. Фано фир-расул мақомида ёзилган шеърлардаги пир, соқий, ҳодий, раҳбар, муршид ва бошқалар Расулуллоҳ (с.а.в.) эканлигини мана бу мисралар исботламоқда:

*Муҳаббатнинг шаробин қўлға олиб Муҳаммад,
Зокирларға сунубон соқий бўлур доимо*²⁴⁸.

Маънавий карвондан тўхтамаган солиқ, нафс манзилларидан ошар экан, “Ла мақсуда иллаллоҳ” (“Аллоҳдан бошқа мақсад йўқ”) шавқини тотган қалбни Раҳнамо этади:

*Раҳнамо бўлгин сен менга,
Дўстга юз бурайлик яна,
Боқмайлик ундан ўзгага,
Кел, дўстга борайлик кўнгил*²⁴⁹, –

Раҳнамо кўнгил солиқни ишқ маърифати шавқидан баҳраманд этади ва ошиқ Рух беихтиёр “Ла маҳбуба иллаллоҳ” (“Аллоҳдан бошқа маҳбуб йўқ”) дея Ишқни пир деб таянади:

²⁴⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 105.

²⁴⁸ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 229.

²⁴⁹ Юнус Эмро. Нечун йиғларсен, эй булбул. Таржимон: Жамол Камол. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 73.

*Васл таҳсили учун, эй шайх, тақво қилма амр
Ким, фано ойинин айлабтур менга иршод ишқ!*

Демак, ваҳдат майидан ичган фано филлоҳ мақомидаги муридларнинг раҳнамози Яратганнинг ўзидир:

*Хуш ғойибдин ул дарвешга овоз келгай,
“Ё абди!” деб, Аллоҳ ўзи қўлун олғай,
Йўлдин озса, ҳодий бўлуб йўлга солғай,
Аллоҳ ўзи йўл кўрсатур, дўстларим-о*²⁵⁰.

Хуш ғойибдан келувчи овоз – хотир, илҳомдир. Собит ва содиқ муридлар йўл сўнгиди Аллоҳдан сабоқ оладилар. Шунинг учун биргина образ, рамз матн таркибида гоҳ муршид, гоҳ Пайғамбар, баъзан эса Ҳақ бўлиб келади. Аммо ҳар доим ёдда тутмоқ керакки, “Мен сизнинг Роббингиз эмасманми?” – дея марҳамат қилган ҳақиқий мураббий, мутлақ муршид Аллоҳдир. Фано филлоҳ мақомига кўтарилишда эса комил муршид мустаҳкам зинапоё эканлигига шубҳа йўқ:

*Аввалам яратдинг Сен Одам сафи,
Ундан пайдо бўлди сонсиз минг вали,
Шайх Аҳмад, Зинда пир, Имоми Шофи,
Обло сендан бошқа йўқдир мураббий*²⁵¹.

Бу алп эран саналган халқ қаҳрамонларининг ҳолидир. Улар ҳамма нарсани Аллоҳга ҳавола этган, ризо аҳли ҳисобланади.

Лирик қаҳрамонлар деганда, кўз ўнгимизда, аввало, ошиқ ва маъшуқ образи гавдаланади. Айтиш

²⁵⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 111.

²⁵¹ Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 185.

мумкинки, мурид – ошиқ, муршид – маъшукдир. Бу – маърифатга, руҳониятга, тавҳидга ошиқлик. Асарларнинг ёзилиш сабаби, тарихи фақат ижодкоргагина аён. Шу боис ҳам аслида муршидга бағишлаб ёзилган кўпгина ғазаллар бугун ёрга бағишланган, дея тасаввур қилинади, таҳлилга тортилади. Бироқ баъзи маноқиб, тазкира, қиссаларда келган ғазалларга синчковлик билан назар солсак, бу масала ойдинлашади. “Қиссаи Машраб”да келган қуйидаги парчага эътибор қаратайлик: “Вақтеки, ҳазрати Эшон муридлари бирла зикру самоъ қилишиб келгач, шоҳ Машраб бу ғазални ўқидилар:

*Шаҳду шакардин ортуғум, ороми жоним келдилар,
Кўнгил уйини кўргали руҳи равоним келдилар.
Кетиб эди ақлу ҳушим, билиб тузарлар хоҳишим,
Йўқтур алардек ҳеч кишим, ширин забоним келдилар.
Соқий манга сунгил қадаҳ, махмур эдим ман ишқида,
Шаҳри вужудим сайриға шоҳи жаҳоним келдилар.
Ёд айлар эрдим гоҳ-гоҳ, келгайму деб ул подшоҳ,
Бўлди юзим монанди коҳ, ул дилситоним келдилар.
Доим анга ҳайрон эдим, ишқида саргардон эдим,
Мен Машраби гирён эдим, ким ёри жоним келдилар²⁵².*

²⁵² Қиссаи Шоҳ Машраб. Нашрга тайёрловчи: С.Сайфуллоҳ, А. Жуманазаров. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б. 25.

Навоийнинг машҳур “Келмади” радифли ғазали ҳақида адабиётшунос С.Олимнинг таҳлил ва талқини ҳам шу маънода этиборлидир:

Толиби содиқ топилмас йўқсаким қўйди қадам,
Йўлга ким аввалқадам маъшуқи ўтру келмади.

Бу ерда нозик фалсафий масала кўтарилган. “Йўл” байтда тасаввуфни, Аллоҳ ишқини билдиради. Бу йўлда эса садоқатли талабгор (ошиқ) топилмайди. Айни гап билан шоир пирга ишора қилган. Чунки пир ҳамиша бу йўлни муриддан аввалроқ босиб ўтган, яъни аввалқадам бўлади. Аввалқадам ошиқ эса Аллоҳ васлига етиб, маъшукқа айланди. Мурид ана шу шайхнинг этагидан тутиб эргашмоқчи.

Навоий ғазалларининг ёзилган йиллари маълум эмас. Тахмин

Машраб ғазалларида устоз сифатлаши, ўхшатиши, умуман метафора рамзлари бошқа ижодкорлардан фарқли. Қисса матнидан ташқарида бу ғазаллар ёрга бағишланган, дея тахмин қилинади. Шоҳ Машрабнинг муршиди Мулла Бозор Охундга бағишланган ушбу ғазалнинг ҳар бир байтида шахду шакар, ороми жон, руҳи равон, ширин забон, шоҳи жаҳон, подшоҳ, дилситон, ёри жон каби ўзгача бир муносабат, айрича мурожаат, чин муҳаббат изҳорига гувоҳ бўламиз: Биргина ғазалда келган бу рамзий ифодаларнинг ҳар бири муриднинг ҳолию, муршид мақомини баён этиб, алоҳида шарҳу изохни талаб қилади. Муршидни англатувчи образ, рамз, тимсоллар шу қадар кўпки, биз ишда барча ижодкорлар учун умумий бўлган, энг кўп учрайдиган: пир, айниқса дайр пири, бобо, ота, эр, эран, қуловуз, шайх, ҳодий, соқий, муғбача, роҳрав, раҳбар, султон, шоҳ, хожа, саййид, ғассол, чўпон, китоб, кўнгил, ишқ кабиларгагина тўхталдик, холос.

МУРИД МАСЛАГИ ВА ШАХСИЯТИ ТАКОМИЛИ

Мумтоз шеърият қаҳрамонлари тасниф этилганда асосий уч образ тилга олинади: ошиқ, маъшук, ағёр. Қолган образлар шуларга ёндош рамз, тимсоллар ёхуд мана шу уч образ атрофида бирлашувчи, улар ҳақида ёрқин тасаввур уйғотувчи, тўлдирувчи қаҳрамонлардир. Бу муштараклик ҳамиша ёнма-ён:

қилиш мумкин бу ғазални шоир устози ва пири Абдурахмон Жомий вафотларидан, яъни 1492 йилдан кейин битган”. (**қаранг:** Адабиёт. 8-синф. – Тошкент: Гафур Ғулом НМИУ, 2006. – Б. 116). Дарҳақиқат, Навоийнинг ҳам ҳаёт, ҳам ижод йўли Нуран Маҳдум билан нурафшон бўлди. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” номли махсус асаридан ташқари дostonларида бағишловлар, тазкираларида тавсифлар, лирикасида ҳам алоҳида муҳаббат билан битилган сатрлар кўп.

мурид-муршид-нафс, ошиқ-маъшуқ-ағёр (рақиб), ринд-соқий-зоҳид ёки козиб шайх, булбул-гул-тикан(хор), қул(солик)-Ҳақ-шайтон ёки нафс ва ҳоказо. Хўш, бу образлар ичида муриднинг ўрни ва мавқеи қандай? Тариқат – ишқ йўли. Мурид эса сўфиёна адабиётдаги энг асосий образ, яъни ошиқ. Маъшуқасининг тимсолу рамзлари ўзгариши билан у ҳам бошқа бир истилоҳ, рамз ва тимсол билан келади. Албатта, унинг ҳол ва мақомлари ҳам бу ифодага ўз таъсирини кўрсатади. Толиб, солик, йўлчи, сайёр, ошиқ, булбул, парвона кабилар муршиднинг тарбият қанотидаги мурид образи сифатида гавдалантирилса, дарвеш, қаландар, девона, ғариб, мусофир, меҳмон, мискин, гадо, бечора, бедил, Мажнун ва бошқаларни унинг сифати ва ҳолини белгиловчи образлар сирасига киритиш мумкин. Аслида буларнинг бари нафсини танишга уринаётган Ҳақ йўловчиларидир. Муриднинг адабиётдаги ифодаси, улар орасидаги нозик фарқлар шеърийатдаги образлар олами ҳақида тасаввурни бойитиши, таҳлил ва талқинларда аниқлик касб этишини инобатга олиб, уларга қисқача изоҳ беришни лозим кўрдик.

Зоҳидлар тасаввуфнинг шариат босқичи вакили саналсалар-да, аввало, улар ҳақида тўхталиш жоиздир. Зотан ҳар бир мурид ўзича Зоҳиддир. Тарк тариқатда бир ҳолдирки, таснифлар асосида у батафсил изоҳланган. Бироқ уларнинг биринчиси бўлган таркидунё зоҳидона тарк ҳисобланади. Тарки уқбо, тарки ҳастий, таркни тарк мақомлари эса мана шу асос устида туради. Мансур Ҳаллож ҳам зуҳдни учга ажратиб: “Дунёни тарк этмоқ нафс, охиратни тарк этмоқ кўнгил ва ўзини тарк этмоқ жон (руҳ) зуҳдидир”²⁵³, – дейди. Аввало, зоҳидона таркидунёга эришмасдан нафс тарбиясида илгарилаб бўлмайд.

²⁵³ Muhiddin-i Arabi. Lübb’ül-Lübb. (Özün özü). – İstanbul: Bahar yayınları, 2000. – S. 452.

Ҳадиси шарифда “Аллоҳ таоло жаннат ва жаҳаннамни яратмаганда эди, унга ҳеч кимса ибодат этмасди”²⁵⁴, – дейилади. Дарҳақиқат, жаннат неъматларидан умидворлик, дўзах азобидан қўрқув инсонга янада масъулият ва талаб юклаган. Биз тасаввуфнинг зуҳд даври ва зоҳид шахсиятидан сўз очганда, албатта, мана шу оят ва ҳадисларни хотирлашимиз лозим. Зеро, жаннат ва жаҳаннамни эслаш охиратни англаш ва Аллоҳ амрларига бўйсунушга олиб келади. Бинобарин тасаввуфда ҳижрий I-II асрлар зуҳд даври дейилган. Ҳасан Басрий, Увайс Қараний, Суфён Саврий, Абдуллоҳ Муборақлар ушбу даврнинг ёрқин намояндалари. Тарихий давр ҳамда зоҳидлар шахсиятини холис ва чуқурроқ ўргансак, ўшанда ислом олами ҳали сокин, мусаффо, бу шахсиятларнинг мақомлари ҳам баланд эди. Уларнинг ҳол тажрибаларисиз тариқат тараққиётини тасаввур этиш мушкул. Зоҳидлар тариқатдаги кўпгина ҳолларни кашф қилган кишилар эди. Адабиётда ҳам илк бор эътибор қаратилган тасаввуф аҳли вакили Зоҳиддир. Бунинг ёрқин мисоли эса Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонидаги Ўзғурмиш образи. Зоҳид – Ўзғурмиш асардаги асосий образлардан бири, дostonда нафс тарбиясидаги солик руҳиятини тамсил этувчи шахс. Ҳатто Адолат – Элиг ҳам унинг ҳузурига бориб, ҳидоятга бошлашини сўрайди:

*Худо берганидан менга бер ҳисса,
То ўлиб нафс, дилда эзгулик ўсса*²⁵⁵.

Албатта, зуҳдий ҳаёт Аллоҳ инъом этган сабр, қаноат, ризога асосланади ва секин-аста нафс тазкиясига йўл очади. Ўзғурмиш қаноат ва маломат

²⁵⁴ Seyyid Abdülkadir Geylani. Gunye’tüt-Talibin. – İstanbul: Berekat yayınlari, 1994. – S. 460.

²⁵⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 418.

тимсолидир. Достонда зоҳидлик моҳияти Ўзғурмиш тилидан шундай изоҳланади:

*Менга ном берганлар, бу зоҳид номи,
Тоат-ибодатнинг менга инъоми.*

*Мени нафс, ҳавасдан тияр бу от, боқ,
Отим-чун ҳаваслар мендан узоқроқ*²⁵⁶.

Зоҳид инсонни дунёнинг фонийлиги ва боқий ҳаётга тайёргарликдан огоҳ этади. Кейинчалик ислом дунёсида нафақат ташқи, балки ички фирқаларнинг залолатга етакловчи таъсири авж олди. Бу эса ўз-ўзидан тасаввуфга ҳам салбий таъсир қилди, бидъат тариқатлар шаклланди. Натижада риёкор зоҳидлар, сохта шайхлар пайдо бўлди. Бош мақсад, ягона талаб унутилиб, зоҳирпарастликка берилиш бошланди. Зоҳидлар тарки ҳам аксарият риё, тамаъ учун бўлиб, ихлос, завқи ҳассосият пасайди. Бироқ ҳақиқий зоҳидлар ҳақида тўхталганда, тасаввуф аҳли орасида мақом ва даражаси ундан баланд сўфий ҳақида сўзлаш одобсизликнинг бир белгиси саналганлигини асло унутмаслик керак.

*Зоҳидо, ҳуру қусуру Кавсару Туби санга,
Бизга дилбар васлидур дунёву уқбодин мурод*²⁵⁷, –

дея фикр айтган ижодкорларимиз зуҳддан бенасиб қолмаган кўнгил аҳлидир. Умуман, нафси мулҳама, нафси мутмаинна мақомига кўтарилган мурид зоҳидга рўбарў бўлади, тамаъ ва риё хавфидан қутулишга ундайди. Бироқ зуҳд мақомини босиб ўтмасдан, зуҳд ва зоҳидга қарши туриш тўғри эмас.

²⁵⁶ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 418.

²⁵⁷ Атойи. Девони Шайхзода Атойи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 50.

Тасаввуфда Ҳақ йўлчисининг вуслатга етгунча босиб ўтадиган марҳалаларини кўрсатувчи образлар Толиб, Мурид, Солик, Восил, дея аталган. Шунингдек, сўфийлик назариясида Ҳақ йўлчилигидаги етти даражадан бири муридлик, деган тасниф ҳам мавжуд. Аммо муршидга таслимият маъносида то сўнгги марҳалага етгунга қадар Ҳақ йўлчисининг умумий номи муриддир, деган нуқтаи назар жуда кенг тарқалган. Бу хулоса, айниқса, тавҳид талқинига бағишланган “Лисон ут-тайр” каби асарларда аниқ кўринади. Нуҳ сурасидаги: “Ҳолбуки У зот сизларни босқичма-босқич яратди-ку (Нуҳ: 71/14)!” оятига асосланиб, мутасаввифлар Аллоҳ инсонни етти даражада яратган, деган фикрни илгари суришади. Шу тарзда тасаввуфда атвори сабъ – етти мақом: нафс, қалб, руҳ, сир, сиррус-сир, хафи, ахфо тушунчалари пайдо бўлган. “Лисон ут-тайр”даги етти водий ҳам ана шунга бир ишорадир. Қалб хасталигига даво излаб қилинган сафар жуда қаттиқ ва узоқ бўлишига қарамай, комил муршид тажрибаси билан етти водий: талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат ва фанога ажратилиб, сайри сулукда изчиллик ва енгиллик ҳосил қилинган. Талаб водийсидаги Толиб – ладуний ҳаётга иштиёқманд шахсдир. Шу сабабдан у бир муршидга боғланишни истайди. Муридлик кимларга раво кўрилади? Тариқатнинг ўзига хос талабларидан бири шудир. “Халил ибн Аҳмад инсонлар тўрт хил бўлади: Биринчиси билган ва билишини ҳам билган. Булар олимлардир, уларга тобе бўлинг. Иккинчиси билади, аммо билишини билмайди. Бундай киши уйқуда, уни уйғотинг. Учинчиси билмайди, фақат билмаслигини ҳам билади. Бундай бир киши иршодга муҳтождир. Уни иршод этинг. Охиргиси эса билмайдиган, аммо билмаслигини ҳам билмайдиган киши. Бу одам жоҳилдир, ундан қочинглар”²⁵⁸, – дей-

²⁵⁸ Imam-i Gazali. Tasavvufun prinsipleri. – Ankara: Kılıç kitabevi, 2001. – S.209.

ди. Демак, муридлар илмга муҳтожлигини ҳис этган ва **“Мен билмайман”**, дея иқрор бўла билган кимсалардир. Муршиднинг алоҳида хизмати эса унинг талаби нима эканлигини аниқ белгилаш ва кўрсатишдан иборат. Зотан йўл бошида мақсаднинг тўғри қўйилиши манзилга етишни осонлаштиради:

*Жаннату кавсару гар тўбию хур,
Истамак сенсиз талабдиндур қусур.
Жону кўнглумни ўзунга толиб эт,
Дард ила ишқингга шавқум ғолиб эт, –*

байтлари худди мана шу ҳолатнинг шеърий изҳоридир. Унинг талаби жаннати хур эмас, Аллоҳ жамолидир. Шунда Ишқ водийсининг жунуний саргардонлиги бошланади. Муридлик – ошиқлик. Бу йўл ишқ билан босиб ўтилади. Чунки тариқат йўли хатарли, манзили узоқ. Кўрқувни умидга, узоқни яқинга айлантирувчи Ишқдир.

*Ишқи тегса, куйдургуси жону танни,
Ишқи тегса, вайрон қилур мовуманни,
Ишқ бўлмаса, топиб бўлмас Мавлим сани,
Ҳарна қилсанг ошиқ қилғил, Парвардигор!²⁵⁹ –*

илтижосишундан. Ишқйўлбошчиларидан бўлган Ибн Арабий шундай дейди: “Билки, севги (хубб) илоҳий бир мақомдир. Аллоҳ ўзини у билан васф этди. Ўзини Вадуд дея номлади. Тавротда Мусога севги ила шундай ваҳий этди: “Эй Одам ўғли, сенга берган ҳаққим билан Мен сени севаман. Шундай, сенга юкланган ҳаққинг (омонат)инг ила сен Мени сев”²⁶⁰. Қуръони каримда хуб, муҳаббат, маваддат сўзлари келиб, Ишқ

²⁵⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 198.

²⁶⁰ İbn Arabî. İlahî Aşk. – İstanbul: İnsan yayınları, 1988. – S.26.

калимаси учрамайди. Бу калиманинг диний исботи сифатида сўфийлар таянадаган оятлардан бири: “Имонли кишиларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббатлари кучлироқдир... (Бақара: 2/165)” таъкидидир. Улар оятда келтирилган “шиддатли севги” ишққа ишоратдир, дейишган. Оламнинг яратилишини ишқ билан боғлаган мутасаввифлар “энг эски мажлис”ни – ишқ мажлиси, дея тафсирлар ёзишса, шоирлар маҳбубини “Базми Азал”да кўргани ва ўшанда ошиқ бўлганлигини айтиб шеърлар битишган:

*Адам шаҳри қадри эмди маълум ўлди,
Вужуд мулки сори сафар қилдим эрсо.*

*Олам-олам ғамға учраб бўлдум маҳзун,
Ул оламдин бу оламға келдим эрсо.*

*“Аласту” масти бўлубтурмен, ишқ аёғин,
Азал соқийсидин олиб ичтим эрсо²⁶¹.*

Севги, ишқ – илоҳий туйғу, ҳақиқий ошиқ эса Аллоҳ таолодир. Алишер Навоий:

*Тенгри чун одамни махлуқ айлади,
Ўзни ошиқ, они маъшуқ айлади²⁶², –*

дея, ишқ, ошиқ, маъшуқ ҳақида комил бир тасаввур уйғотган. Муршидлар илоҳий ишққа муносиб бўлиш, нафс водийларини даражама-даража босиб ўтишда тариқат одоб-арконларини кўрсатиб, муридни турли вазифалар орқали тарбиялайдилар. Бу жараён манзараларини адабиёт бадий шаклларда гавдалантириб берди. Маълумки, тасаввуфда ишқ икки-

²⁶¹ Убайдий. Ҳикматлар. – Тошкент: Movaraunnahr, 2020. – Б. 50.

²⁶² Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 181.

га ажратилади: мажозий ва ҳақиқий ишқ. Мажозий ишқ банданинг бандага ёхуд бирор яратикқа бўлган ишқи. Ҳақиқий ишқ эса банданинг Аллоҳга, Аллоҳнинг бандасига бўлган муҳаббатидир. Бироқ сўфийлар мажозий ишқ ила ҳақиқий ишқ ўртасида бир боғлиқлик кўришган. Гуё мажозий ишқ ҳақиқий ишқ томон йўлбошчилик қилган. Башарият учун Аллоҳ сўзлаб берган ягона ишқ қиссаси – “Юсуф ва Зулайхо” бунинг ёрқин исботидир. Зулайхонинг ишқи – Аллоҳнинг қули Юсуфга бўлган муҳаббати, ишқ йўлидаги дарду изтироби тилларда дoston бўлди. Зулайхонинг “Мен Юсуфни изладим, Аллоҳни топдим” эътирофи ошиқ қалбларнинг ишқ муҳри ҳисобланди. Шу боис ошиқлар “Лайлони изламаса, Мавлони топмас”, дейишган. Ва яна шуни таъкидлаш жоизки, асл ёр, чин дўст Аллоҳни эслатадиган Ҳақ ошиғидир. Бу мартабага энг лойиқ зот эса Муршид. Муриднинг унга бўлган қаттиқ севгиси, Аллоҳга яқинлигидан дарак беради. Чунончи Мир Алишер Навоий “Ишқ агар комилдурур, ошиқ этар маъшуқини” дея таърифласа, тасаввуф тадқиқотчиларидан бири: “Тасаввуфнинг асоси – қулларга Аллоҳни, Аллоҳга қулларни севдирмоқдир”²⁶³, – деган эди. Ошиқлик ҳолига эришган солиқ:

²⁶³ Жўшон М.А. Ҳақиқий севги. Таржимон: М.Кенжабек. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. – Б. 5.

Нажмиддин Кубро муриди Сайфиддин Бохарзийнинг валийлик мақомига юксалишида ҳам ишқ пойдевордир: “Ул кеча Шайх Сайфуддин бир улук ибриққа сув тўлдуруб, Ҳазрат Шайхнинг хилват эшигида бўлди. Субҳ вақтиги, шайх чиқдилар ва онинг ул хизматин билдилар, дедиларки, биз деб эрдуки, бу кеча ўз лаззат ва ҳузурунгизга машғул бўлғайсиз. Сен невчун ўзунгни бу риёзат ва ранжга солдинг? Деди: Сиз буюрдингизки, ҳар киши ўз лаззат ва ҳузурига машғул бўлсун! Менга ҳеч лаззат ва ҳузур мундин ўзга йўқдулки, Ҳазрат Шайх остонида хизматда бўлғаймен. Ҳазрат Шайх буюрдикки, башорат бўлсун сенгаким, подшоҳлар сенинг рикобингда югургайлар” (қаранг: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 296).

*Ишқдин чунким мурод ўлмак эмиш,
Бордур ўлмакка яқин заъф ичра иш.
...Ишқ аро жон тарки чун матлубдур,
Ҳар не онинг боиси марғубдур.*

дея “Мансурнинг дори”га бош қўймоқни истайди. Бу йўлда йўлбошчидан оқилу фарзоналик, йўлчидан эса сидқу ихлос ила мардоналик талаб этилади. Маърифат водийсида Ориф икки дунё саодатини англайди. Қалбдаги ҳислар тошқини ҳам айнан маърифат билан тиндирилади. Иккилик орадан кўтарилгач, Тавҳид водийсидаги Воҳид солиқнинг сўзи шудир:

*Бир бўлу, бир кўру, бир де, бир тила,
Майл қилма мунда иккилик била.*

Муҳаййир солиқда на жаннат орзуси, на жаҳаннам кўркуви, на борлик ғурури, на йўқлик таҳликаси бор. Унинг мақсади фақат сайри жамол иштиёқи, Яратганнинг ризолиги. Фано водийсида Фоний солиқда нафсоният маҳв этилиб, руҳоният ғолиб келади. Навоий Фано водийси таърифида шундай деган эди.

*Чун риёзат рафъ этиб руҳоният,
Салб бўлғоч кимсадин нафсоният.
...Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф*²⁶⁴.

Кўнгилнинг етти даражаси ва унинг маъно оламидаги сайрини тасаввуф аҳли шундай хулосалашган: “Биринчиси, орифларга кўнгиллардан кўнгилларга маърифат қуйиладиган жой – Садр, иккинчиси,

²⁶⁴ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. Тасавуфдаги муҳим мақом ва образ саналган фақр ва фақир мавзуси Н.Рамазонов томонидан монографик тадқиқот сифатида ўрганилган (қаранг: Рамазонов Н. Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи. – Тошкент: Фан, 2015. – 192 б.).

орифлар Ҳақдан бир он ҳам ажралмайдиган нуқта – Қалб, учинчиси, муршидларни ота-онадан ҳам марҳаматли этгувчи жой – Шигоф, тўртинчиси, орифларнинг илҳомларида ҳеч бир зиддият ва ўзгариш кўринмайдиган жой – Фуод, бешинчиси, орифларни юзага чиқариш ва йўқ этиш илми ўргатиладиган жой – Ҳиббат ул-қалб, олтинчиси, орифларга ҳақиқий ирфон эҳсон этиладиган жой – Сувайдо ва ниҳоят, еттинчиси, муршидларга иршод ҳукми ато этиладиган нуқта – Муҳжат ул-қалб”²⁶⁵ дир.

Тасаввуф аҳли, асосан, сўфийлар деб юритилган. Тадқиқотда сўфий, мутасаввиф истилоҳларини жуда кўп қўллаганимиз боис уларнинг изоҳига ҳам бироз тўхталишни лозим топдик. Шаҳобиддин Сухравардий шундай дейди: “...Сўфийлар йўлининг илк бошланиши – имон, иккинчиси – илм, учинчиси эса, шахсан, бевосита ҳис этмоқ, яъни эҳсондир. Муташаббиҳ бу маънода имон соҳиби савиясида бўлади. Имон эса сўфийлик йўлининг тамал асосларидан бири. Мутасаввиф имон ва илм соҳибидир. Зеро, у сўфийларнинг йўл ва ҳоллари ҳақидаги кўп илмларни ҳам қўлга киритган. Маълумки, чин сўфий эса имон, илм ва завқ соҳиби эрур”²⁶⁶. Демак, сўфийлар ҳол завқига соҳиб бўлишлари билан мутасаввиф ва муташаббиҳлардан фарқланар экан, мана шу завқни тотган Убайдий ҳикматларидан бирида:

*Ҳолинға ҳол уланур ҳол аҳли суҳбатинда,
Шавқунг зиёда бўлур ҳол аҳли суҳбатинда.*

*Ҳол отларини қистанг, ўзгача ҳолат истанг,
Дард аҳли киби сиқтанг ҳол аҳли суҳбатинда*²⁶⁷, –
дея ҳол аҳлининг юксак завқидан баҳс этган эди.

²⁶⁵ Ceylan Ö. Tasavvufi şiir şerhleri. – İstanbul: Kitabevi, 2000. – S. 233.

²⁶⁶ Suhravardiy Sh. Avoriful-Mearif. Semerkand yayinlari. Istanbul, 1999, S. 83-84

²⁶⁷ Убайдий. Ҳикматлар. – Тошкент: Movaraunnahr, 2020, – Б. 44.

Мутасаввиф қалб мақомида Муҳоқба соҳиби, сўфий эса руҳ мақомида Мушоҳада соҳибидир. “Урмавий (қ.с.) шундай дейди: “Фаришталар осмон кўриқчилари, муҳаддислар суннат кўриқчилари, сўфийлар Аллоҳ кўриқчиларидир”²⁶⁸.

Муриднинг хусусиятларини гавдалантирувчи образлардан бири солиқ, йўлчи, йўловчи, сайёрдир. Мурид том маънода қайдан келгану, қаёққа кетаётганини англашга уринаётган, яъни “Ундан келдик, Унга қайтамыз”, ояти сиррига етишни истаётган йўлчи, ҳузури илоҳий истаб оламлараро ўз масканини излаётган Сайёр. Унинг сафари маънавий бўлиб, қалбнинг ғайбга сафаридир:

*Яна сайр айлади кўнглим,
Дўстин жамолин орзулар.
Ҳажрига ҳеч кўнмас кўнгил,
Дўстин жамолин орзулар*²⁶⁹, –

дея илоҳийлар ёзган шоирлар, мана шу сафарнинг чин йўлчилари бўлишган.

Кўнгил сайри мулк оламидаги сафардан анча машаққатли, тафаккур ва тасаввур каби поёнсиз. Тариқат аҳли муриднинг маънавий сафарини бир феълдан бошқа феълга, бир кечидан бошқа бир кечигача ўтиш, дея англаган. Шу боис бундай мурид талвин соҳиби ҳисобланган:

*Ўзи ҳазрат элчиси, илкида ишқ қамчиси,
Валлоҳ, кўнгил йўлчиси, ошиқ меҳмони келди*²⁷⁰.

²⁶⁸ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 129.

²⁶⁹ Юнус Эмро. Нечун йиғларсен, эй булбул. Таржимон: Жамол Камол. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 115.

²⁷⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 352.

Муриднинг энг таҳликали, муршидсиз адашиб кетадиган ҳоли сакрдир. Кўнгил осмонини ишқи ҳиммат-ла забт этган, таслим, таваккул, тафвиз, маърифат, ризо, муҳаббат каби ҳар фалакнинг юлдузларини кўриб, мушоҳада этган Сайёр ҳолини Мажиддин Бағдодий бундай тасвирлайди: “Зоҳир оламидаги “Бу менинг Роббимдир” офияти малакут оламида “Анал-Ҳақ” сиррига айланади. Бу ибтидо бўлиб, унда ҳали хомлик, қусур бордир. Шу боис беихтиёр “Анал-Ҳақ” ва “Субҳоний” каби имтиҳонлар ўртага чиқади. Ва булар ҳулул шубҳасини туғдиради. Солик бу ҳолдан ҳазрати Муҳаммад йўлини излаб ва унинг пок руҳидан мадад тилаб, шубҳалардан қутулади. Натижада борликдан йўқликка одим ташларкан, Аллоҳнинг нури ила убудиятдаги нуқсонини кўради ва ундаги ифтихор ва эҳтиёжини ҳам идрок этади. Ва “Анал-Ҳақ” эмас, “Анал-Туроб” (Мен тупроқман) дейишга бошлайди”²⁷¹. Нафснинг мана шундай таҳ-

²⁷¹ GökbulutS. Mecdüddin Bağdadı ve tasavvufi görüşleri. – Ankara: İlahiyatyayinevi, 2019. – S. 157. Хужжат ул-ислом Имом Ғаззолий шатаҳотларнинг авом халққа зарари ҳақида тўхталиб, шундай дейди: “...Абу Язид Бистомийнинг “Субҳоний, Субҳоний”, яъни “мен айб-нуқсондан покман” деган сўзларини келтирадилар. Ҳатто бир гуруҳ деҳқонлар ўзларининг деҳқончиликларини тарк этиб, шу каби даъволарни изҳор қила бошлашди. Чунки бундай сўзлар инсон нафсига лаззат беради. Зеро, бу каби сўзлардан киши ўзини буюк мақомларга эришган деб ҳисоблаб, нафсни поклаш амалларидан чекинади... Аммо Абу Язид Бистомийдан келтирилган юқоридаги ривоят саҳиҳ эмасдир. Агар уни у кишидан аниқ эшитишган бўлса, у зот Аллоҳ таолонинг сўзини такрорлаб турган пайтида эшитган бўлишлари мумкин. У кишининг “Дарҳақиқат, Мен – Аллоҳдирман! Мендан ўзга илоҳ йўқ! Бас, Менгагина ибодат қил (Тоҳо: 20/14)” деяётганларини эшитишгандир. Бунда у зотнинг фақат ҳикоя қилиб айтаётганларини тушуниш лозим (қаранг: Ғаззолий. Ихёу улумиддин. Тошкент. Тошкент ислом университети. 2014, – Б:85). Тасаввуф арбобларининг қарийб барчаси бу мавзуга махсус тўхталишган. Жумладан, Нажмиддин Доя ҳам “Солик бу йўлда баъзи руҳоний мақомларга эришадик, башарий сифатидан, сув ва тупроқ либосидан чиқади, мужаррат ҳолга келади. Ҳақ

ликали ҳолида комил муршиднинг тажрибаси ўта муҳим. Тазкия этилган нафс қалбга айланади ва риёзатда бардавом экан, унга латоифлар ато этилади. Солик ҳар соат янги бир тажалли билан юзлашади... Бундан сўнг эса қудсий бир ҳадисда айтилганидек: “Кўзи ила назар этса, Мен билан кўрар, қулоғи билан эшитса менинг-ла эшитар, тили билан сўзласа, менинг-ла сўзлар, қўли билан ушласа, менинг-ла тутар. Қалби шаҳодат ва ё ғайб оламида тасарруфда бўлса, менинг-ла ақл (фикр) этар” сиррига эришади. Ҳулул шубҳаси ўртадан буткул кўтарилади”²⁷². Шу тариқа Қуръони каримдаги: “...(Эй Муҳаммад, уларнинг юзига кўлингиздаги бир сиқим тупроқни) отган пайтингизда, сиз отмадингиз, балки Аллоҳ отди... (Анфол: 8/17)” дея мўминларга марҳамат қилинган мақомга кўтариладилар. Аммо мурид ўзи кўтарилган мақомни энг юксак мақом дея ўйлаши ва бундан кибр пайдо қилиши жуда таҳликалидир. Шунда пири комил сайри илаллоҳнинг охири йўқлигидан муридани огоҳ этади. Тариқатда сайёрнинг сафар манзиллари аниқ кўрсатилган. Яратилишдаги ҳикматни англаб, манзиллар маърифатини тушунгачгина, камолга эришиш мумкин.

Мурид сифатларини акс эттирувчи образлардан яна бири Зокирдир. Зеро, мурид хоҳ йўл бошидаги

сифатлари зухурининг нурлари унга етишадилар. Бутун руҳоний сифат ва нурлар соликка тажалли этади. Бу мақомда кўнгил ойнаси софлашганлиги ва руҳ тажаллисининг аксини қабул этадиган ҳолга келганлиги учун ўзига “Мен Ҳақман” ва “Нақадар шонлиман” завқини топади. Шунда “Камолотга эришдим” деган ҳаёл ва ғурурни пайдо қилади. Бу ҳолда ақлининг қуввати, ваҳми ва тушунчаси ҳеч ким анбиё ва авлиёдан устун бўлолмаслигини идрок қилолмай қолади. Бундай бир таҳлика чоғида агар Ҳақ лутфининг тасарруфи кўлидан тутмаса, имонидан ажралиш хавфи бор. Бу мақомда ҳушу ва иттиҳод офати ҳам кутилади” (қаранг: Najmiddin-i Daye. Sufillerin seyri. – Istanbul: İlk harf, 2013. – S. 213).

²⁷² GökbulutS. Mejdüddin Bağdadı ve tasavvufi görüşleri. – Ankara: İlahiyat yayinevi, 2019. – S. 138.

мубтади бўлсин, хоҳ сулукнинг охирига етган мун-
таҳи бўлсин, тилу дилини бир лаҳза ҳам мақсуду
матлубдан узмайди. Қалб ойнасини кирлантирувчи
ҳирс, ғазаб, адоват, шаҳват, ҳасад, кибр каби занглар
зикр билан ювилади. Кўнгил хасталигига шифо из-
ланади. Аҳмад Яссавий ҳам Зокир бўлишни истаб
шундай деган эди:

*Агар тобсам йўлин, зокир бўлурман,
Юроким чок этиб, шокир бўлурман*²⁷³.

Зикр солиқни ғайб аскарлари билан қувватланти-
ради, ўзига ишонч, қатъият, букилмас ирода пайдо
қилади. Унга мағлубият ва музаффариятнинг фарқи
қолмайди. Муҳими, Ҳақ ва Ҳақиқат билан бирга экан-
лиги, Яратганга қулликдан чекинмаганлиги бўлади.
“Ҳазрати Умар (р.а.) мусулмон бўлишни истаганла-
рида Расулulloҳ (с.а.в.) калимаи тавҳидни айттир-
дилар. Кетиш пайти келди, шунда Рисолат султони:
“Бирга кетсак қандай бўлади?” – дедилар. Ҳазрати
Умар ҳам қиличини бир айлантриб олиб, “Кета-
миз”, дейишлари ҳамона “Аммо сенинг қиличингга
ишониб кетишимиз тўғри эмас. Зеро, ғайб аскарлари
биз биландир. Ўзингни ёлғиз санама, қувватни Ҳақ-
дан иста, қиличга таянма”, – дея буюрдилар. Ҳазрати
Умар: “Эй Аллоҳнинг элчиси! Бизга ҳам ғайб аскар-
ларини кўриш насиб этармикан?” – дея сўрадилар.
Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) “Аллоҳ зикрида давом
этиш билан бўлади”, – дедилар ва тик турган Умарга
калимаи тавҳидни такрорлашни буюрдилар. Ҳазра-
ти Умар тик туролмай, ўтириб олдилар”²⁷⁴. Шаҳодат
оламида шарият мақомидаги сайёр учун энг гўзал

²⁷³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 254.

²⁷⁴ С.Гўкбулут. Нажмиддин Кубро (ҳаёти, ижоди ва қарашлари). Insan yayinleri. Истанбул, 2010, 308-бет.

калима тавҳид – яъни “Ла илаҳа иллаллоҳ”дир. “Ҳеч
шубҳасиз, нафс – Роббим раҳм айламаса, фақат ёмон-
ликка қистовчи (Юсуф: 12/53)” нафси аммора ҳо-
лидаги Зокирнинг зикри “Ла илаҳа иллаллоҳ”дир.
Мазкур зикрнинг ўрни Садр бўлиб, ҳоли завқ ҳисо-
бланади. Навоий ғазалларидан бирида бу зикрнинг
нафсни қалб даражасига кўтаришдаги таъсирини
шундай изоҳлаган эди:

*Кимки “иллаллоҳ” ила кўнглига истар пайванд,
Нафйи “ло”сидурур, элдин кесилурға миқроз*²⁷⁵.

Зикр аҳлига кўра, “Ла илаҳа” Ҳақдан бошқасини
рад этиб, “Иллаллоҳ” Ҳақ таолони исбот этади. Зи-
крда тўхтамай давом этиш руҳнинг Ҳақдан бошқа
билан алоқасини “ла илаҳа” қайчиси билан кесади.
Яссавий айтганидек, қалб “Ла илаҳа иллаллоҳ”га
шайдо бўлиб”, зикр денгизига ғарқ бўлади. Шу боис
ҳикматларидан бирида:

*Ичу тошинг оритур, зоҳир-ботин ёритур,
Тилинг доим Раб теюр “ло илаҳа иллаллоҳ”*²⁷⁶, –

дея тавҳид калимасининг ўзликни енгитишдаги таъси-
рини кўрсатиб берган эди. Мурид учун асл мураббий
Рабб эканлиги маълумдир. Зокир зоҳиру ботинини

²⁷⁵ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 201. “Ла илаҳа иллаллоҳ” энг кўп зикр этиладиган калима бўлиб, у жаннат калити ҳисобланган. Оғзаки ижод қахрамонлари ҳам нафс тарбиясида ушбу зикрга таянишган. Мана унинг бетакрор халқона тавсифи:

Тангри бир, расул барҳақ, деб калма айтсанг,
Калити шул: очар жаннати ризвон,
Имон ҳамроҳ қилиб ўтсанг дунёдан,
Хизмат қилар сенга ҳур билан ғилмон (Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 155).

²⁷⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 371.

тавҳид зикри ила ёритиб, дўсту ағёрни таний бошлайди. “Маломатчи нафсга қасамёд этаманки, (қайта тирилиб ҳисоб-китоб қилинурсизлар (Қиёмат: 2-оят)!” оятида келган нафси лаввомага кўтарилади, энди нафси қалб мақомига эришган зокир-муридга муршид “Аллоҳ” лафзини зикр этишни буюради. Чунки қалб Аллоҳнинг омонатидир. Муршиди комил сифатида Яссавий ҳам шундай деган эди:

*Саҳар вақтда ҳар ким йиғлаб, деса Аллоҳ,
Ҳақ кўрсатгай дийдорини валлоҳ-биллоҳ,
Ҳақ васлига етай десанг, айт ҳуваллоҳ,
Ҳуваллоҳ деб, ошиқ ўлар, дўстларим-о²⁷⁷.*

Абу Наср Саррож “Ал-Лумаъ” асарида: “Исми аъзам Аллоҳ лафзидир, –дейди. Чунки унинг алифи кетса, “Лиллоҳ” (Аллоҳ учун) қолади. Илк ломи кетса, “Лаҳу” (Унга) қолиб, барибир Аллоҳга ишорат қилувчи хослик йўқолмайди. Ҳатто икки лом кетса ҳам “Ҳе” ҳарфи қолади. Барча сирлар мана шу У – “Ҳе”да яшириндир. Чунончи Унинг маъноси ҳам “Ҳу” (У)дир. Бошқа Асмои илоҳиялардан бир ҳарф олинадиган бўлса, маъно бутунлай йўқолади, унда Аллоҳга ишорат этгувчи бирор белги қолмайди. Зеро, Аллоҳ исми билан Аллоҳдан бошқаси тилга олинмайди²⁷⁸. Нафси аммора ва лаввома босқичида бўлган муриднинг ҳоли ва ҳолати завқ ҳамда шавқдир. Ҳол тасвирлари муҳим ўрин эгаллаган лирикада ҳам завқ-шавқнинг зикрдан туғилиши изоҳланган. Шу билан бирга завқ, шавқ, ғайрат тасаввуф мақомларини англатувчи истилоҳ бўлиб, сўфиёна адабиётда ҳам асосий ҳол тушунчаларидан ҳисобланган. Макон, замоннинг ҳеч қандай аҳамияти йўқлиги зокирнинг буюк имкони-

яти. У хоҳ хилватда бўлсин, хоҳ анжуманда бўлсин, зикр эта олиши мумкин. Бироқ тариқатда зикрнинг вақти, тартиби ва ададини, албатта, муршид белгилаб берган. Навоий айтганидек, зикр машаққат эмас, балки қалб хотиржамлиги ва ҳузуридир:

*Манга лаззат сенинг зикринг, манга қувват сенинг
фикринг,
Манга ишрат сенинг васлинг, манга тоат сенинг
ёдинг²⁷⁹.*

Ушбу байтдаги лаззатдан мурод мутасаввифлар наздидаги “завқи салим”дир. Бу завқ алал оқибат ишқ ва маърифатни дунёга келтиради, натижада қалб латифаси янада нозиклашади. Шунда нафси лаввома илҳому воридлар инадиган нафси мулҳамага, қалб латифаси эса Рух латоифига айланади. Сулаймон Боқирғоний қалбига илҳом инган муриднинг зикри хусусида бундай дейди:

*Зокир қуллар Ҳу дерлар, Ҳу демоқда маъни бор,
Олимлардин маънисин юруб савол этиб кўр.
Ҳу-Ҳу деган зокирлар Ҳу деб лаззат олғайлар,
Олай десанг лаззатин, сан ҳам базавқ Ҳу деб кўр.*

Маълум бўлаётирки, руҳ “Ҳу” зикри билан маъно оламида сайр этади. Зикрда бардавом зокир ичидаги майда менларни енгиши билан йўл машаққатлари босиб ўтилади. Бу ҳодисаларни фақат адабиётгина жонли ва таъсирли тарзда тасвирлаб бера олган:

*Аввал “Ҳу” деб, охир “Ҳу” деб беҳуд бўлғил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаса, зомин бўлай!
Зоҳир “Ҳу” деб, ботин “Ҳу” деб қонлар ютқил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаса, зомин бўлай²⁸⁰!*

²⁷⁹ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-том. –Тошкент: Фан, 1990. – Б. 248.

²⁸⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 170.

²⁷⁷ Ўша жойда. – Б. 119.

²⁷⁸ Gökbulut S. Necmeddîn-i Kübrâ (hayatı, eserleri, görüşleri).–İstanbul: İnsan yayınları, 2010. – S. 308.

Тасаввуфий асарлардаги маълумотларга кўра, Аллоҳнинг ёди зокирни убудиятдан улуҳият оламига чорлайди. Унда Ҳақ ва ҳақиқатга восил бўлган солик бу васлдан “Эй хотиржам, сокин жон (Фажр: 89/27)!” оятида ишора қилинган тамкин, яъни нафси мутмаинна мақомига юксалади. Ҳар бир нарсада Аллоҳнинг тажаллисини кўради ва мушоҳада этади. Руҳ Сирга уланиб, “Ҳақ” зикри айтилади. Сўфиёна адабиётнинг талқин ва таҳлилига киришишдан олдин ботин илмининг назарий жиҳатларини пухта ўрганиш, амалий жиҳатларини имкон қадар ҳис этиш лозим. Ана шундагина адабиёт нафақат руҳий ҳолатларнинг рангин ифодаси, балки тасаввуф ҳақидаги бир дастур ул-амал эканилиги аён бўлади. Нафси мутмаинна мақомида қалам тебратган ориф-шоир шундай ёзиши шубҳасиз:

*Аё дўстлар, хабар бериб шариятдин,
Тариқатда Аллоҳ ёдин айтинг, дўстлар!
Ориф жонлар хабар берур ҳақиқатдин,
Аллоҳ тею Ҳақ зикрини айтинг, дўстлар²⁸¹!*

²⁸¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 38.

Тасаввуфда ранг зикр натижасида муридда ҳосил бўладиган ҳол ва мақомлар билан боғлиқ. Муриднинг ҳол эврилишлари ва ранг масаласини таҳлил этишда, албатта, тариқатлар, уларнинг ўзига хос жиҳатларини эътиборда тутиш лозим. Чунки ҳар бир тариқатнинг муайян йўли ва услуби бор. Шу боис уларда баъзан ранглар тафовути мавжуд. Бироқ асл мақсад ва яратилиш фитратидаги бирлик ранглари уйғунликни ҳосил қилади. Руҳ тарбияси, асосан, икки йўлда олиб борилиши тасаввуф тарихидан маълум. Аксар тариқатларда солик нафсоний йўлни қатъ этади, яъни қаттиқ риёзат ила нафсни бир-бир енгиб латоифаларни қўлга киритади. Йўлларнинг энг яқини, энг шарафлиси руҳоний йўл, нақшбандийлар йўлидир. Бунда комил муршидлар солиқни руҳ йўлидан олиб ўтадилар. Бу тариқатдаги ранглар ҳам руҳоний йўл соҳибининг ҳолларига муштарак бўлади. Жаноби Ҳақнинг эҳсон, муршиднинг ҳиммати билан мурид қалбидаги қоришиқликлар кетади. Зикр нури билан нурланиб, маъсум бир қалб туғилади. Солиқ зикрда давом этар-

кан, қирмизи ёки оташ каби нарса кўради. Қирмизи сифат ранг зуҳур этаркан, солиқнинг зикри руҳга қўйилади. Қалб зикри бўлмиш Аллоҳдан бошқа зикрлар ҳам, муҳаққақ, руҳга таъсир этади. Руҳнинг ранги эса сарикдир. Шу тариқа зикрда бардавом солиқ сир мақомига юксалади. Ва унинг аломати бўлган оқ нур ёки оқ рангни кўра бошлайди. Шундан сўнг муршид унга бошқа бир зикр тайин этадики, хафи латифаси очилсин. Ва зикрда сабот-ла давом этган солиқ яшил рангни кўради. Чунки у “Агар сиз ошкора гапирсангиз ҳам, хуфёна гапирсангиз ҳам, албатта, У сирни ҳам, энг махфий нарсаларни ҳам билур (Тоҳо: 20/7)” маъноси ҳақиқатига, яъни илмал яқийнга соҳиб бўлади. Зикр ва фикрда давом этаркан, солиқда ахфо латифаси ўз аслига қайтади. Бу мақомда солиққа баъзан оқ, гоҳида эса қора ранг кўринади. Шундан сўнг солиқ зикри нафис латифага қўйилади. Нафис латифанинг ўрни икки қош ўртасида. Нафис латифада солиқ бутунлай шайхиди йўқ бўлиб, фано фиш-шайх мақомида бўлади. Ва натижада Расулуллоҳ (с.а.в.)ни кўра бошлайди. Баъзилар бунга Ахфо мақомида эришади. Ҳатто шу мақомда ҳам солиқ шайх назоратида бўлади. Бунда солиққа тўқ сарик ранг кўринади. Ниҳоят, руҳ тарбияси такомилга етгач, ўрни қўл ўртасидаги латоифи куллга эришиб, солиқнинг қўли ўртасида садоқат муҳри билан муҳр қўйилади. Бунда барча аъзо зикр этади ва мурид буни вужуд қўлоғи билан ҳам эшитади. Мана шу мақомда кўнгил ҳақиқатан вужуд ўлкасига подшоҳ бўлади. Ва солиқ мана шу мақомда кутб, ғавсул аъзам ёхуд иршод этиш – муршидлик мақомига эришади. Мазкур маълумотлар асосан нақшбандия тариқати вакили бўлган Муҳаммад Нури Шамсиддин Нақшбандийнинг “Қалбларнинг калити” асарида келтирилган ранг хусусидаги маълумотларни жамлаш ва тартиб бериш орқали берилди. Албатта, қўшимча тарзда баъзи луғатлар ҳам инобатга олинди (қаранг: *Muhammed Nuri Şemseddin Nakşibendi. Miftah’ül Kulub. İstanbul. Huzur yayınevi. – 671-s.*). Адабиётдаги ранглар ва улардаги асл мақсадни билиш учун ижодкор қайси тариқатга мансублигини билиш баробарида у Аллоҳнинг қайси сифати ила тарбия топаётганини ҳам эътиборда тутиш зарур. С.Ушшоқий жамол ва жалол сифатлардан келадиган ранг-баранг нурлардан баҳс этиб, жамолдан яшил ва сарик, жалолдан эса қизил ва ол (қирмизи) ранглар порлашини айтади. Яшил етукликка ишорат бўлиб, тўғри йўлда бўлганларнинг ҳолидир. Сарик жамол ва жалол орасида сайр этганларнинг ахволу руҳиятинини акс эттиради. Оқ эса аслида бир ранг эмас, янаям тўғрироғи, у бошқа ранг билан боғлиқ ҳолдагина зуҳур этади (қаранг: Ceylan Ö. Tasavvufi şiir şerhleri. İstanbul. Kitabevi, 2000, 260-s).

Орифлар ҳамиша Ҳақ зикрига машғул бўладилар. Шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат йўллари-ни босиб ўтиб, “мен”ини топган, ҳайрат ҳамда Сир-рус-сир латифлигига эришган солиқ Ризо мақомида-дир. Ана шу мақомда унга валийлик рутбаси инъом этилади. Нафси розия мақомида зокирнинг зикри “Ҳай” эканлигини шайхул машойих ҳикматларидан ҳам билишимиз қийин эмас:

*Ҳай зикрини айтган ичар жоми шароб,
Йўл устида азиз боши мисли туроб,
Аллоҳ учун ҳоли хароб, бағри кабоб,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар²⁸²!*

Тасаввуф адабиёти солиқ ҳол эврилишларидаги сир ва завқнинг бадий ифодасидир. Мурид ҳолдан ҳолга ўтиши билан мушоҳада уфқи кенгая боради, Аллоҳ таолонинг лутфи билан қалбига хоотири Ҳақ ина бошлайди. Тавҳид лаҳзаларидаги ҳассосият тили ва дилида маълум бир зот, сифат, феъл, асмо зикри-ни пайдо қилади:

*Кўнглунгни сан бу дунёдин совутқил,
Ўзингни мо Ҳақ фазлина ёвутқил,
Аллоҳ тею тун-қун жонинг ёритқил,
Қабуғ қоқар Ҳайюл Қайюм, дўстларим²⁸³.*

Туну кун Аллоҳни ёд айлаш кўнгилни дунёдан со-витади. Аммо бу зинҳор тирикликдан воз кечиш эмас, аксинча, ўткинчи дунё ҳою ҳавасларига берилиб, ҳаётнинг умидбахшлигини унутиб қўймасликдир. Мангу тирик, ҳамиша қойим – “Ҳаййул Қайюм”нинг

²⁸² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 31.

²⁸³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 423.

эшиқ қоқиши шундан. “Ато этилган неъматлардан рози бўлган ва Аллоҳ таоло томонидан рози бўлин-ган ҳолингда Роббингга қайтгин (Фажр: 89/28)²⁸⁴” сиррига эришганда “Ҳай” зикри талқин этилади. Ризо мақомида валий саналган Ҳақ йўлчилари нафси марзия даражасида сиддиқлар қаторида бўлади. Ва уларнинг зикри “Қайюм”дир. Хафийдан ахфо латиф-лигига, фанофиллоҳдан бақобиллоҳга эришган нафс комилдир. Нафси софияда Яратган билан қурбат ҳо-сил бўлади. Ахфонинг асосий зикри “Қаҳҳор” бўлиб, бу мақомга эришиш муҳиб қулларигагина насиб эт-ган. Бу мартаба соҳиблари ҳар замонда ҳам ноёб бўл-ган. Шу боис адабиётда ҳам “Қайюм”, “Қаҳҳор” зикри-ни жуда кам учратамиз:

*Раҳмон отлиғ раҳмингдин умидлиғман, Илоҳим,
Қаҳҳор отлиғ қаҳрингдин кўркунчилиғман, Илоҳим²⁸⁵.*

²⁸⁴ Қуръони карим. – Тошкент: Тошкент Ислом университети, 2001. – Б. 594.

²⁸⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 170. Мутасаввифлар зикрнинг одобу аркониға ҳам алоҳида эътибор беришган. Нажмиддин Доя шайхнинг ҳиммати ва сабр-тоқати билан зикр уруғи унишини таъкидлаб, бу жараённинг зоҳирий жиҳатларини батафсил тасвирлайди: “Мурид шайхининг тавсияси билан уч кун давомида рўза тутди. Бу уч кунда давомий таҳоратли бўлишга ҳаракат қилиб, ҳамиша зикр билан машғул бўлади. Ҳам тил, ҳам қалб ила зикр этиб, инсонлар билан зарурат юзасидангина сўзлашади, ифторда ортиқча овқат емай, кечаларни асосан зикр билан бедор ўтказади. Уч кундан кейин шайхининг амри билан Ислом ғуслига ният этади. Зеро, саҳобалардан кимки динга киришни истаса, аввал Ислом ғуслини қилар, сўнгра Расулуллоҳ (с.а.в.)дан калимаи талқин олар эди. Бунда ҳам суннатга мувофиқ ҳақиқий Ислом ғусли олинаркан, шундай ният қилинади: “Аллоҳим, мен кўлимда бўлган баданимни сув билан покладим, Сен Сенинг сирринг бўлган қалбимни иноят назаринг ила покла”. Ғуслни тугатиб, хуфтон намозидан сўнгра шайхининг ҳузурига келади. Шайхи уни қиблага қаратиб, икки тиззаси тўғрисида ўтиргизади ва қўлларини болдирлари устига қўйиб, қалбини зикрга тайёрлайди. Шайх шартларни бирма-бир айтади. Мурид ҳар нарсадан сийирган қалбини шайхи қалбига таслим этади. Ниёзмандлик ила мувофиқ холда рўбарў туради, шайх баланд овозда ва том бир қувват билан

Мурид Аллоҳнинг жамоли ва жалолини бирдай ҳис этади. Оламлараро сайр этган зокир-шоирнинг бир қанотида Раҳмон, бир қанотида Қаҳҳор исмини тажалли этади, байтдаги зикр буни тўла тасдиқлаб турибди.

Пирдошларнинг жамоа бўлиб зикр айтиши хонақоҳ шартларидан саналган. Комил муршид ҳар доим мурид тарбиясида уч нарсани ёдда тутган: замон, макон ва ихвон. Зеро, башарий фитрати қанчалар соф бўлмасин ҳеч бир инсон ўзи яшаётган давр ва жамиятдан айри бўлолмайди. Улуғлар, “Ҳаёт мадрасасидан улуғ мадраса йўқ”, дейишган. Бинобарин муриднинг камолоти нафақат ўзи учун, балки башариятнинг илму ирфонига хизмат қилмоғи шарт. Ихвон эса муриднинг ҳол ва мартабаларига кўра танланиб борилаверади. Маънавий биродарларнинг Аҳд отаси бошчилигидаги ҳар бир суҳбатлари зикр мажлиси саналган. Ундан олинадиган файзу барокат ҳақида аҳли дилнинг кўплаб тасдиқлари бор:

“Ла илаҳа иллаллоҳ” дейиши билан мурид ҳам шайх айтганидек, баланд овозда ва қувват билан “Ла илаҳа иллаллоҳ” дея такрорлайди. Шайх яна бир марта талқин этади. Шундан сўнг дуо этади ва муриди “Омин” дейди. Ўрнидан туриб хилватхонага киради ва зикр уруғининг униши учун машғул бўлади (*қаранг*: Necmeddin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul: İlk harf Yayinlari, 2013. – S. 214).

Таъкидлаш жоизки, Нажмиддин Доя кубравия тариқати вакилидир. Зикр мазмун-моҳияти билан барча тариқатларда, деярли, бир хил. Бироқ муршид ва мурид ўртасида кечадиган зоҳирий томонларида баъзи фарқлар ҳам кўринади. Бу ҳақда қаранг: Қодирия тариқати асосчиси Абдулқодир Гилоний “Сирр ул-асрор”нинг “Зикрларнинг баёни” фаслида (80–85-бетлар), шунингдек, “Шариат ва тариқатдаги ҳажнинг баёни” фаслида (117–121-бетлар)да батафсил тўхталган (*қаранг*: Шайх Саййид Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005). Нақшбандия тариқати муриди Муҳаммад Нурий Шамсиддин Нақшбандий “Мифтоҳ ул-кулуб” асарида одоб усулукда зикрнинг зоҳир ва ботин томонларини батафсил баён қилади (*Muhammed Nuri Şemseddin Nakşibendi. Miftah’ül Kulub. İstanbul. Huzur yayınevi. 1983*).

Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 420.

*Остонаға бошинг қўйуб, зори қилғил,
Ҳалқа олиб, ким зикр айтса, ёри бергил,
Зикрин айтиб, ҳалқа ичра дурлар тергил,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар*²⁸⁶!

²⁸⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 31.

Имом Ғаззолий Зикр мажлисларини мадҳ этувчи кўплаб ҳадиси шарифлар ворид бўлганлигини айтади: “Жаннат боғларида бўлганингизда, у боғдан енг” ҳадиси айтилганда, “Эй Аллоҳнинг Расули! Жаннат боғи билан нимани мақсад этдингиз?” – дея сўрадилар. Ул зот шундай жавоб бердилар: “Зикр мажлисларини...” Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят қилинган яна бир ҳадисда: “... Аллоҳ таолонинг бир гуруҳ малаклари бордирки, Аллоҳни зикр этган жамоани излаб юрадилар. ...Улар зикр этувчиларни айлана бўлиб ўраб олиб, ҳалқаларини то кўкка етгунча кенгайтира-кенгайтира юксаладилар. Шунда Аллоҳ таоло улардан сўрайди:

Сиз кўрганингизда қулларим нима қилаётган эдилар?

Улар Сенга ҳамд ва сано айтишарди.

Ажабо, у қулларим мени кўрганмидики, менга узлуксиз ҳамд этмоқдалар?

Албатта, йўқ!

Мабодо мени кўрсалар нима қилар эдилар?

Янаям кучлироқ зикр ва ҳамду сано айтган бўлишарди.

У қулларим нима учун менга сиғинадилар?

Оташдан кўрқадилар.

Во ажаб, улар дўзахни кўрганмидики, ундан асрашимни сўрашмоқда?

Албатта, йўқ!

Агар улар дўзахни кўрганларида нима қилар эдилар?

Ундан янаям кўрқар ва қочар эдилар.

Бу бандаларим нима хоҳлайдилар?

Жаннатни.

Ажаб, улар жаннатни кўрганмидиларки, уни ишташин?

Албатта, йўқ!

Агар кўрсалар нима қилишар экан?

Уни янаям кучлироқ истардилар.

Эй малакларим! Сиз шоҳид бўлинг, мен бу қулларимни афв этдим.

Ё Раб! Уларнинг ичида бир одам бор, бу мажлисга у Сени зикр этиш ва ё уларга билан бирга бўлиш учун эмас, балки бирига эҳтиёжи борлиги сабаб келган. (Сен уни ҳам афв этдингми?)

Улар шундай бир қавмдирки, улар билан бирга ўтирган кимса

Бундай зикрлар тариқатларда *“ҳалқа”, “самов”, “хатми хожягон”* каби турли номлар билан аталиб, улар танлаган вирд ва ижрода ўзига хосликлар мавжуд. Аммо зикрнинг самараси битта: зокир таййи макон ва таййи замонга эришади алал оқибат Яратган билан юзма-юз қолади. “Мурид зикрдан қачон тўхтайди?” саволга Диноварий ҳазратлари шундай жавоб берган эди: “Зикрнинг энг ози Ҳақдан ўзгасини унутиш. Зикрнинг ниҳояси – зокирнинг зикр ичида зикрдан ғойиб бўлишидир. Маъшуқига ғарқ бўлиш зокирни зикр мақомига қайтишдан тўсса, билгинки, бу “фано фил-фано ҳолидир”²⁸⁷. Демак, мурид сўнгги дамгача зокирдир. Зеро, кўнгил аҳли “Ҳар нарсанинг бир жазоси бор. Орифибиллоҳнинг жазоси зикрдан

ҳам ҳаргиз ёмон бўлмайди. Марҳаматим ила ўшандай қулларимни ҳам афв этдим (қаранг: “Иҳёи улумиддин”. 1-жилд. – Истанбул, 1985. – Б. 856).

Таъкидлаш жоизки, ижодкорнинг руҳоният даражасини белгилашда ҳам зикр асос бўлади. Зокирнинг риёзати нафси, қалби, руҳида кечади. Нафс, қалб, руҳ сайрида оламнинг фарқи борми? Йўқ, албатта! Фақат, улар тазкия, тасфия ва таҳлияни талаб этади. Шунда инсон қалб кўзи ила кўриб, мушоҳадага берилади. Зеро, ирфоний адабиёт, хусусан, сўфиёна шеъриятда ижодкор ўзи англаган ҳақиқатларни баён қилар экан, кўрган оламлари тасвирини чизган. Фақат руҳониятдан узоқлашганимиз боис бу бизга мавҳум туюлади. Бироқ биргина зикр масаласига теранроқ ёндашсак, кўпгина қоронғуликлар ойдинлашади. Изланишларимиз натижасида шунга гувоҳ бўлдикки, нафси лаввомадан кейинги мақомлардаги: Ҳу, Ҳақ, Ҳай, Қайюм, Қаҳҳор зикрлари айрим ижодкорлар асарларидагина учрайди. Бироқ бошқа зикрларга нисбатан жуда кам. Атоий, Лутфий, Гадойй, Саккокий ва бошқа кўпгина шоирларда, асосан, Бисмиллоҳ, Астағфириллоҳ, Субҳаноллоҳ, Алҳамдулиллоҳ, Аллоҳ зикри келиб, бу руҳий ҳолат, қалб кечинмасининг аниқ, ёрқин, таъсирли ифодасини беради. Шунингдек, миллат руҳияти халқ тилида жонланиб, беихтиёр сидқидилдан Тенгри, Худо (Худо-ё), Парвардигор, Бирубор, Эзид дея илтижо қилинган. Буларнинг ҳол ифодасидаги тафовутларини аниқлаш махсус тадқиқотни талаб этади.

²⁸⁷ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 101.

узилишидир”, дейишган. Ошиқнинг имтиҳони маъшуқни бир лаҳза бўлсин ёддан чиқармаслик. Бу эса – зикр. Банда севишига лойиқ энг маҳбуб зот Яратган экан, зикрларнинг улуғи ҳам зикруллоҳдир. Бу тил иқрори эмас, балки ҳар қандай амалда маъшуқанинг ризолигини танлаш. Ҳақиқат майдонида ирода, маърифат, жасорат, адолат, ҳалоллик каби минглаб маънавий аскарларга таянишдир. Бу эса асосан зикр орқали қўлга киритилади. Шу боис ҳам мурид басирати очилишида зикрнинг аҳамияти эътиборга олиниб сўфиёна шеърият тадқиқ этилиши лозим. Бу, аввало, ёшларга ҳақиқий руҳий қувватнинг манбаи қаерда эканлигини кўрсатиб беради. Ўтар дунёга баланд назар билан қараш, нафсининг олдида тик туриш учун зокир бўлмоқ керак. Чунки зикр, бир сўз билан айтганда, ҳар ерда, ҳар қандай вазиятда ким билан бўлмасин муомалада Аллоҳни хотирлашдир.

Тасаввуфда Ҳақ йўлчилари мурид – истовчи қулар ҳамда мурод – исталган қулар дея ажратилади. Мурид юради, мурод эса парвоз қилади, дейишган. Ва бу даражалар Мусо (а.с.) ва Муҳаммад (с.а.в.) мақоми орқали тушунтирилган. “Мусо (а.с.) мурид, Пайғамбаримиз (с.а.в.) мурод эди. Шу боис Мусо (а.с.) Туртоғига қадар кела олди. Муҳаммад (с.а.в.)нинг парвози эса Арши Аъло ва Лаҳв ул-маҳфуздан ҳам юқорига кўтарилди”²⁸⁸. Бу улуғ мартабадан, албатта, адабиётда ҳам баҳс юритилади:

*Ҳу деди Муҳаммади мурод бўлди,
Ёруди – оламға нури тўлди,
“Қул ҳуваллоҳ” оятинда хабар бўлди.
Иқтидо қилди тугал уммат анга*²⁸⁹.

²⁸⁸ Geylani A. Gunyet’üt-Talibin. – İstanbul: Berekat Yayinleri, 1994. – S. 442.

²⁸⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар қуллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 338.

Сўфиёна шеърятни англаш учун муриднинг ҳол ва мақомлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлишимиз, бунинг учун эса пайғамбарлар ва авлиёлар ҳаётини ўрганишимиз керак. Шундагина пайғамбар ҳамда валийларга тегишли талмеҳ санъатидаги ишоратлар осон англашилади. Чунки ҳар бир мақомга бир пайғамбар маъмурдир. “Фақрнома” каби ирфоний-назарий асарлардаги: “Эй дарвиш, ҳар бир мақом бир пайғамбарнинг мақоми турур. Аввал ҳазрати Одам алайҳиссаломнинг ва охири Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаламнинг турур”²⁹⁰ каби қарашлар ҳикматларда ҳам ўз аксини топган:

*Ўн олтимда барча арвоҳ улуш берди,
“Ҳай-ҳай, сизга муборак!” – деб Одам келди,
Фарзандим деб бўйнуи қучиб, қўнғим олди,
Ўн еттимда Туркистонда турдим мано.*²⁹¹

Роббини исмлари ила таниб, шайтонни лол қолдирган ҳазрати Одам (а.с.)нинг сирлар эшигини очаётган мурид учун ибрати ҳам, ҳиммати ҳам чексиз. Одам (а.с.) – Тоййиб тавба мақомини эслатса, Иброҳим (а.с.) – Ошиқ ишқ мақоми, Исо (а.с.) – Зоҳид зуҳд мақоми, Муҳаммад (с.а.в.) эса Ориф маърифат мақомини тамсил этади:

*Ишқ мақоми – ҳуш мақом, Иброҳимға тегди-ё,
Ишқдин насиб олғум деб, ўғлин қурбон қилди-ё*²⁹².

Боқирғоний ҳикматидаги ҳақиқатнинг тўғри талқин ва таҳлили Иброҳим (а.с.)нинг ҳаёт йўлини

²⁹⁰ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1992. – Б. 8.

²⁹¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 20.

²⁹² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 337.

билишни талаб этади. Шундагина унинг жамики қурбонликларга ризоси ишқ туфайли эканлигини тушунамиз. Шунингдек, латоифи хамса: қалб, руҳ, сир, ҳафий ва ахфодаги латифлик ҳам пайғамбарлар эришган маънавий ҳақиқатларни акс эттиради. Чунончи, Қалб – ҳазрати Одам (а.с.)га, Руҳ – ҳазрати Иброҳим (а.с.)га, Сир – ҳазрати Исо (а.с.)га, Ахфо латифаси эса Муҳаммад (с.а.в.)га нисбат берилган.

Пайғамбарлардан сўнг тасаввуфда ҳаёт йўли ўрнатилган ва халифалик силсиласида Расулулоҳ (с.а.в.)га боғловчи ришта чаҳорёр – Абубакр Сиддиқ, Ҳазрати Умар, Усмон ва Али (р.а.)лардир. Уларнинг нубувват ва Аллоҳга бўлган муҳаббати, Сарвари коинотга қилган байъат ҳамда муридлик садоқати, шубҳасиз, ишқ йўлчилигида маёқ вазифасини ўтаган. Юсуф Хос Ҳожиб уларнинг нафс тарбиясида муҳим эканлигини халқона бир тарзда ифода этган:

*Тўрт муча кабидир менга бу тўрт дўст,
Тўрт муча соғ бўлса тириклик дуруст*²⁹³.

Худди шундай валийлар номининг келтирилиши ҳам муридларнинг маълум бир ҳолига ишорат ҳисобланади. Шу боис тасаввуфга оид асарларда валий зотлар ҳақида алоҳида боб ажратилади. Чунки уларнинг ҳаёт йўли ҳол ва мақомларни англашга, тариқатнинг нозик жиҳатларини ҳис этишга қўмак берган.

*Қул Хожа Аҳмад, олай десанг Ҳақдин улуш,
Боязиддек нафсинг билан тун-кун уруш,
Эй беҳабар, уммат бўлсанг, булдур равиш,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар!*²⁹⁴

²⁹³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 20.

²⁹⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 76.

Шеърда тайфурия тариқати асосчиси Боязид Бистомийнинг нафс йўлидаги риёзати муридга бир ибрат сифатида кўрсатилмоқда. Ёхуд тожу тахтдан воз кечиб, нафс тарбиясида йилларча дарвешу қаландар йўлидан юрган валий Иброҳим Адҳамни ёдга олайлик. Унинг подшоҳликдан воз кечиб, дунёга этак силкиши ва маърифат султониға айланиши авлодлар учун беқиёс намуна эканлиги ҳикматларда акс этган:

*Адҳам сифат мосиводин кўнғил узғил,
Ҳирсу ҳаво, такаббурдин кўнғил узғил,
Муҳаббатнинг дарёсида чўмиб юзғил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаса, зомин бўлай!*

Мансур Ҳаллож – инсоният тарихида ўзига хос афсонага айланган Ҳақ ошиғидир. Аҳли тариқ бу фоний дунёнинг энг олий неъматини, энг олий саодатини – ягона абадият Аллоҳ таолоға бўлган муҳаббат деб ҳисоблашган. Шу маънода Мансур Ҳаллож ҳамда унинг “ишқ дори” адабиётимизда машҳур ва мураккаб образга айланди:

*Ман йигирма олти ёшда савдо қилдим,
Мансур сифат дийдор учун ғавғо қилдим,
Пирсиз юруб, дарду ҳолат пайдо қилдим,
Ул сабабдин Ҳаққа сиғиниб келдим мано.*

Хожа Аҳмад Яссавий солиқнинг Мансурсифат “дийдор учун қилинадиган ғавғо”ларидан тамкин ҳолға келишида пирнинг хизмати муҳимлигини айтади:

*Салим бўлуб, софи бўлсам Жунайд, Шиблийдек,
Халқни қўюб Ҳаққа ёнсам Зуннун Мисрийдек,
Нафсни босиб, қаҳр қилсам Ҳасан Басрийдек,
Азизларға мутобаат қилгум келур.*

Тасаввуфга оид барча асарларда валийларга муҳаббат кенг баён этилган. Хусусан, Шаҳобиддин Сухравардий шуларни айтади: “Шайхимиз шайхул-ислом Абун Нажиб ас-Сухравардийнинг Анас ибн Моликдан ривоят этишича, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан бир одам сўради: “Ё Расулуллоҳ (с.а.в.), қиёмат қачон бўлади? ...Шунда ул зот: “Қиёмат учун нима ҳозирладинг?”, дедилар. “...Катта бир амал ҳозирламадим. Аммо мен Аллоҳ ва Расулини севаман”, – деди. Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ҳам: “Киши севгани билан биргадир. Ёхуд сен севганинг билан биргасан”, – дедилар. Анас (р.а.) дедиларки: “Мусулмонларни исломдан сўнгра, бу ҳадисдаги муждадан севинганларичалик бошқа ҳеч бир нарсаға қувонганларини кўрмадим”²⁹⁵. Мазкур ҳадисда келтирилган хушхабар тариқатларда суҳбат ҳамда улуғ зотларға бўлган муҳаббатнинг аҳамиятини қатъий белгилаб берди. Шу боис сўфийлар ва уларға ўхшаганлар – муташаббиҳлар мавзуси муҳим масалалар қаторида ҳар доим кенг ёритилган.

Мурид вақт фарзанди ҳисобланади. Йўл бошидаги муридлар Ибнул Вақт бўлиб, қалб соҳибларидир. Ҳолға тобе муридлар эса ўрта йўлда бўлиб, руҳ соҳиблари эрур. Йўл сўнгига етганлар сир эгаси бўлиб, улар нафас соҳиби ҳисобланган. Нафас камолиға эришган мурид мусоҳаба мақомида. У охираат озиғини тайёрлаш учун ҳар бир дами ҳисобли эканлигини ҳис этади. Нажмиддин Кубро ҳам: “Чин сўфий Аллоҳ мушоҳадаси завқи билан маст бўлганлигидан ҳар нафасда икки байрамни нишонлар: бири нафас олишда, иккинчиси эса нафас чиқаришда”, – деган эдилар.

Баъзи тариқатларда мурид ва дарвешлар жон истилоҳи билан келади. Ҳикматларда ҳам бу ўз аксини топган.

²⁹⁵ Suhrawardiy Sh. Avoriful-Mearif. Semerkand yayinlari. Istanbul, 1999, – S.81.

*Аҳмад ибн Иброҳим, ушбу сўзни ҳўб айди,
Айта қўрунг жонларим, ло илоҳа иллаллоҳ²⁹⁶.*

Жон сўзи муридни муршиди ва биродарларига янада яқинлаштиради, маънавий фарзанд ва биродар эканлигини тасдиқлайди.

Мурид – ошиқ экан, булбулу парвона унинг тимсолидир. Умуман, муриднинг маъшуққа қилган гиряю нолалари, сассиз, садосиз юрак куюги булбулнинг фиғонию ва парвонанинг куйишида акс этади.

*Шарманда, осий қулман, ишқ йўлида булбулман,
Арслон бобомға қулман, қулунг бўлур Хожса Аҳмад²⁹⁷.*

Ёҳуд:

*Муҳаббатнинг жомин ичиб девонаман,
Мажнун сифат хайлу хешдин бегонаман,
Эй ёронлар, шамъин қўруб парвонаман,
Йиғламайму жон маҳрамин тобмасман-о²⁹⁸.*

Аҳмад Яссавий ҳикматлари, дарҳақиқат, валийнинг “ишқ йўлида булбул” эканлигининг тасдиғидир. Булбулнинг висол дардидаги оҳу ноласи, шамнинг дийдор учун ёниб кул бўлиши муриднинг олий орзуси ва ҳолидир. Шу ўринда Сулаймон Боқирғонийнинг муршидига бағишланган ҳикматига эътибор қаратайлик:

*Азизим аҳдина вафо қилғоли келдим,
Муштоқ бўлуб, шайхимға имон айғоли келдим.*

²⁹⁶ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 327.

²⁹⁷ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 196.

²⁹⁸ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 130.

*Имон арза қилибон, мускин бўлуб турубон,
Тарк, таслим қилибон, мўмин бўлғоли келдим.*

*Мўмин бўлсам хизматда, мазо бўлур суҳбатда,
Умид тутуб раҳматда, жамол кўрголи келдим.*

*Давлат жамол кўрсангиз, ошиқ сарғартиб мунгиз,
Шайхим назар қилсангиз, жоним берголи келдим.*

*Жоним шайхға сотибон, ишқ баҳрига ботибон,
Ғаввос бўлуб чўмубон, гавҳар терголи келдим.*

*Териб гавҳар конини, солиб ғафлат тўнини,
Топиб қадр тунини, тавоф қилғоли келдим.*

*Тавоф қилсам Каъбани, қул Сулаймон сан ани,
Қадам босқон изини, сурма қилғоли келдим²⁹⁹.*

Муридлар шайхига шеърлар бағишлаш билан бирга, уларнинг тариқати ҳақида асарлар ёзишган. Ҳатто устозлари номидан шеърлар битишганки, бунинг ёрқин далили Мавлоно қаламига мансуб “Дево-ни Кабир”дир.

Дарвеш, қаландар каби образлар ҳам Ҳақ йўлидаги ошиқлардир. Лекин уларда мажзублик хусусияти кучлилигидан ҳар доим ҳам мурид шахсиятини тамсил эта олмайди. “Кечиб дунёи фонидан, талабда бир қаландарман”, “Билингиз, икки жаҳонни кўзга илмас дарвешлар”, “Ғариблиғда ғурбат ичра қолдим ман”, “Эй соҳиби Лавҳу қалам, девона қилди ишқ мани”, “Бир бути бебадал учун ошиқи дарбадар ўзум”, “Асли муҳаббат истасанг, гули ҳавасни ташлагил, Фақр либосин кийиб, дарбадари гадо келур”, “Мажнуни бенаво деманг, Лайли санам деб изласам, иккисини

²⁹⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийети. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б. 363.

сўроғлаган мискини бенаво ўзум” каби кўнгил кечинмаларини яшамаган мурид йўқдир. Ғариб, деовна, дарбадар, Мажуни бенаво, гадо, мискин кабилар муридлик мазмун-моҳиятини очиб берувчи образлардир.

Ҳақ йўлчилари қандай образ, рамз, тимсоллар билан ифодаланмасин, мақсад ягона – комил инсон. “Комил инсон хусусиятларига соҳиб бўлиш билан Аллоҳ таолога қуллик ўртасида муқобиллик мавжуд. Акс ҳолда Аллоҳнинг расули “абдуху” дея қуллик сифати билан танилишни хоҳламаган бўларди, – дейди устоз Иброҳим Ҳаққул. – Бу қуллик мақомига маърифатсиз, ирфоний таълим-тарбия ва ишқ изтиробидан йироқ равишда юксалиб бўлмайди”³⁰⁰. Дарҳақиқат, олдин ҳам таъкидлаганимиздек, муридликнинг энг олий мақоми убудиятдир. Ҳаким ота айтмоқчи, бу қуллик султонликдан ортиғдир.

Чин мурид “Аллоҳим, Сен нима истасанг, мен уни истайман. Сенинг истагингдан бошқа менинг бир истагим йўқдир”, дея жузъий иродасини куллий иродага таслим эта олган ошиқдир. Мурид қачон муршид бўлади? Нафс тарбиясида муршидликнинг роли қанақа? Ҳақ йўли – кўнгил йўли экан, қалб қачон иршод мақомига кўтарилади? Бу саволлар тасаввуфда доимо муҳим саналган. Нафси комилага юксалган соликка эҳсон мақоми насиб этади. Бироқ ҳеч бир солик ўзича: “сулукни ниҳоясига етказдим, энди шайхман, халифаман”, – дея олмайди. Ҳатто сулукни сўнггига етиш муршидликни қўлга киритиш дегани эмас. “Мифтоҳ ул-қулуб”да “Солик Арш ва Ерни мушоҳада этиш мақомига кўтарилганда ҳам ўз тизгинини шайхи қўлида билиши керак”, – дея таъкидланади. Тасаввуфда энг кўп тилга олинган истилоҳ фанофиллоҳ ва бақобиллоҳдир. Муршид этиб

³⁰⁰ Ҳаққул И. Талант – жасорат жавҳари. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2018. – Б. 17.

сайланишда бу мақомларнинг ўрни ҳақида шундай дейилади: “Аллоҳ зоти ва сифатида йўқ бўлиш сирри (“Анал-Ҳақ”) – фанофиллоҳдир. Аллоҳ зоти ва сифатида бор бўлмоқ эса бақобиллоҳ саналган. Бақобиллоҳ мақомида Аллоҳ шундай амр қилади: “Энди бор, қулларимни иршод этиб, менга юбор”³⁰¹. Демак, мазкур мақомда солик муршид этиб тайинланади. Халифа танлашнинг икки хил усули мавжуд эди. Биринчиси – йўлдан келиш, яъни бунда лаёқатли, муносиб мурид танланади. Иккинчиси эса – “бел”дан келиш усули бўлиб, бунда халифалик омонати шайхнинг иқтидорли авлодига қолдирилади.

Муршид ва мурид мумтоз адабиётдаги энг ёрқин, кўплаб ёндош истилоҳ рамз ва тимсолларига эга образлардан ҳисобланади. Уларни тадқиқот ҳажми, мавзу моҳиятини инобатга олган ҳолда изоҳлашга ҳаракат қилдик ва қўйидаги хулосаларга келинди:

1. Тариқат тажриба тарихи, эҳтимол, унутилгандир. Лекин устоз ва шогирд, мураббий ва талаба орасидаги меҳру садоқат, ишонч ва холисликнинг ахлоқий, маърифий илдизларини билиш, эскирмаган томонларини ўзлаштиришда унинг аҳамияти, албатта, муҳим саналади. Муаллим ва устозлар ҳақида кўп таъриф ҳамда мақтов сўзлар айтилади, аммо уларнинг ўқувчи ёки талаба сийрати таъсирига ҳамиша ҳам эътибор қаратилавермайди. Ваҳоланки, таълим-тарбияда асосий муваффақият ёшларнинг кўнгли ва руҳини ишғол этишдир.

2. Тасаввуфий адабиёт, жумладан, сўфиёна шеърият, айниқса, “Лисон ут-тайр” каби дostonлардаги муршид ва мурид образларини ўрганиш, мазкур шахсиятларни кўз ўнгимизда бутун моҳияти билан гавдалантиришга, ҳақиқий тасаввуфий мазмун-моҳиятини очиб беришга ёрдам беради. Шунда бу асарлар тариқат илмига оид бир қўлланма эканлиги ойдин-

³⁰¹ Muhammed Nuri Şemseddin Nakşibendi. Miftah’ül Kulub. – İstanbul: Huzur yayınevi, – S. 69.

лашади. Шубҳасиз, ушбу китоблар миллат руҳиятини тарбиялашда, уларни маънавий бухронлардан муҳофаза этишда яқиндан ёрдам берувчи дастур ул-амалга айланади.

3. Тасаввуф адабиёти – завқ ва ҳол заминиди юксалган адабиёт. Унда мақомдан мақомга кўтарилаётган қалб ва руҳ ҳолининг манзаралари тасвирланган. Шу боис тасаввуф ҳол илми дейилиши ҳам тасодифий эмас. Ҳол соҳиблари эса баъзан Талаб мақомида Толиб, гоҳ Ишқ оташида муршиддан мадад истовчи Ошиқ, гоҳ сирри маърифатни ботинида яширган Ориф, баъзан ўзлигини англаган Ғаний, яна бир вақт ваҳдат ул-вужуддан роз этувчи Воҳиду Муҳаййир, охиргиси эса бақобиллоҳга юз тутган Фоний. Аммо уларда ҳамиша йўлбошчига эҳтиёжмандлик бўлган.

4. Мумтоз адабиётда талмеҳ санъати асосида пайғамбарлар, чаҳорёрлар, Увайс Қараний, Иброҳим Адҳам, Жунайд Бағдодий, Боязид Бистомий, Абдулқодир Гилоний, Мансур Ҳаллож, Шайх Шиблий каби мутасаввифлар, Мажнун, Фарҳод, Вомиқ, Лайло, Узро, Зулайхо каби бадий образлар муршиднинг муридга тавсиялари ёхуд тариқатдаги мақому ҳолга ишора этиш мақсадида қўлланилади.

5. Муршид ва мурид баҳсида адабиётдаги рангинлик ўқувчини ҳайратга солади. Тазкираларида “...нубувват давомчилари ҳисобланмиш муршиди комил”, дostonларида машаққатли манзил сўнгига етказувчи руҳоний раҳнамо, лирикасида эса “базми бало”ни эслатувчи дайр пиридан тортиб, шайхи козиблар тасвирини жамулжам этган муҳташам бир меросга эга ўзбек адабиёти. Албатта, Ҳақ йўловчиси мурид бўлганда раҳнамоси муршид, ошиқу ринд бўлганда соқию маъшуқ, маънавий фарзанд бўлганда бобо, ота, булбулда гул, шамда парвона, томчида дарё, заррада офтоб, қул бўлганда эса Ҳақдир. Таҳлил ва талқинда мана шу маъруфий жуфтликни ҳар доим инobatга олиш зарур.

ХУЛОСА

1. Маълумки, халқ оғзаки ижоди улкан ва тенгсиз бир хазина. Унда халқнинг ҳаётий, диний, миллий дунёқараши ўз аксини топган. Оғзаки адабиёт айни пайтда руҳий тарбия ва камолот дарсхонасидир. Шу боис тадқиқотда баҳши ва устоз масаласига алоҳида тўхталинди. Бахшиларнинг тарбия мактаблари ҳақида баҳс юритилиб, улар ўртасидаги алоқалар муршид ва мурид муносабатларига ўхшаш эканлигига эътибор қаратилди. Пайғамбарлар, валий зотларнинг ҳаётлари халқ учун ҳамиша ибрат ва намуна бўлган. Уларнинг фазилату хислатлари, мўъжизаю кароматлари халқнинг қалб дostonига айланган. Ва мана шу маънавий улуғворликни ўзида мужассам этган комил инсон образи яратилиб, алп қаҳрамонлар сифатида уларнинг сермазмун ҳаёт йўли улуғланган. Тариқатдаги ахёр, аброр, ошиқ, ориф зотлар каби халқ алплари ҳам яхшилик, эзгулик, олижанобликнинг бетакрор тамсилчилари бўлишган. Улардаги ишқ, таваккул, сабр, ризо, тавозеъ кабилар руҳ тарбиясидаги муриднинг ҳоллари билан муштараклик ҳосил қилади. Хусусан, алпларнинг машаққатли сафарларидаги раҳнамолар тасаввуфда комил муршидлар бўлганлиги, шунингдек, оғзаки адабиётдаги тасвирларнинг ёзма адабиётдаги ифодалар билан уйғун эканлиги мисоллар орқали кўрсатилди. Dostonлардаги пиру муридлик муносабатларига диққат қаратилди. Натижада тасаввуфдаги муршид ва мурид ўртасидаги таълим-тарбиянинг фольклор намуналаридаги руҳий раҳнамолик билан боғлиқ муштарак жиҳатларидан баҳс юритилди.

2. Тариқат маънавий йўлчилик. Бу даҳри дунда мусофир инсоннинг сафаридир. Халқ қаҳрамонлари

ҳам ҳамиша саргузаштларга тўла йўлда бўладилар. Муридлик комил бир муршидга интисоб этишдир. Худди шундай халқ алплари ҳам комил пир раҳнамо-лигида вояга етади ва бутун ҳаёти давомида ундан маънавий мадад олади. Ёзма адабиётдаги пирлар каби халқ оғзаки ижодида ҳам руҳоний раҳномалар бобо, ота, пир, муршид, эр, эран, соқий дея аталади. Баъзан эса халқона тарзда жиловдор, синчи калималари билан ҳам тилга олинади. Мурид тарбиясидаги туш, робита, хилватлар халқ қаҳрамонларининг қалб покланишида ҳам муҳим жараён саналган.

3. Инсоният тарихида пир, руҳоний раҳнамога ҳамиша эҳтиёж сезилган. Шу боис ҳар бир давр ўзининг маънавий йўлбошчисига эга. Улар, аввало, халқ тасаввурида шаклланиб, поэтик мушоҳада орқали оғзаки адабиётда муҳрланган. Фольклоршуносликда донишманд халқ ижодининг дурдона намуналарини мифология, этнография ёки культлар асосида ўрганиш, таҳлил ва талқин қилиш анча ривожланди. Шу боис Гўрўғлининг гўрда туғилишидан бошлаб, ғорга кириб ғойиб бўлишигача бўлган воқеалар, Ҳакимбекнинг дунёга келиши, алп номини олиши, ғурбат юртларда бошидан кечирган ҳодисалар тизими ва эранлар қаторига киритилишининг бирортаси реал воқелик сифатида тушунтирилмади. Одам (а.с.)нинг бўйи баста, Нуҳ (а.с.)нинг узун умри ва ҳоказолар ҳақида маълумотларга эга ўқувчига фольклор қаҳрамонларининг фавқулодда жисмоний қуввати ғайриоддий кўринмайди. Иброҳим (а.с.)нинг Намруд оловидан омон қолганлигини билган авлод Алпомишнинг “ўтда куймас, сувда чўкмас ва чопса чопилмас”лигини ғоят табиий қабул қила олади. Ёҳуд Яъқуб (а.с.)нинг ота ҳоли изтиробларидан хабардор бўлиш Қултой ва Бойбўри руҳиятидаги эврилишлар ёки фарзандларидан айрилган Кунтуғмишнинг дунёи дунга этак силкишини англаш учун бир ибратдир.

Бундай мисолларни сон-саноқсиз келтириш мумкин. Бугун мумтоз адабиёт ҳам мана шу остонада турибди. Ундаги руҳият тасвири ҳақиқатларига ишонтириш ҳам мушкул вазифалардан бирига айланмоқда. Булар нафақат оддий китобхон, балки баъзи адабиётшуносларимиз учун ҳам шунчаки тахайюл кенглиги, ижодкор танлаган услуб, қалб кечинмасининг изҳори учун фойдаланилган рамз, тимсол, дея қаралмоқда. Бир сўз билан айтганда, **“Адабиёт – Ёлғон”** деган ҳукмга келди авлод. Аслида эса санъатлар ичида энг гўзал ҳақиқат – Адабиётдир. Биз сеҳргарлар, ҳинд ёгаларининг истидрож аталган афсунарига ишонамиз, бироқ валийларимизнинг кароматига иқдор бўла олмаймиз. Бугун адабиёт ҳақидаги биринчи сўзни РУҲ калимаси билан бошлаш лозим. Зеро, адабиётнинг тасвир объекти Инсон экан, унинг моҳияти руҳидадир. Руҳ тарбияси, руҳоний ҳаёт тарзини билмас эканмиз, адабиёт биз учун эшиги берк кўрғон, маънию мазмун жозибасидан йироқ бир сайроғҳдир. Тадқиқотда имкон даражасида кўнгил, руҳ моҳияти ва инсон тарбиясидаги ўзига хос жиҳатлар адабий далиллар орқали таҳлил этилди.

4. Тасаввуфнинг манбаси, аввало, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф экан, комил муршиднинг Муҳаммад (с.а.в.) умматига мансублиги шубҳасиздир. Муршид ҳамда мурид шахсияти ва уларга дахлдор атамалар Қуръони карим ва Ҳадиси шариф билан бевосита боғлиқ. Жумладан, Қуръони каримнинг Каҳф сурасидаги “Мусо ва Солиҳ қул” қиссаси муршид ва мурид ўртасидаги таълим-тарбия жараёнини белгилаган асослардан бири бўлган. Маълумки, тасаввуфда энг баланд мақом “қул”ликдир. “Қулларимиздан бир қул” номи билан зикр этилиши, ҳақиқатларни воситасиз қабул этиши, яъни “ҳузуримиздан унга раҳмат бердик” эътирофи Хизр (а.с.)ни муршидлик мақомига кўтарди. Ва у оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётда

ҳам бирдек маънавий раҳнамоларнинг бош тимсо-
лига айланди.

5. Пайғамбар (с.а.в.) даврида суҳбат тарзида бўл-
ган тасаввуф кейинчалик орифлик даври номини
олди ва тариқат мактаблари асосида бугунга қадар
давом этмоқда. Тасаввуф ишқ, завқ, жазбага таянар
экан, ҳамиша ҳам адабиёт билан биргаликда ҳара-
кат қилган. Тариқат намояндаларининг аксарияти
ижодкор бўлгани барчага маълум. Ва мумтоз адаби-
ётнинг ғоявий-бадий юксалиши, образ, рамз, тим-
соллар билан бойиши, албатта, тасаввуф ва унинг
амалий жараёни бўлмиш тариқат билан узвий боғ-
лиқ. Маънавий сафар таассуротлари, яшаган ҳол ва
мақомлари – зоҳидона тарк, ошиқона жазба, риндона
маърифат, орифона мушоҳада – буларнинг барчаси
тасаввуфий ҳаёт самарасидир. Ҳақ йўлчиси ва раҳна-
мо ўртасида кечган руҳий муносабатлар, тарбия
амалиёти илҳомлари ладуний рамз, ишорат тилини
пайдо қилди. Шу тариқа тасаввуф тили бир илм си-
фатида ўрганилишни талаб этди. Тасаввуфга оид ри-
солалар, комил муршидларнинг муридларига ёзган
тавсия, кўрсатма тарзидаги мактублари, валийлар
ҳаётига бағишланган маноқиб, тазкира ва қиссалар
ҳам бадий адабиётнинг бир тармоғидир. Зеро, улар-
даги тасаввуфий истилоҳларнинг шарҳлари, комил
муршид назоратида муриднинг босқичма-босқич
бажариладиган вужуд ва қалбнинг муштарак амали-
ёти баёнларини англашимизда бизга адабий ҳисси-
миз, билимимиз катта ёрдам беради. Абу Наср Сар-
рож (в:988)нинг “Ал-Лумаъ”, Калободий (в:990)нинг
“Ат-Таарруф”, Сулабий (в:1021)нинг “Табоқот ус-сў-
фия”, Қушайрий (в:1072)нинг “Ар-Рисола”, Ҳужви-
рий (в:1072)нинг “Кашф ул-махжуб”, Имом Ғаззолий
(в:1111)нинг “Иҳёи улумиддин”, Шаҳобиддин Сухра-
вардий (в:1191)нинг “Авориф ул-маориф”, Ибн Ара-
бий (в:1241)нинг “Футуҳоти Маккия”, Нажмиддин

Кубро (в:1221)нинг “Фавойих ул-жамол”, Абдурах-
мон Жомий (в:1492)нинг “Нафоҳот ул-унс”, Алишер
Навоий (в:1501)нинг “Насойим ул-муҳаббат” каби
асарларини ўрганар эканмиз, улардаги ифода, жанр,
рамз ва ишоратлар ўзига хос адабиёт эканлигига гу-
воҳ бўламиз. Шу ўринда соф бадий асар сифатида
қарайдиган Аҳмад Яссавий (в:1166), Фаридиддин
Аттор (в:1221), Жалолиддин Румий (в:1273), Юнус
Эмро (в: 1320), Маҳмуд Шабустарий (в:1320-1321),
Хожаи Кирмоний (в:1352), Ҳофиз Шерозий (в:1390),
Абдурахмон Жомий, Камол Хўжандий (в:1401), Али-
шер Навоий, Машраб (в:1711) асарларининг асл
моҳиятини англасак – улар тасаввуф усул-аркон-
ларининг, ҳол ва мақомларининг бадий ифодаси
эканлигига асло шубҳа қолмайди. Диссертация объ-
екти саналган манбалар асосида мазкур қарашлар
қувватланди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу
адабиётда олам ва одам, дунё ва охират, башарий ва
илоҳий туйғулар муштарак ҳолда ўз аксини топди.
Дастлаб тасаввуфий адабиёт, сўфиёна шеърят, асо-
сан, зуҳдий йўналишда бўлиб, бош қаҳрамони зоҳид,
ғоялари ҳам таркидунёчилик эди. Ва бошқа образ,
рамз, тимсоллар мана шу образ атрофида бирлашди.
Кейинчалик бу адабиёт том маънода ирфоний ада-
биётга айланди.

6. Тасаввуф икки даврга ажратилар экан, ҳижрий
I-II асрлар Зуҳд даври, Ҳижрий III-IV асрлар эса Ориф-
лик даври ҳисобланди. Тасаввуфшунослар маълум
бир тизимга солинган тариқат мактаблари шаклла-
нишини ҳам ҳижрий III-IV асрларда пайдо бўлган,
дея хулоса беришади. Пайғамбар (с.а.в.) суҳбатлари-
дан баҳраманд бўлган “аҳли суффа” – саҳоба, иккин-
чи асрда саҳобалар маърифатидан насиба олганлар
тобеин, учинчи асрда яшаб тобеинлар файзи бара-
котидан улуш олганлар эса тавба тобеин дея аталди.
Сўнгра эса бидъатлар билан қоришиб кетган турли

гуруҳлар пайдо бўлди. Бироқ Расулуллоҳ (с.а.в.)га содиқ қолган аҳли суннат – мутасаввифлар номи билан дилларни тарбия этишга, қалбларни байтуллоҳ сифатида асрашга ҳаракат этдилар. Аллоҳ таолони севишга, нафсни танишга қаратилган ушбу кўнгил илми ҳам зоҳир илмлари каби ўзининг дастурий китоблари, одобу аркони ва ниҳоят, даргоҳу хонақоҳларига эга бир мактаб сифатида шаклланди. Бу мактабда икки муҳим шахсият дунёга келди: муршид ва мурид. Агар давр жиҳатдан эътибор қаратсак, сўфиёна адабиёт, ирфоний шеърият ҳам шу даврда пайдо бўлди. Ва айтиш мумкинки, тариқат ва адабиётнинг тараққию таназзули биргаликда кечди. Жумладан, туркий адабиёт ҳақида ҳам шундай хулосага келиш мумкин. Ўзбек диёридаги машхур яссавия (XII аср), кубравия (XII аср), нақшбандия (XIV аср) каби дунё тасаввуф мактаблари орасида ўз нуфуз ва таъсирига эга тариқатларнинг пайдо бўлиши туркий адабиётнинг уйғониши, юксалиши билан даврдошдир. Бу тариқатларнинг кенг ёйилиши XIV-XVI асрлар экан, адабиётдаги салафларнинг барча ютуқларини жамлаган, халафлар учун олтин кўприк бўлган даҳо шахсият Алишер Навоий ҳам мана шу даврнинг ижодкор фарзанди сифатида дунёга келди. XVI асрдан кейин бидъат тариқатларнинг таъсири жуда катта бўлди. Ижтимоий-сиёсий майдонда ҳам тасаввуф ва тариқат аҳлининг обрўси ва таъсири камайди. Адабиёт тарихига назар солсак, Убайдий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр каби етук шоирларимиз тариқат таълимидан хабардор ижодкорлар эди. Бу руҳоний мактаб тажрибаларидан, шунингдек, сўфиёна адабиётдан озми-кўпми хабардор бўлганларнинг охиргиси XX аср бошида эски мактабда таълим олган жадид адабиёти намояндалари эди. Улар асарларидаги ғоялар ҳамда бадийят, шахсиятидаги жасорат давр билан қанчалар алоқадор бўлса, бунда маънавий тар-

бия шуълаларининг таъсири ҳам, албатта, шунчалар аҳамиятли бўлган. Тасаввуф деган улуғ бир мактаб, унинг ижодкорлари асарлари ҳақида тасаввурга эга бўлмаган кейинги адабиётнинг маслак ва бадийиётадаги “ютуқ”лари, фожиалари, ёлғонларини англаш унча қийин эмас. Тариқат моҳияти, тасаввуф адабиётидан хабардор бўлмасдан адабиёт яратиш азал ва абад тушунчаларисиз қолган бугун каби ғарибдир. Шу маънода бугун тасаввуф адабиётини чуқур ўрганиш, шунингдек муршид ва мурид образлари моҳияти ва ифодасидаги уйғунликни теран таҳлил этиш, нафақат ёшлар тарбиясига, балки адабиётнинг юксалишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

7. Тасаввуф ва адабиёт мавзусидан баҳс кетганда адолатли ўрта йўлни танлаш лозим. Адабиёт тасаввуфнинг кенг тарқалишида қанот бўлди, тасвир ва таъсир кучининг ошиши учун бадий мушоҳада, ўзига хос оҳанг ва мувозанат бахш этди. Бироқ тасаввуф ҳам адабиётдаги мавзу, ғояларга боқийлик, ҳис-туйғу, кечинмаларга ҳассосият, улуғворлик инъом этдики, натижада бу муштаракликдан Шарқда муҳташам бир АДАБИЁТ пайдо бўлди.

8. Бадий адабиётдаги муршид ва мурид образини тадқиқ ва таҳлил қилиш бевосита тасаввуф тарихи ва адабиётини пухта билишни талаб қилади. Тасаввуфга оид ирфоний асарлар ҳамда валийлар ҳаёти акс этган тазкиралар асосан мана шу икки шахсиятнинг ўзаро муносабати, сайри сулукнинг сир-асрорини очишдан иборат. Сўфиёна шеърият эса муршидларнинг тамкин мақомидаги тавсиялари, баъзан муридларнинг талвин ҳолидаги қабз, баст, важд, жазба, унс, ҳайбат, сакр, саҳв каби эврилишларнинг ифодасидир. Шу боис ишда тасаввуф адабиётини чуқур англаш муршид ва мурид образларини теран таҳлил ва талқин этишдан бошланишини асослашга ҳаракат қилинди. Нафс даражаларининг назарий ва

амалий томонларини билмасдан сўфиёна шеъриятдаги образли баёнларнинг мазмун-моҳиятини англаш имконсиздир. Бадий ижод, энг аввало, руҳият тасвири, муриднинг турли мақомдаги ҳол ифодалари сифатида таҳлилга тортилди. Тавба, зикр, хилват кабилар муридда мулоқабат, мушоҳада, муқомала нурини пайдо қилишдаги таянч вазифалар эканлиги таъкидланди. Тавба тариқат оstonасига олиб келса, ҳалол луқма, давомий рўза, доимий таҳорат, узлуксиз зикр, хилват кабилар ҳақиқат эшигининг очилишига сабаб бўлиши акс этган бадий матнларга эътибор қаратилди. *Муриднинг муршид маърифатидан баҳраманд бўлиб, қалбида илҳому кашфлар туғилиши, ҳол ва мақомларга юксалиши таҳлилга тортилди.*

9. Муршид дарвешнинг ҳуррияти, ошиқнинг ишқу жазбаси, ринднинг фориғлиги, орифнинг маърифати, фақирнинг Аллоҳга муҳтожлиги, валийнинг кароматини қўлга киритган, сайрнинг сўнгигига етган ва муридлар тарбияси учун Ҳақдан халққа қайтган энг улуғ мартаба соҳибидир. Бу мақомга маълум бир раҳнамо йўлбошчилигида сайри сулукни адо этиш билан эришиш мумкинлигига диққат қилинди. Ва фанофиллоҳ мақомидаги мажзублар мақсадга етсалар-да, йўл сиррини англамагани боис муршид ваколатини ололмаслиги таъкидланди. Мурид илм ва маърифат талабида комил муршид излаган, унинг даргоҳида йилларча нафсини тарбия этган, ранж чеккан Ҳақ йўлчиси. Унинг ягона талаби Яратганга яқинлик, таянч тутқичи – Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдир. У дунё ва уқбо билан алоқасида Ҳақ ризосига таянади. Тариқат устои мана шу тарзда ҳеч қачон маънан енгиб бўлмайдиган ҳақиқий ҳур, озод, бутун шахсиятни вояга етказди.

10. *Тасаввуфда рутбаларнинг энг юксаги ҳисобланган муршидлик ва унинг бадий адабиётдаги ифодаси ҳақида фикр билдирилди. Маънавий хаста-*

ликларни даволовчи комил муршидлар томонидан шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат дея аталувчи босқичма-босқич бажариладиган руҳий тарбия – тасаввуфнинг амалий ўқув дастури яратилган. Ишда мазкур ирфоний қўлланмалардаги илмий-амалий қарашлар ҳамда сўфиёна шеъриятдаги муршид образи ифодалари уйғунликда таҳлил этилди. Таълим, тарбия, суҳбат шайхларини фарқлашда шеърий мисолларга мурожаат қилинди. Айниқса, Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобалар йўли ҳисобланган суҳбатнинг тариқатда муҳимлигини инобатга олиб, суҳбатнинг аҳамияти, суҳбатдош, мусоҳиб образлари ҳақидаги мулоҳазалар атрофлича ёритилди. Мурид шахсияти ва адабий қиёфаси уйғун равишда изоҳланди. Унинг бошқа маънавий-ахлоқий мактаб толибларидан фарқли томонларига ҳам эътибор қаратилди. Шунингдек, бугун учун ҳам ибрат бўла оладиган зоҳирий ва ботиний одоб-ахлоқи имкон қадар кўрсатиб берилди.

11. Тасаввуфда ҳар бир толибнинг феъл-атвори, маърифат даражаси инобатга олинади. Умумий бир тизим бўлса-да, тасаввуф хусусийлик касб этадиган тарбия йўлидир. Шунга кўра, ҳар бир толибга хусусий топшириқлар берилади. Тариқатда важд ва маърифат муштараклик касб этган. Муридлар ҳам завқ, ҳам ирфон толиблари. Бу таълимотнинг яна бир ўзига хос жиҳати амалий жараён эканлигидадир. Шу боис мурид маърифат, ҳол ва мақомга яшаб юксалади. Мурид аввал муршид, кейин пайғамбар, ниҳоят Ҳақдан сабоқ олади. Мутлақ муршид “Робб ул-оламин” – Аллоҳ таоло эканлиги такрор-такрор таъкидланди. Тадқиқотда муршиднинг энг катта хизмати муридга ўзлигини танитиш, нафсини ориф этиш эканлигига урғу берилди.

12. Тариқат таълим-тарбиянинг ўзига хос улкан мактабидир. Бугун чуқурроқ мулоҳаза юритадиган

бўлсак, “пир назари”, “муршид иродати”, “пир хосияти”, “пир даргоҳи”, “муршид остонаси”, “пирхона” кабилар оддий иборалар эмас. Балки бир шахс неча минглаб одамларнинг ахлоқ поклиги учун муҳим аҳамият касб этган зот эканлигига ишорадир. *Адабиёт ҳам юракларни забт этган беқиёс тарбия усулидир. Шу маънода Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг таълим-тарбия борасидаги фикрлари ҳамда аждодларимизнинг синалган тажрибалари бугунги ёшларимиз камолотида ҳам алоҳида аҳамият касб этишини жиддий ўйлайдиган вақт етди, деса хато бўлмайди.*

13. Ўзбек адабиётида устоз – муршид ва толиб – мурид образи, деярли, барча даврларда моҳирона тасвир этилган. Аммо биз диссертация мавзуи доирасида белгилаб олган XII–XV аср ўзбек мумтоз адабиёти намуналаридаги муршид ва мурид образи тасаввуф тажрибасидан сабоқ берувчи комил муршид ҳамда содиқ муридлардир. Энг аҳамиятлиси эса, мазкур асарларнинг аксарияти комил муршидлар ва чин муридлар томонидан яратилган. Бу давр ўзидан олдинги нафақат туркий, балки арабий ҳамда форсий адабиёт муваффақиятларини ўзида жамлаб, юксалишнинг энг олий чўққисига кўтарилди. Кейинги давр адабиёти учун ойдин йўлни кўрсатган сарбон бўлди. Хуллас, ушбу даврда муршид ва мурид образи бадий жиҳатдан энг мукаммал, энг ёрқин қиёфада акс эттирилди. Аввало, Пири Туркистон Аҳмад Яссавий туркий сўфиёна адабиётни ҳам моҳиятан, ҳам шаклан гўзал тарзда яратган бўлса, Сулаймон Боқирғоний, Ҳофиз Хоразмий, Атойи, Алишер Навоий, Убайдий кабилар уни муносиб тарзда давом эттирди.

14. Тасаввуфдаги хос тушунчалар хавф-ражо, қабз-баст, ҳайбат-унс, фано-бақо, ишқ-вахдат,

талвин-тамкин, сакр-сахв, хилват-узлат, тавба-маломат, таваккул-ризо, каромат-ҳузур ва ҳоказоларни таҳлил ва талқин қилиш муршид ва мурид образлари ўртасидаги руҳий робита билан алоқадор. Бу ҳол ва мақомларнинг барчаси тажрибали муршиднинг топшириқларини адо этаётган муриднинг нафс ўзгаришлари билан боғлиқ. Ҳақ йўлидаги солиқнинг зоҳирий белгиларини кўрсатувчи мажозлар – хирқа ва унинг ранглари, мураққаъ, або, тож, кулоҳ, дастор, асо, хуржун, қумғон кабиларни ўрганиш учун ҳам, албатта, муриднинг даражасини, унинг қайси тариқатга мансублигини билиш муҳимдир. Шунга кўра, китобда мурид суврат ва сийратини белгиловчи ҳол ва мақомлари ҳам эътибордан четда қолдирилмади.

15. Мумтоз адабиёт образлар оламини чуқурроқ ўргансак, муршид, пир, шайх, соқий, ёр, муғбача, гул, шам, толиб, мурид, ошиқ, ориф, ринд, булбул, парвона каби тип образларга гувоҳ бўламиз. Буларнинг барчасини аслида ошиқ – мурид ҳамда маъшуқ – Ҳақ образи атрофида бирлаштириш мумкин. Тариқат мактабининг устоз ва толиби саналган муршид ва мурид тасаввуф адабиётининг бош образидир. Муршид ва муридни тамсил этувчи образ, рамз ва тимсоллар сифатида, деярли, барча лирик қаҳрамонларни санаш мумкин. Асарда шулардан энг кўп учрайдиган, барча ижодкорлар учун умумий ҳодиса бўлганларинигина изоҳлашга ҳаракат қилинди. Бироқ бу образларни маълум бир тизим, қолипга солишни истамадик. Зотан, аввало, мазкур образлар тарбия жараёнидаги муҳим ҳоллар, мақомлар билан чамбарчас боғлиқ. Бу маъруфий образларнинг чинакам мазмун-моҳияти матнда билинади, улар ўзининг ранг-баранг ҳаётини айнан матн ичида яшайди. Матндан ташқарида уларни қолипга солиш китобхон тасаввурида, тасаввуфий шеър таҳлилида муқимлик ҳосил қилиши тўғри эмас, деган қарорга келинди. Иккинчидан, ҳар

бир тариқатнинг, жумладан, ҳар бир ижодкорнинг мавзу доирасида мақсаду манзил ягона, яъни Ҳақни топиш бўлса-да, унга борар йўллар “инсонлар нафаси янглиғ” эътирофига кўра, йўлчиликда ўзига хос жиҳатлар кўзга ташланади. Яна бир муҳим томони эса мумтоз адабиётда бу образлар турли мақсаднинг ифода воситаси бўлган. Уни тизимлаштириш чалкаш баҳс-мунозараларга олиб келиши мумкин.

**«ISHQ, IRFON VA IRSHOD»
(LOVE, KNOWLEDGE AND LEADER)
(Summaru)**

The book, entitled «Ishq, irfon va irshod» (Love, knowledge and leader), consists of three chapters, the first of which is entitled **«Historical and mystical foundations of the images of Saint and Hizr.»** The first part of this chapter, entitled «*Fundamentals of the image of a murshid and murid in the folklore*» focuses on the issues of folklore and mysticism, folklore and classical literature, including similar aspects of spiritual education. Real literature, whether oral or written, Eastern or Western, has never been realized far from theology. In particular, Uzbek folklore has never been separated from the divine foundations. On the contrary, in it the health of the faith, the upbringing of the soul, is depicted on higher levels in the artistic observation of the wise people. From the creation of Adam to the present day, God has educated His servants through divine books, prophets, saints, and rabbinic scholars.

Just as mysticism is a spiritual path that nurtures the soul of a murid and purifies the soul, so the heroes of the people are always on a journey of self-understanding, overcoming the difficulties of the path with the help of the prayers of saints. The fact that the place where the hero of the epic passes is called Murodtepa, Achchikkol, Oyna lake, Badbakht mountain, Aydin lake is a sign that this trip is a spiritual journey of the strong man. There is a meaning and truth hidden in each of these figurative names. And no hero-Iranian can achieve his goal without

a guide, without the help and support of a master. In fact, from the moment they were born, the prayer or vision of the master was hidden. In particular, it is natural that the issues of mystical upbringing, the etiquette of the sect are included in the encyclopedias - epics, which bring together benevolent patrons, guardian educators. We talked about the personality of the bakhshis who played such heroes, their relationship with their teachers, their literary image in the epics. Bakhshis are not only creative, but great coaches of the nation. They were brought up to perfection in the hands of a certain teacher, along with their God-given talent.

The similarity of the teacher-student relationship in Baxshiism (narrating epics) in all respects: both spiritual and material as a process of master and learner relationship was proved on the basis of oral works, as well as the research of academicians T. Mirzaev and well-known folklorist S. Ruzimbaev. The images that represent the main function of the *murshid* (master) in mysticism were called by such terms in folklore as *bobo*, *pir*, *er*, *eran*, *soqiy*, as in the sect. If we study the history of mankind in depth, the events experienced by the people's heroes, the transformation of emotions in classical literature from color to color, from state to state, is in fact a realistic literature. After all, the basis of the events and experiences in it is in the divine books. They lived their lives as a reality, as an emotion, and were narrated by the Messengers of Allah as a reminder. And some of the miracles peculiar to the prophets were then bestowed by the Lord of the Creator as a prophecy to the close servants of Allah. Such perfect images are perfectly assembled in folklore as a result of folk wisdom.

It is known that Alpomish took the name *alp* (a brave man) at the age of seven, and at the age of fourteen he

was recognized for his perfection of the Karajan language and rose to the level of the man. Go'rog'li, on the other hand, is described as having «knowledge and wisdom in his heart.» There is a strict order in the upbringing of the Alps, just as there is a gradual rise to the status of discipline and status. With the spiritual rise of the protagonist, there is also a difference at the level of the masters. The gradual rise of Go'rog'li to the status of a hero and, finally, to the presence of the Kara Bobo also shows that the epics have a unique system of stages of education. Go'rog'li first meets with the *saint*, *judge*, *wise* Sari Bobo. Sari Bobo takes him to his brother Kara Bobo. The spiritual level of the Kara Bobo, described as the *qutbi zamon* (man of the Earth), is very high. After all, black is the color of the owner of the *mutmainna* who has attained the state of *tamkin*. It should be noted that the spiritual life of a *murid* (master) is directly related to colors. While in lyricism the image of a mysterious, symbolic state is achieved through color, in folklore he lived as a particular hero, creating a brighter image and interpretation. The long journey of the Alps as Go'rog'li to Kara Bobo named as *polar times* and to the meeting with Hizr (p.b.u.h) is in fact his purification of the *nafs*, his spiritual ascent.

In the part of the first chapter «*Hizr is priest-spiritual guide*» there are two ways of guidance. First of all, *Nubuvvat yo'li* (the path of prophethood) is in which the Creator educates His servants through revelation, mainly through His angels. The second is the *Valoyat yo'li* (Way of the Province), in which a *murshid* is followed by, and the «*vusul*» and its secret are achieved. In this regard, verses such as «If you do not know, ask the people of knowledge (Nahl: 16/43)» and the story of Moses (p.b.u.h) and the Righteous Servant in the Qur'an are clear examples

and principles. It should be understood that the pledge of allegiance to a murshid is in fact an attribute of the Prophet and Allah. This is stated in the Qur'an: "Those who pledge allegiance to You only pledge allegiance to God Himself. Allah's hand is over their hands (Fath: 48/10). Murshid is one of the special, chosen servants who reached the Truth, returned to the people by the command of the Truth to educate their servants, and were entrusted with a spiritual task.

We look for the system of sectarian education and the relationship between *murshid* and *murid*, in the Qur'an and hadith, because this teaching does not rule on any issue without Shari'ah evidence. The plans in the textbook, each method in the methodology are all based on these two sources. The 24 verses of Surat al-Kahf, «*Muso va Solih Qul*» ("*Musa and Honest Slave*") which is as abstract as the human heart and psyche, is as mysterious as the Qur'an, the name of the Righteous Servant, the Prophet or the Guardian, the place of meeting, and the events that take place is one of the stories marking the permanent place of the *murshid-murid's* personality in the leech. It should be noted that this story gave rise to the image of not only Hizr, but also the perfect *murshid* (master, leader) in classical literature. It has been pointed out that there is eternal knowledge (tasawwuf) besides the external one and one should even travel to gain it, the privileges of being a teacher and a student, the *ilmi ladun* (knowledge) that a murid wants, a number of debates such as *ladun*, *kabz* and *bast* in the sect (tariqat) are shown to be connected with the name of Hizr. It is known that in various religions and theological teachings, the image of Hizr has received a lot of attention, and thus different views have been put forward. But it is also important to remember that there are non-Islamic

concepts among them. Therefore, the attitude towards Hizr in the Muslim world has been developed on the basis of the Qur'an and the Hadith. This study focuses on this issue. The discovery of inner world (basirat) of our great artists such as Saadi Sherazi, Khusraw Dehlavi, Mawlana Rumi is related to the upbringing of Hizr (p.b.u.h). So, the views are expressed on the level of «Maqomoti Hizr» in the sect.

Today's generation should evaluate the heroes of folklore not as a mythical figure, but as perfection achieved through hard work and strive for this maturity. It is necessary to understand that this status is not a dream, an unattainable reality, but a spiritual level that can be achieved as a result of the purification of the soul, breeding nafs of every servant of Allah. In order to make them the ideal heroes of the generation, to awaken the boundless love for them in their hearts, it is necessary to bring them down from "the other world" to the Earth, covered with myths, cults, various «trends». In the school of self-education, by the grace of Allah and the generosity of the elders, every believer can become an Alp-Wali. It is necessary to instill in the hearts of the youth of the nation a love for the training of the struggle with nafs, in fact, the heroes of the oral pieces of literature are the most worthy examples for the real presence to feel the divinity.

The first part of the second chapter of the book, entitled «**Life-mystical essence and image perfection**», is named as «*Ideological and artistic foundations of the image of the murshid and murid.*» In it, the difference between mysticism and other spiritual-moral schools, its manual, including views on the personality of the murshid and murid, are expressed through artistic passages. The main program used by the murshids in

Sayri suluk (mysticism) was Qur'an and hadith. Indeed, Allah says (interpretation of the meaning): Although, *Allah says: "...All of you, tie yourselves with Allah (Qur'an) and do not separate (Oli Imran: 3/ 103).*

It is well known that the relationship between teacher and student, master and follower is crucial in education. Of course, this attitude has not changed even today. The personality of the murid in sayri suluk, which arose as a murid of Allah, is literally a tax that surrenders his will to the murshid. It should be noted that in mysticism, the apparent meaning of some words and terms sounds a bit frightening. Therefore, not only Western orientalists, but also Eastern mystics have been distracted by the question of the will. And unknowingly or intentionally came to the wrong conclusions about mysticism. The issue of will is one of them. The murid submits his partial will not to his murshid, but to Allah, the Almighty. It was emphasized that the murshid is a bridge, means, and the absolute master is Allah. The perfect murshid corrects and heals the murid's will through sayri suluk. A new and free spiritual "I" is born, who can rely on the truth and resist any injustice. In this sense, the responsibility of mentoring was very heavy. It has been repeatedly emphasized that misguidance in choosing a murshid is a disaster for the murid and one should be very careful in the choice. The murshid should not cause any conspiracies or conflicts, and the murid should never deviate from the Islamic etiquette in the process of education. Indeed, in hadith studies, like the narrations of the hadith tellers, the murshids also have an unbroken chain that connects to Muhammad (p.b.u.h) through the four caliphs.

In the past, the status of master, sheikh, pir, in a word, murshid, was really very high. Indeed, the term **Murshid**

is derived from the word **Ar-Rashid**, which is one of the beauties of Asma'ul, that is, a guide, a leader. So, the first real teacher for mankind is Allah. It is only when Allah bestows His grace on His servants that the desire to know oneself awakens in them. The knowledge of the sect is acquired through the joint consent of the murid and the grace of Allah. The Spirit, who has accepted monotheism in the world of spirits, must not forget the same confession in this world. Introducing and perfecting Man, which is the main idea of literature, in mysticism begins by recalling "Alast party" in the way of «Alastu birobbikum?» - «Am I not your Lord?» and in response, the souls of the slaves to be created in the future, say «Qolu balo» - «Yes, You are our Lord». This Day of Promise is called - *Al-Miysaq*, in which the souls of the slaves who will be born from the descendants of Adam (p.b.u.h) to the Day of Judgment will be reconciled to their Creator. It is known that the word "person" (inson) is derived from the Arabic word «nisyon» - meaning «forget». However, under the influence of the perfect murshid, «Al-Miysaq», that is, the clerical promise is always remembered, so the scholars of the inner science called the murid's handing over to the murshid the *Second Covenant*. After all, the seed of love was sown in the hearts of mankind in the «Qolu Balo». To commemorate that «Alast Bazmi»(Alast party) it is necessary to cross the road under the leadership of a guard, and the service of a perfect murshid is unparalleled. A perfect person is one who shows the light, the snares and the pitfalls that illuminate the darkness of the path, and who, through the mercy of Allah, brings the murid closer to the Truth. Acceleration in the sect arises from the coexistence of «political murshid» and «faith murid».

The field of study of mysticism: nafs (**temptation**),

heart, soul. The goal is ***purification of the temptation, purification of the heart and purification of the soul.***

In this sense, mystical literature is a mirror to man, in which he saw and understood the imperfection of the human soul, the peace of mind, the subtlety of the soul.

It is known that the perfect murshid had more than twenty qualities and attributes. Summarizing the exemplary aspects that are also very important for today's educational schools, which can not be influenced by the development of centuries, the following features are highlighted in the research work: science and enlightenment, faith, sincerity, generosity and kindness, courage and compassion, good morals, risk, dignity and greatness, consent and surrender, and finally becoming a worthy successor of a perfect murshid. In mysticism, the murid has the same discipleship responsibilities as the external and internal requirements for the murshid. The devotion and respect of the murid is, of course, reflected in his manners. His love for his murshid is in fact nothing more than his love for Allah. Therefore, on the way to the original goal, one should behave as if one were sitting in the presence of Allah in front of a murshid.

In mysticism, murshids are divided into sheikhs of *education, upbringing and conversation*. In some sects, they rely on *zuhd (turning away from the world, property, prestige and career)*, in others, solitude or dream, in others, it is based on conversation. However, the methods of education of the schools of the sect cannot be sharply distinguished from each other. Only certain aspects of etiquette differ or some practical aspects take precedence. But the murid enjoyed all the enlightenment of the dream, the turning away, the conversation experience.

The appearance of the master, the manner of dress, his

apparent meanings, and his internal symbols are among the interesting subjects in mysticism. In particular, the *hirqa* (a dress made of wool) is a constant companion of the murid, reminding him of his submission, responsibility and purpose. After ceremonies as swearing allegiance and wearing a hidjab, the official murid-murshid relationship begins. With the confession of the murid, he turns to the murshid and begins to fulfill his covenant.

Also, a great attention is paid to repentance when joining the spiritual caravan of sayru suluk. Therefore, the repentance of the governors and the reasons for their joining the sect are described in detail in the *manoqib* (a memory book of written about great people) and *tazkira* (similar to *manoqib*). So, in this chapter, it is proved that the basis of all the successes of the sect is repentance, and the salvation of the father of mankind, Adam (pbuh), is also in repentance.

The second part of this chapter is entitled «Peculiarities of the relationship between a murshid and a murid.» The main task of the leader of the sect is to ask his murid: «Why was man created, why did he come to this world and where is he going?» and leading him until he finds reply. That is why mysticism is called Sayri suluk. The original human journey began in Azal - the World of Ghosts, and the last one was the End (oxirat) - Eternity. But the most challenging period, the most difficult destination of the long journey, the test of the will, the love, the knowledge that makes a person noble, is this world that we are living. An experienced guide who knows the ups and downs of the road, who feels the thrill of his pleasure, the "*guide of the road*" who is the successor of the Prophet, is needed in this test of perception and will. The murshid is the key that

unlocks the hearts of the murids so that they can enjoy the blessings of contemplation.

Sufism is a journey of love and knowledge. For murid, it is a journey of the soul, which is considered to be "arshi muallo" and "alami kubro" for a Sufi. Literature argues that the greed for the creation of the whole universe is man, and the greed from man is the SOUL which is the gnosis that has accepted the trust of God. This is stated in the Qur'an: We have offered this transient to the heavens, the earth and the mountains. They refused and were afraid of it. And the man took it upon himself. Indeed, he is unjust and ignorant (Al-Ahzab: 33/72)". The people interpreted the transient that the heavens and the great mountains did not accept out of fear as Shari'ah, and the people of the heart as Ishq. While the sect educates the heart not to betray the trust, the literature expresses its state and experiences.

The manuals of mysticism state that it is impossible to reach the practice of the teachings and the secrets of the truth without observing the enlightenment without following the rules of the Shari'ah. Indeed, in Sayri suluk people did not know of a greater and more beneficial practice for the soul than following the Shari'ah and following the sunnah. It is said that the way of salvation is the Shari'ah, as long as there is a spiritual striving for perfection in the nature of the human race.

One more of the main reasons for the success of the Murshid's method of education is that he is able to carry out the journey into the heart of man in a visible way, that is, in a way that does not separate him from the training of the body. He imposes on the murid the obligations of an honest bite, less food, less sleep, clean clothes, constant silence, constant ablution, solitude, dhikr.

In this part, it is mentioned such verses and hadiths

compose the main part of soul education as (*«I created demons and human beings to worship Me (Zariat: 51/56)», We have offered this trust (the trust of true slavery) to the heavens, the earth and the mountains. they refused to bear it and feared it. Man took it upon himself. Indeed, he is a tyrant and a fool (Al-Ahzab: 33/72)», "I was like a hidden treasure, I wanted to be noticed and created all creature", "He who limits his temptation, knows his Creator", "Before you die, die"»), in all the mystical literature and emphasized in our classic work.*

The third chapter of the dissertation is entitled **«Commonality of image, sect and essence.»** In the part *«Murshid and the symbols of Him»* of this chapter, the literary samples, which began with Ahmad Yassavi and continued by his followers, were analyzed and interpreted as the symbolic and figurative essence of mysticism. In the schools of the sect, two main personalities: the lover of Allah - the murid and his guide - the murshid took a similar position in the literature. It is no exaggeration to say that they have been enlivened by so many symbols and emblems in literature that they have spontaneously become the most basic image uniting other images. The manifestations that come to the heart of a murid are different, so the symbols and emblems in his descriptions of his state are also different. Allah is sometimes manifested by a name, sometimes by an adjective, sometimes by a verb, and finally by His essence. The literature has also chosen images, symbols, emblems that give the most vivid image, showing its level of status.

There are so many images, symbols and emblems in Turkish literature given to murshid, in our work the most common ones: *bobo (great father), ota (father), er (great man), eran, kulovuz, pir (especially dayr pir),*

sheikh, hadiy, saqi, mug'bacha, sultan, king, khoja, sayyid, g'assal, cho'pon, rohrav, leader, book, heart, love, etc. By studying the history of mysticism, the lives of its great representatives and the images of Sufi poetry, we became convinced that the most widely used terms, which reveals the essence of the image of a murshid – *bobo(grandfather), ota (father)* are very suitable for the psyche of the Turkic peoples. Turks, including Uzbeks, called their sheikhs bobo, ota: Zangi ota, Koylik ota, Bahauddin bobo, etc. Another term that gives the Turkic spirit is *er* (a man), *eran*. The term Murshid is replaced by the Persian word *pir* (a teacher) in Turkish literature. The study took into account the nuances of the relationship between the murshid and the murid in each interpretation of the image. For example, a murshid who pledges allegiance to a pir is a piri tariqat, a murshid who holds a «wine of love and knowledge» is a piri mug'on, a piri dayr, a piri maykada or a piri kharobot, a perfect person who shares his blessings with a conversation piri suhbat, as well as a guide to hidoyat (guidance) - piri aql (wisdom), piri ishq (love), etc. All this was analyzed and interpreted in relation to the state of the murid.

The most widely used in the place of the murshid, the pir of the hearts of lovers, is the Saki. Attempts were made to explain the status of the murid as «the wine of words», «the wine of the soul», «the wine of misfortune», «the wine of faith», «the wine of wonder», «the wine of unity», «the wine of mystery». Indeed, in order to better understand that a drinker is a spiritual healer who heals the hearts of lovers, it is necessary to pay attention to the attributes of the wine he shares, so that the priestly peace in the murid can be understood.

Of course, greedy, hypocritical, deceitful sheikhs were not left out of attention in our work, the sharp

views of our writers about them were analyzed. When no true murshids were found, books guiding the right path to the lovers of Allah were recommended. Therefore, «This Book (without doubt) is a guide for the pious who believe in the unseen, perform the prayer, and spend from what we have provided for them (al-Baqarah 2/2-3)», reminded Allah to his servants that the real guide is the Qur'an. It has also been proven that the works of the poets of the sect can be interpreted as examples of wisdom and example inspired by the word of God, and that they are guides.

In the part «Improvement of the sect and personality of the murid» of this chapter the views on the place and position of the three main characters in classical poetry - the lover - the beloved and the enemy symbols, emblems or heroes uniting around these three images and the murshid - murid pair (two images requiring each other) are given. In the literature, ***murid-murshid-nafs (temptation), oshiq (lover) –mashuq (beloved) -agyor (rival), rind-saqiy-zahid or kozib sheikh, bulbul (nightingale) –gul(flower) -tikan (thorn), kul (slave) –Haq (Allah)-shaytan (demon) or nafs***, etc. are common and come side by side. The sect is the way of love. The murid is the most basic image in Sufi literature, i.e. the lover. As the symbols of his lover change, he also comes up with another term, symbol and emblem. Of course, his status and position also have an impact on this expression. While ***Talib, Salik, Yo'lchi, Sayyor, Oshiq, Bulbul, Parvana***, etc. are embodied as the image of a murid in the educational wing of the ***murshid, dervish, kalandar, devona, gharib, musofir, guest, gado, poor, bedil, Majnun*** and others are among the images that can be added as defining his condition and quality. In fact, all of them are people of the Soul who are trying to

know their own desires and who are following the path of Truth. Given that Murid's expression in literature, the subtle differences between them, enrich the image of the world of images in poetry, and gain clarity in their analysis and interpretation, we found it necessary to interpret them briefly. In Surah Noah: «And He created you in stages (Noah: 71/14)!» according to this verse, the Sufis say that Allah created man on seven levels. In this way, the **avtorī sab'** (seven terms) of mysticism: nafs (temptation), qalb (heart), ruh (soul), secret (sir), sirrus-sir, hafi, and ahfa appeared. The seven valleys of the "Lyson ut-tayr" (book of Navoi) are also indicative of this. Although the journey in search of a cure for heart disease was very hard and long, with the experience of a perfect murshid, it was divided into seven valleys: **demand, love, enlightenment, obedience, monotheism, wonder and fanaticism**, creating consistency and ease along the way. The status of a murid in the educational wing of a murshid gradually rises in the valleys of nafs: **talib, ashig, arif, ghaniy, wahid, muhayyir, faniy**.

Man must begin by realizing that he is a slave to the truth of his creation. The greatest title given to the lover of Allah is the **Slave**. A disciple, a student, an obedient, a lover, a sage, a traveler, a poor person, a mortal - all of these are the status of slavery. True murshids are in fact righteous servants of Allah. Since classical literature is an expression of the murid's state of affairs, a confession of his various statuses, the status he considered most appropriate to them was slavery. And the fact that most of our creators use the nickname Slave is proof of our consensus.

The colorfulness in the literature in the debate between the murshid and the murid amazes the reader. Uzbek literature has a magnificent heritage that, in its tazkiras

has "perfect murshid, a follower of the prophethood," in its epics has priestly guide to the end of a difficult place, and in its lyrics has a reminiscent of "bazmi balo." Of course, when the traveler of the Truth is a **murid**, his guide is a **murshid**, when he is in love, **he is a drinker, when he is a spiritual child, he is a grandfather, a father, a flower in a nightingale, a propeller in a candle, a river in a drop, a sun in a particle, and a slave to Allah**. In analysis and interpretation, this well-known pair has always been taken into account.

At the end of the book there are 15 scientific and theoretical conclusions from the research.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

I. Диний адабиётлар

1. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Бишкек, 2001.
2. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2001.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. 1-жилд.
4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. 2-жилд.
5. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1995. 3-жилд.
6. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. 4-жилд.
7. Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам. Таржимон: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Т.: Sharq, 2011.
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислон тарихи. Биринчи китоб. Ҳилол. – Т.: 2018.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2007.
10. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2005.
11. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 2-жуз. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2005.

12. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 3-жуз. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2006.

II. Илмий адабиётлар

13. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
14. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижоди (вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Фил. фан. докт. ... дисс. – Т.: 1998.
15. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: «Ўқитувчи», 1980.
16. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. – Т.: Адолат, 2001.
17. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. – Т.: Ёзувчи, 1993.
18. Авроди Қуръоний. Мусанниф: Муҳаммад Зоҳид Иброҳим ал-Бусравий. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2005.
19. Адабиёт назарияси. II жилдлик. – Т.: «Фан», 1978. – I жилд. 416 б.; II жилд.
20. Адабиётшунослик энциклопедияси (Тузувчи Ҳ. Болтабоев). – Т.: «Мумтоз сўз», 2015.
21. Айний С. Алишер Навоий / Айний С. Асарлар. 8 томли. Т. 8. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
22. Акрам Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Т.: Ўзбекистон, 2016. –
23. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980.
24. Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома. – Т.: «Turon-Iqbol», 2017.
25. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Т.: «Фан», 2009.

26. Болтабоев Ҳ. “Мумтоз сўз қадри”. – Т.: Адолат, 2004.

27. Ботирхон Акрам. Фасоҳат илмининг соҳибқирони. – Т.: Ўзбекистон, 1991.

28. Воҳидов Р. XV асрнинг II ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Тошкент: “Фан”, 1983.

29. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994.

30. Воҳидов Р. Неъматов Ҳ. Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: Ёзувчи, 2001.

31. Ғаффоров Н. Алишер Навоий “Ҳамса”сида сўфийлар тимсоли. – Фил.ф.н. ... дис. – Т.: 1999.

32. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Т.: “Маънавият”, 2001.

33. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърлят. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2015.

34. Жаббор Эшонқул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Т.: “Фан”, 2011.

35. Жаббор Эшонқул. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: “Насаф”, 1999.

36. Жуманиёзов Б.М. “Ўзбек халқ эпосида ялмоғиз образи”. Дисс. – Т.: 1996.

37. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. Т.: Фан, 2001.

38. Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоийнинг кексалик даври лирикаси: Фил.ф.н. ... дисс. –Т.: 1993.

39. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Ҳамса”сида хронотоп поэтикаси: Филол. ф. д. ... дисс. – Т., 2017.

40. Жўшон М.А. Ҳақиқий севги. Таржимон: Мирзо Кенжабек. Т.: “Мовароуннаҳр”.

41. Ислом тасаввуфи манбалари. Тўпловчи Ҳ. Болтабоев. – Т.: “Ўқитувчи”, 2005.

42. Ислом энциклопедияси. Т.: “Шарқ”, 2004.

43. Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили. Фил.фан. ...ном. дисс. – Т.: 2001.

44. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Т.: “Фан”, 1965.

45. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.

46. Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Фил.ф.д. ... дисс. – Т.: 1993.

47. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009.

48. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005.

49. Кунтуғмиш. / Булбул тароналари. 1-том. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари. – Т.: “Фан”, 1971.

50. Қайомов А. Асарлар. X жилдлик. 3-жилд. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2009.

51. Қайомов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Т.: “Шарқ”, 2014.

52. Қобилов У. Масиҳ тимсолининг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадий талқини (XII-XVасрлар) – Фил.ф.н. ... дисс. – СамДУ, 2001.

53. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

54. Қудсий ҳадислар. Б. Набихон ўғли таржимаси. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 1997.

55. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010.

56. Мадрасалар таълимида адабиёт ўқитиш усуллари. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2017.

57. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. / Дарслик. – Т.: “Ўқитувчи”, 1976.

58. Меърожнома / Нашрга тайёрловчи, Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳаққул И., Рафиддин С. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 1995.

59. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. Тошкент. “Фан”, 1979.

60. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: “Маънавият”, 2005.

61. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П. Шамсиев ва С. Иброҳимов. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1973.

62. Навоийнинг Ижод олами: Мақолалар тўплами /масъул муҳаррир И.Ҳаққул. – Т.: “Фан”, 2001.

63. Навоийнинг нигоҳи тушган... / Тузувчилар: Муҳаммад Али, Б.Қосимов, Р. Нурматова– Т.: Адабиёт ва санъат, 1986.

64. Нурмонов Ф. Хизр образининг генезиси ва ўзбек фольклоридаги талқини. Дисс. – Т.: 2006.

65. Ойбек. Адабий-танқидий мақолалар. МАТ. XIII том. –Т.: “Фан”, 1979.

66. Олим С. “Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр” қиёсига доир. ЎТА. 2011. –№4.

67. Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшуқ. – Т.: “Фан”, 1992.

68. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996.

69. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т.: Ўзбекистон, 2011.

70. Очилов Э. Муборак сарчашмалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997.

71. Очилов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоли // Ўзбек тили ва адабиёти. –2001. –№1.

72. Раджабова Б. Алишер Навоий ижодида таълим, тарбия масалалари хусусида // “Ўзбек тили таълими”, 2018, №1. – Б. 40–43.

73. Раджабова Б. Навоийнинг устоз-шогирдлик муносабатлари таҳлили. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2016. – №6.

74. Раджабова Б. Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ. – Т.: Турон-замин зиё, 2015.

75. Рамазонов Н. Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи (монография). –Т.: “Фан”, 2015.

76. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат (Атойининг поэтик маҳорати). –Т.: “Фан”, 1995.

77. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015.

78. Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. А. Қодирй номидидаги халқ мероси нашриёти, Т.: 2002.

79. Раҳмонова З. Маҳбуб ул-қулуб”да иршод талқини // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019, №1.

80. Рўзиева М. Ўзбек фольклорида ранг символикаси. Тошкент. “Фан”, 2016. Б:208

81. Рўзимбоев С. “Ошиқ Ойдин пир”. Тўпламда: Ўзбек фольклоршунослиги масалари (IV). – Т.: “Фан”, 2011.

82. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом номидидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

83. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –М.: Издательство Восточной литературы, 1963.

84. Сирожиддинов Ш. Навоий ғазалларида Оллоҳ мадҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2001 №1.

85. S.Olimov, S.Ahmedov, R.Qo'chqorov. Adabiyot 8: darslik-majmua (I qism) – Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014.

86. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. – Т.: “Шарқ”, 2004.

87. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, С.Рафиддин. –Т.: Ёзувчи, 1991.

88. Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: «Ўқитувчи», 1980. – 392 б.

89. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2010. – 376 б.

90. Тоҳир Рашид Хўжа. “Хизр образи ва унинг классик шеърятдаги талқини (XV аср биринчи ярми шеърятти асосида)”. (Қаранг: Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, 1-сон. 3-8-бетлар).

91. Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: “Фан”, 2011.

92. Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт ўқитиш усуллари. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2017.

93. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ва туркий фольклор мотивлар, образлар силсиласи, тасвир принциплари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Т., 1991.

94. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. II том. XV асрнинг иккинчи ярми. – Т.: “Фан”, 1977.

95. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари (VIII). Тошкент. “Фан”, 2018.

96. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. №4. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.

97. Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.

98. Ҳазрати Башир тарихи. Нашрга тайёрловчи: Аҳмадjon Чориев. – Т.: “Шарафнома” – “Маориф”, 1994.

99. Ҳайитметов А. “Шарқ” адабиётининг ижодий методи тарихидан (X-XV асрлар). –Т.: “Фан”, 1970.

100. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997.

101. Ҳайитметов А. Исломи эътиқод ва буюк ижод маҳсули// Имом ал-Бухорий. 2001, №1.

102. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. –Т.: “Ўқитувчи”, 1993.

103. Ҳайитов Ш. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жилолар. – Т.: “Фан”, 1996.

104. Ҳаққул И, Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Т.: “O‘zbekiston”, 2016.

105. Ҳаққул И. “Ҳадис ва талқин маҳорати”. Алишер Навоий ва XXI аср мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. Тошкент. “Mashhur-Press”, 2020.

106. Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида (Навоий сабоқлари). – Т.: “Юлдузча”, 1989.

107. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. –Т.: “Маънавият”, 1998.

108. Ҳаққул И. *Навоий ижодида эр ва эран образи*. – Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. №1.

109. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш (2-китоб). –Т.: “Фан”, 2011.

110. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш (3-китоб). –Т.: Тафаккур, 2016.

111. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т.: “Фан”, 2007.

112. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т: Адабиёт ва санъат, 1991.

113. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – БухДУ, 2000.

114. Ҳаққул И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – – Т.: 1995.

115. Ҳамидов З. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” асари тилининг лексик-семантик ва лингвопоэтик хусусиятлари. Фил.фан ном. ...дисс. – Т.: 1982.

116. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. Гўзалликдаги ранглар олами. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.
117. Ҳасанов Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони Ҳикмат”. –Т.: Akademnashr, 2012.
118. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: “Шарқ”, 1990.
119. Ҳомидий Ҳамиджон. Тасаввуф алломалари. – Т.: “Шарқ”, 2004.
120. Ҳусайний А. Бадойиъ-ус-санойиъ. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.
121. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: И.Ҳаққул, А. Бектош. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004.
122. Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний. Сиррул-асрор. Мактубот. Таржимон, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат-изоҳлар муаллифи: О.Жўрабоев. Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005.
123. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2002.
124. Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. IV том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.
125. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т.: “Фан”, 1966.
126. Шарипов Ш. “Лисон ут-тайр” ҳақиқатлари. –Т.: “Маънавият”, 1998. –
127. Шерозий Саъдий. Гулистон. – Т.: А. Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1993.
128. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. –Т.: “Фан”, 2009.
129. “Мен шоирман, шундай айтсам ярашар”. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари (VIII). – Т.: “Фан”, 2018.
130. “Сухбатлар давом этади...” Ўзбек фольклоршунослиги масалалари (VIII). Тошкент. “Фан”, 2018.

III. Бадиий адабиётлар

131. Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Васиятнома. (таржимон ва нашрга тайёрловчилар: С.Рафиддинов, Н.Ҳасан). – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2018.
132. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. –Т.: Ёзувчи, 1993.
133. Авроди Қуръоний. Мусанниф: Муҳаммад Зоҳид Иброҳим ал-Бусравий. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005.
134. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1–20 томлар. –Т.: “Фан”, 1987–2004.
135. Алпомиш. Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи: Мансур Афзалов. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев. Т.: “Фан”, 1999.
136. Алпомиш. Айтувчилар: Пўлкан Шоир ва Эргаш Жуманбулбул ўғли. Ёзиб олувчи: Муҳаммадиса Эрназар ўғли. Нашрга тайёрловчилар: Тўра Мирзаев ва Зубайда Ҳусаинова. “Ёзувчи”. – Т.: 1999.
137. Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов. Нашрга тайёрловчилар: Ҳоди Зариф ва Тўра Мирзаев. – Т.: “Шарқ”, 1999.
138. Атойи. Девон. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи: С.Сайфуллоҳ. –Т.: “Фан”, 2008.
139. Аттор Ф. Тазкират ул-авлиё. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Мадраимов, ўзбек тилига айлантирувчилар: М.Ҳасаний, Ҳ.Аминов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.
140. Бобур З.М. Бобурнома. – Т.: “Юлдузча”, 1989.
141. Бобур. Назм дурдоналари. – Т.: “Шарқ”, 1996.
142. Бойқаро. Девон. Рисола. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1968.

143. Булбул тароналари. V томлик. II том. – Т.: “Фан”, 1972.

144. Ғаззолий, Абу Ҳомид. Ўлимни эслаш китоби. Тошкент. “Ko’hi – Nur”, 2004.

145. Ғаззолий. Ихёу улумиддин. – Т.: Тошкент ислом университети. 2014.

146. Гўрўғлининг туғилиши. Айтувчи: Муҳаммадқул Жомрот ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: Малик Муродов. – Т.: Ғафур Ғулом, 1967.

147. Даврон Х. Шаҳидлар шоҳи. – Т.: Қатортол-Камолот, 1998.

148. Кайковус. Қобуснома. – Т.: “Ўқитувчи”, 2006.

149. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. I том. – Т.: “Фан”, 1960; III томлик. II том. – Т.: “Фан”, 1961; III том. – Т.: “Фан”, 1963.

150. Кошифий Ҳ.В. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Т.: Мерос, 1994.

151. Кунтуғмиш. / Булбул тароналари. 1-том. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари. – Т.: “Фан”, 1971.

152. Қиссаи Шоҳ Машраб. Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ, Абдусаттор Жуманазаров. – Т.: “Наврўз”, 2014.

153. Қудсий ҳадислар / Б.Набихон ўғли таржимаси. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 1997.

154. Лутфий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012.

155. Мулла Ғойиб. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: Ҳоди Зариф. Инвентар 1677. – Т.: 1934 йил.

156. Оллоназар Олчинбек. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор бўлими архиви. №1548. Айтувчи: Қаҳҳор баҳши Раҳимов. Ёзиб олувчи: А.Эргашев. 1988.

157. Ошиқнома. 2-китоб. Урганч. “Хоразм”, 2005.

158. Рабғузий, Носириддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990.

159. Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. Таржимон: У.Ҳамдам. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2013.

160. Румий Ж. Маънавий маснавий. Куллиёт. 1-жилд. 1-китоб. (Таржима шарҳи билан.) Таржимон: А.Маҳкам.– Т.: “Шарқ”, 1999.

161. Румий Мавлоно Жалолиддин. Маснавийи маънавий. Учинчи китоб. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Т.: “Фан”; Техрон: Аҳ-ҳудо, 2003.

162. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

163. Саккокий. Танланган асарлар. Иккинчи нашри. Нашрга тайёрловчи: Қ.Муниров. –Т.: Ўздавнашр, 1960.

164. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, С.Рафиддин. –Т.: Ёзувчи, 1991.

165. Фитрат А. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. – Самарқанд. –Т.: Ўздавнашр, 1928.

166. Фузулий. Девон. II жилдлик. I- жилд. – Т.: “Шарқ”, 1968.

167. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. Икки китобда. I китоб. – Т.: Ўз КП МК нашриёти, 1981;

168. Хоразмий. Муҳаббатнома. –Т.: Ўзадабийнашр, 1959.

169. Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт); Одоби тариқат; Коинот ва инсон ҳақида. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 2018.

170. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хи-слатли ҳикматлар шарҳи. 4-жуз. Тошкент. "Nilol-nashr", 2015.

171. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хи-слатли ҳикматлар шарҳи. Бешинчи жуз. Тошкент. "Nilol-nashr", 2015.

172. Шерозий Саъдий. Гулистон. – Т.: А. Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1993. – 104 б.

173. Югнакий А. Ҳибат ул-ҳақойиқ. – Т.: Бадиий адабиёт, 1968.

174. Юнус Эмро. Нечун йиғларсен, эй булбул? Шеърлар. Жамол Камол таржимаси. – Т.: "O'zbekiston", 2018.

175. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тай-ёрловчи Қ.Каримов. – Т.: "Фан", 1971.

176. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўз-бек тилига ўгирувчи Ф.Равшанов. – Т.: Akademnashr, 2015.

177. Яссавий А. Девони ҳикмат. – Т.: "Мовароун-наҳр", 2004.

178. Яссавий А., Боқирғоний С. Ҳикматлар кулли-ёти. – Т.: O'zbekiston, 2011.

179. Яссавий А. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи И.Ҳаққулов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.

IV. Хорижда чоп этилган адабиётлар

180. Ahmet Yaşar Ocak. İslam türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas kültü. – İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012.

181. Câmî, Abdurrahman. Nefahat'ül-üns min hazarat'il-kudüs. – İstanbul, 1981, Huzur yayınevi.

182. Cebecioğlu E. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Ankara: Rahber yayınları, 1997.

183. Ceylan Ö. Tasavvufi şiir şerhleri. – İstanbul: Kitabevi, 2000.

184. Evliyalar ansiklopedisi. – İstanbul: İhlas gazetçilik holding A.Ş., 1993.

185. Fuad Koprulu. Edebiyat arastirmaları 2. Ötuken. – İstanbul, 1989.

186. Geylani A. Gunyet'üt-Talibin. – İstanbul: Berekat Yayinleri, 1994.

187. Gökbulut S. Mejdüddin Bağdadı ve tasavvufi görüşleri. – Ankara: İlahiyat, 2019.

188. Gökbulut S. Necmeddîn-i Kübrâ (hayatı, eserleri, görüşleri). – İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

189. Hilmi O.F. Hizir aleyhissalam. – İstanbul: Faith Yayınevi, 2002.

190. İbn Arabi. İlahi Aşk. – İstanbul: İnsan yayınları, 1988.

191. İmam-i Gazali. Tasavvufun prensipleri. – Ankara: Kılıç kitabevi.

192. Korkmaz E. Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1993.

193. Kuşeyri A. Kuşeyri Risalesi. Hazırlayan: Süleyman Uludağ. – İstanbul: Dergah yayınlar, 1991.

194. Mehmet Demirci. Tasavvuf va tariqatlar. Damla Yayınevi, 2004, S. 167.

195. Muhammed Nuri Şemseddin Nakşibendi. Miftah'ül Kulub. Kalplerin anahtarı. – İstanbul. Huzur yayınevi, 1982.

196. Muhiddin-i Arabi. Lübb'ül-Lübb (Özün özü). Çeviren İsmail Hakki Bursevi. – İstanbul: Bahar yayınları, 2000.

197. Necmeddin-i Daye. Sufilerin seyri. – İstanbul: İlk harf Yayinlari, 2013.

198. Osman T. Tasavvuf Tarihi. – İstanbul: Seha, 1995.

199. Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006.

200. Seyidov M. Azərbaycan mifik tafakkürünün qaynaqları. – Bakı: Yazıcı, 1983.
201. Türkçe sözlük. C.I. – Ankara, 1988.
202. Türer O. Tasavvuf tarihi. – İstanbul: Seha, 1995.
203. Tasavvuf istilâhlari literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim efendi'nin istilâhât-i insân-i kâmil'i. İstanbul, 2003.
204. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Marifet yayınları, 1995.
- 205. Абдуллаев А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979.**
206. Бартольд В. Мир-Али-Шир и политическая жизнь / Мир-Али Шир. Сб. ст. –Л., 1928.
207. Бертельс Е. Э. Навои и Джами. Избранные труды. Т.4. – М.: Наука, 1965.
208. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – 556 с.
209. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965.
- 210. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. Избранные работы. – М.: Наука, 1972.**
211. Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика, Стилистика. – М.: Наука, 1972.
212. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
213. Крымский А.Е. История Персии, её литературы и дервишской теософии. Том I. – М., 1915.
214. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983.
215. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987.

216. Қўнуқ, Аҳмад Авни. “Фусус ул-ҳикам” таржи-ма ва шарҳи. IV жилд. –Истанбул, 1992 (турк тилида).
217. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987.
218. Литература Востока в средние века. Часть II. –М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970.
219. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. –М.: Наука, 1989.
220. Мухаммедходжаев А. Идеология накшбандизма. –Душанбе: Дониш, 1991.
221. Османов М.–Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. –М.: Наука, 1974.
222. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990.
223. Поэзия и проза Древнего Востока. Сборник. – М.: Художественная литература, 1973.
224. Рейснер М.Л. Предварительные соображения о содержании термина “ринд” в литературе на фарси XI–XIV вв. / Иран. История и культура в средние века и в новое время. –М., 1980.
225. Розй Шамси Қайси. Алмуъжам. – Душанбе: Адиб, 1991.
226. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1989.
227. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989.
228. Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. – М.: Наследие, 2001.
229. Трименгэм Дж.С. Суфийские ордены в Исламе. – М.: Наука, 1989.
230. Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – М.: СЭ, 1969.
231. Фарҳанги мусталаҳоти урафо. (Форс тилида). Техрон: ҳиж. 1329. – С.

МУНДАРИЖА

Муршидлик ва муридлик олами	3
Муқаддима	8

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА ПИР ВА ХИЗР ТИМСОЛИ

Халқ оғзаки ижодида муршид ва мурид образининг асослари	14
Хизр – маънавий-руҳоний раҳнамо	50

ҲАЁТИЙ-ТАСАВВУФИЙ МОҲИЯТ ВА ОБРАЗ ТАКОМИЛИ

Муршид ва мурид образининг ғоявий-бадний асослари	87
Муршид ва мурид муносабатидаги ўзига хосликлар	125

ОБРАЗ, МАСЛАК ВА МОҲИЯТ МУШТАРАКЛИГИ

Муршид ва унга ёндош тимсоллар	155
Мурид маслаги ва шахсияти такомили	186
Хулоса	220

«Ishq, irfon va irshod» (Love, knowledge and leader) (Summaru)	232
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	247

ЗУЛАЙҲО РАҲМОНОВА

ИШҚ, ИРФОН ВА ИРШОД

*(XII–XV АСРЛАР ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА
МУРШИД ВА МУРИД ОБРАЗЛАРИ)*

Муҳаррир: О. Жумабоев
Мусахҳиҳ: В. Ибрагимова
Саҳифаловчи: Ҳ. Сафаралиев
Дизайнер: А. Фармонов

Нашриёт лицензияси АИ № 231. 16.11.12.
Босишга рухсат этилди 13.01.2021 да берилди.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет қоғоз.
Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 16. Адади 500 нусха.

«Tafakkur» нашриёти: Тошкент вилояти, Тошкент тумани,
қизғалдоқ, Бунёдкор МФЙ, Кўл 17- тор кўча,
9- уй. Индекс: 111109.
Тел.: (71) 244-75-88, (94) 664-40-03.
Почта манзили: Тошкент шаҳри, Шайхонтохур тумани,
Навоий кўчаси, 30-уй. Индекс: 100011.
Email: tafakkurmaktub@mail.ru

Оригинал макет
«Tafakkur» нашриётида тайёрланди.
«Tafakkur» нашриёти МЧЖ босмахонасида чоп этилди.